

ԱՎԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

**ՊԱՅՔԱՐ
ՀԱՆՈՒՆ
ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ**

Հատոր Բ

ԵՐԵՎԱՆ 2004

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(47.925)

շհ-31

ԱՎԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՊԱՅԹԱՐ
ՀԱՆՈՒՆ
ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ

Բ ՀԱՏՈՐ

3332

ԵՐԵՎԱՆ 2004

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (23)
Փ 311

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ
ԽՈՐՀԻՆ

ՄԱՐԶԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Փ 311 Փափագյան Ավետիս
Պայքար հանուն արդարության: Հատոր Բ: Եր., «Զանգակ-97», 2004, – 204 էջ:

Սույն խորագրով գրքի առաջին հատորը լույս տեսավ 2003 թ.: Այս 2-րդ հատորը նույնպես բովանդակում է Հայկական հարցի և Հայրց ցեղասպանության վերաբերյալ հեղինակի 1994-2004 թթ. Լոս Անջելեսի հայկական մամուլում լույս ընծայած հոդվածները, զրախոսությունները, արքյուրագիտական աշխատությունները, ժամանակագրությունները, որոնք նոր լույս են սփռում արդուհամիդյան բռնատիրության և երիտրուրքերի կառավարության կողմից դաժանորեն կազմակերպված արևմտահայերի զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների մասին:

Նախատեսված է մասնագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

Փ 0503020913
0003(01)-2004

ԳՄԴ 63.3 (23)

ISBN 99930-2-951-3

© Ա. Փափագյան
© «Զանգակ-97»

Այս գրքի հովանավորությունը ստանձնեցին

**ՏԵՐ ԵՎ ՏԻԿԻՆ ՓԻԵՌ ԵՎ ԱՄՊԵՏՈՒՀԻ
ՍԻՄՈՆՅԱՆՆԵՐԸ**

իրենց եղբոր՝
ՄՈՒՇԵՂ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ
անմար հիշատակին

Հեղինակը հայտնում է իր խորին
շնորհակալությունը
հարգարժան մեկենասներին

* * *

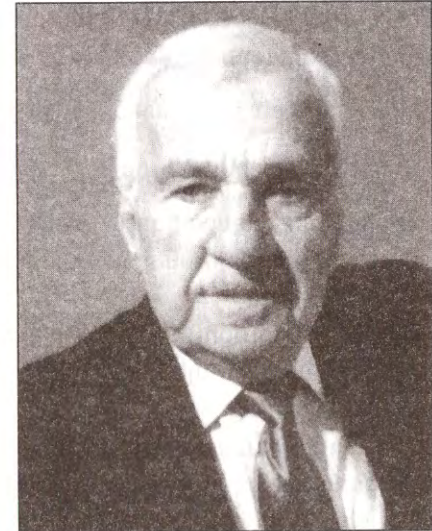
Մուշեղ Սիմոնյանը ծնվել է 1931 թ. Սիրիայի Լաթակիա քաղաքում, Մեծ Եղեռնի արհավիրքներից փրկված մի համեստ և աշխատասեր ընտանիքում: Նա որդին էր Սամվել և Մարիամ Սիմոնյանների:

Վաղ հասակում կորցնելով իր հորը՝ կարիքից դրդված անցնում է աշխատանքի՝ հոգալու համար ընտանիքի ապրուստը: 1948 թ. գործի բերումով տեղափոխվում է Լիբանան և զբաղվում լուսանկարչությամբ:

1959 թ. Մուշեղ Սիմոնյանը ամուսնանում է Անի Թաշճյանի հետ, և այդ համերաշխ ընտանիքում ծնվում են երեք զավակներ, որոնք իրենց ծնողների հոգատարությամբ ստանում են հայեցի դաստիարակություն:

1979 թ. Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի պատճառով ընտանիքով տեղափոխվում են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, ուր կրկին Մուշեղը լծվում է աշխատանքի: 2002 թ. իր զավակների ցանկությամբ անցնում է հանգստի: Դժբախտաբար, վրա է հասնում անբուժելի հիվանդությունը և իննամսյա տառապանքից հետո 2003 թ. կնքում է իր մահկանացուն:

Մուշեղ Սիմոնյանը եղել է պարկեշտ և սկզբունքային անձնավորություն, ընտանիքի հոգատար հայր, հայրենիքի հոգսերով ապրող և նրա ձեռք բերած նվաճումներով ուրախացող մի հայորդի:

ՄՈՒՇԵՂ ՍԻՄՈՆՅԱՆ
(1931 – 2003)

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Սույն գրքի առաջին հատորի հրատարակությունից անցել է մոտ մեկ տարի:

Անցած այդ կարճ ժամանակաշրջանում հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման ասպարեզում տեղի ունեցան կարևոր իրադարձություններ և մոր հաջողություններ արձանագրվեցին այդ ուղղությամբ:

Թե՛ Հայաստանում և թե՛ Սփյուռքում հայ ժողովուրդը բոլոր միջոցներով պայքարեց, որպեսզի միջազգային չափանիշով պաշտոնապես ընդունվի Հայոց ցեղասպանությունը:

Մեծ եղեռնի 89-րդ տարելիցի առթիվ սգո հանդեսներ, քայլարշավներ, ցույցեր տեղի ունեցան աշխարհի հայահոծ բոլոր քաղաքներում՝ կրկին անգամ հայտարարելով, որ հայ ժողովուրդը չի մոռացել իր դատը և շարունակելու է պայքարը, մինչև որ համայն աշխարհը և Թուրքիան ընդունեն և ճանաչեն ցեղասպանությունը:

Այո, Մեծ եղեռնի փաստը այսօր էլ բուռն թափով շարունակում է մնալ համաշխարհային պատմագրության, միջազգային հասարակության և առանձին պետությունների ուշադրության կենտրոնում:

Անցնող տարվա ընթացքում Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտվեց և ճանաչվեց Շվեյցարիայի խորհրդարանը, Կանադայի խորհրդարանը, Անգլիայի Կուինեթ մահանգի, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի Մոնթանա, Թենեսի, Լուիզիանա և Նեբրասքա մահանգների խորհուրդների կողմից: Այսպիսով՝ 36-ի հասավ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած ԱՄՆ-ի մահանգների թիվը: Իսկ ամբողջ աշխարհում Հայոց ցե-

ղասպանությունը ճանաչող և դատապարտող պետությունների թիվը հասել է 15-ի:

Խիստ կարևոր իրադարձություն էր նաև այն, որ մի շարք երկրների խորհրդարաններ, ճանաչելով և դատապարտելով Հայոց մեծ եղեռնի փաստը, մույնիսկ օրենքի ուժ տվին Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևին:

Այսօր հայ ժողովուրդը կանգնած է Մեծ եղեռնի 90-ամյա տարելիցի նախաշեմին:

Պայքարը շարունակվում է և պիտի շարունակվի, մինչև որ հայերի ցեղասպանությունը ճանաչվի և դատապարտվի միջազգային հանրության և պետությունների կողմից, և արդար հատուցում ստանան նրա հողային, արյան և նյութական պահանջատիրությունը: Միայն միասնական և սերտ համագործակցելով պիտի հասնենք մեր սուրբ նպատակին:

Գիրքը նվիրվում է Մեծ եղեռնի 90-րդ տարելիցին:

Ա. ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՋՆԵՐԸ ՍԵԼՋՈՒԿ – ԹՈՒՐԳԵՐԻ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (11 – 18-ԲԴ ԴԴ.)

Օսմանյան կայսրության միջնադարի պատմությանը վերաբերող թուրքական աղբյուրների բացակայության և պատմական դեպքերի նկատմամբ թուրք պատմագիրների կողմնակալ վերաբերմունքի պայմաններում առաջնակարգ նշանակություն են ստանում այլ ժողովուրդների պատմագրության մեջ թուրքիայի պատմությանը վերաբերող տեղեկությունները, որոնք լուսարանում են թե՛ Սելջուկյան սուլթանատի և թե՛ Օսմանյան կայսրություն քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի տարբեր կողմերը:

Փաստացի շատ կարևոր տեղեկություններ կան բյուզանդական, արաբական, պարսկական, արևմտաեվրոպական, սլավոնյան և անդրկովկասյան ժողովուրդների պատմագիտական գրականության մեջ, որոնց հեղինակներն ականատես կամ անմիջական մասնակից են եղել զանազան իրադարձությունների: Թուրքիայի պատմության լիակատար ուսումնասիրության համար վերոհիշյալ աղբյուրներն ունեն բացառիկ կարևոր նշանակություն:

Օտար աղբյուրների հեղինակներին մեծ մասը տարիներ շարունակ գտնվելով սելջուկ-թուրքական դաժան լծի տակ, ոչ միայն առանձին երկեր են գրել թուրքիայի պատմության վերաբերյալ, այլև իրենց ժողովրդի պատմությունը շարադրելիս հաճախ ամենայն մանրամասնությամբ անդրադարձել են նաև թուրքիայի միջնադարի պատմության առանձին իրադարձություններին:

Սելջուկ-թուրքական պատմության ամենատարբեր հարցերի վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ կան նաև հայ պատմագիտական գրականության մեջ:

11–12-րդ դդ. սելջուկյան տիրապետության ժամանակաշրջանում ապրել և ստեղծագործել են մի շարք հայ պատմիչներ, որոնք նկարագրել են սելջուկյան սուլթան Տուղրիլի (1038–1063), Ալփ Արսլանի (1063–1072) և նրանց հաջորդների արշավանքները դեպի Հայաստան և Փոքր Ասիա, սակայն նրանց աշխատությունների բնագրերը կորել են: Այդ մատենագիրներից հիշատակության արժանի են 11-րդ դ. ապրած Հովհաննես Կոզեռնը, Վահրամ պատմիչը, Հովհաննես Սարկավագը¹, ինչպես նաև 12–13-րդ դդ. ստեղծագործած Մխիթար Անեցին, Մխիթար Գոշը և Հովհաննես Վանականը²:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ հայ ժողովրդի պատմագրության զարգացումը համաչափ չի ընթացել: Մասնավորապես, Հայաստանի թուրքական հորդանների նվաճման շրջանում (14–16-րդ դդ.) հայ պատմագրությունը տվել է համեմատաբար քիչ կարևոր գործեր: Բարեբախտաբար հիշյալ դարերի հայ ժողովրդի և հարևան ժողովուրդների պատմության զարգացման հարցերի լուսարանման համար պահպանվել են հսկայական թվով մանր տարեգրություններ և ձեռագրի հիշատակարաններ³:

* * *

Առաջին հայ պատմիչը, որը խոսել է դեպի Հայաստան և Փոքր Ասիա կատարված սելջուկյան արշավանքի մասին՝ Արիստակես Լաստիվերտցին է: Նրա «Պատմությունը», որն ընդգրկում է 1000–1072 թթ. իրադարձությունները, պատմագիտական արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանի քաղաքական պատմության, հայ-բյուզանդական հարաբերությունների և սելջուկ-թուրքական արշավանքների մասին: Կարեն Յուզբաշյանն իրավամբ նշում է, որ Արիստակես Լաստիվերտցին իր «Պատմությունը» պետք է շարադրած լիներ 1072–1087 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում:

Արիստակես Լաստիվերտցու պատմական երկի ամբողջական խորագիրն է՝ «Պատմություն Արստակեսի Լաստիվերտցույ վարդապետի վասն անցիցն անցելոց ի յայլասեռ ազգաց որ շուրջ զմեւք են»:

Սելջուկ-թուրքերի արշավանքի ողբալից նկարագրությունը սկսվում է 11-րդ դարից: Մանրամասն նկարագրվում են 1047 և հաջորդ թվականներին թուրքերի արշավանքները դեպի Հայաստան, նրանց գա-

զանություններն ու կատարած ավերածությունները, որոնք ամայացրին երկիրը: Աշխատութեան հաջորդ գլուխներում հեղինակը պատմում է Հայաստանի մի շարք բարդավաճ քաղաքների ավերման, 1049 թ. բյուզանդական բանակի պարտութեան, 1054 թ. Տուղրիլ բեգի գլխավորությամբ Մանգղերտ քաղաքի պաշարման, 1064 թ. սուլթան Ալի Արսլանի կողմից հռչակվող Անի քաղաքի զրավման, և վերջապես 25-րդ գլխում՝ 1071 թ. սելջուկների և բյուզանդական բանակի միջև տեղի ունեցած Մանգղերտի խոշոր ճակատամարտի և Ռոմանոս IV Դիոգենես կայսեր գեղեվարելու մասին:

Արիստակես Լաստիվերտցու երկի՝ սելջուկյան արշավանքը նկարագրող գլուխները պատմական շատ կարևոր տեղեկություններ են բովանդակում սելջուկների արշավանքների երթուղու, մարտավարության և ռազմական տեխնիկայի մասին:

Արիստակես Լաստիվերտցու «Պատմությունն» առաջին անգամ հրատարակել է Վենետիկի Միսիթարյան միաբանությունը 1844 թ.⁴: Այս հրատարակության հիման վրա կատարվել են ֆրանսերեն⁵ և աշխարհաբար՝ թարգմանություններ: Հետագայում բնագիրը երկու անգամ վերահրատարակվել է՝ 1901 թ. Վենետիկում և 1912 թ. Թիֆլիսում՝ «Ղուկասյան մատենադարան» շարքով: 1963 թ. հրատարակվեց Լաստիվերտցու «Պատմության» գիտաբանական տեքստը՝ Կարեն Յուզբաշյանի աշխատասիրությամբ⁷: 1968 թ. նա հրատարակել է նաև ռուսերեն թարգմանությունը⁸:

Սելջուկյան սուլթանների պատմության համար չափազանց կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև 12-րդ դ. պատմագիր Մատթեոս Ուռհայեցու երկը՝ «Պատմութիւն արարեալ Մատթեոսի մեծի քահանայի Ուռհայեցոյ վասն Բագրատունեաց թագավորոյն և այլոց բազմաց ի Դձ թուականէն սկսեալ մինչ ի ՈԺԱ Թիւն աւարտեալ»: Հարկ է նշել, որ այս վերնագիրը հեղինակը չի դրել, քանի որ Մատթեոս Ուռհայեցին պատմության իրադարձությունների շարադրանքը սկսում է 952 թ. և հասցնում մինչև 1136 թ., որից հետո «Ժամանակագրությունը» շարունակում է Քեսունցի Գրիգոր անունով մի երեց, հասցնելով այն մինչև 1162 թ. գրեթե նույն ոճով և ավելի հստակ լեզվով: Աշխատությունը բաղկացած է երեք մասից. առաջինը բովանդակում է 952 թ. մինչև 1051 թ. դեպքերը, երկրորդ մասը՝ մինչև 1101, իսկ երրորդը՝ մինչև 1136 թ. ընկած դեպքերը:

Մատթեոս Ուռհայեցին առաջին մասի դեպքերի շարադրման համար օգտագործել է 10-11-րդ դդ. պատմիչների երկերը, որոնք ականատես են եղել իրենց ժամանակի իրադարձություններին: Երկրորդ մասի վերջին

տասնամյակների, ինչպես նաև երրորդ մասի մեջ պատմված դեպքերից ինքն է ժամանակակից և ականատես:

Մատթեոս Ուռհայեցու պատմությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է հիշյալ դարաշրջանի քաղաքական պատմության համար: Նա ամենայն մանրամասնությամբ և ճշգրիտ նկարագրություններով կանգ է առնում արաբների, բյուզանդացիների, սելջուկ-թուրքերի, իսկ վերջին մասում՝ խաչակրաց արշավանքների և սելջուկ-թուրքերի փոխադրած հարաբերությունների վրա: Ուռհայեցու նկարագրած քաղաքական դեպքերը հիմնականում տեղի են ունեցել Փոքր Ասիայում, Հայաստանի հարավային շրջաններում, Սիրիայում և Միջագետքում: Ի տարբերություն Արիստակես Լաստիվերտցու, Մատթեոս Ուռհայեցին խոսում է ոչ միայն սելջուկյան մեծ պետության սուլթանների և զորականների կատարած արշավանքների, ավերածությունների, հարկային կեղեքումների, այլ Քոնիայի սելջուկյան սուլթանատի և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում առաջացած զանազան թուրքական էմիրությունների (գանիշմեդների, շահարմենների և այլն) ասպատակությունների մասին: Նա կարևոր տեղեկություններ է տալիս Քոնիայի սելջուկյան սուլթան Սուլեյման Շահի, Կլըջ Արսլանի և բյուզանդացիների միջև տեղի ունեցած պատերազմների մասին⁹:

Ուռհայեցու երկում արժեքավոր տեղեկություններ կան տեղանունների, զորքերի թվի, սուլթանների և այլ զորականների անձի, բնության երևույթների մասին և այլն: Հետաքրքրական է նաև Քոնիայի սելջուկյան սուլթանատի՝ Կիլիկիայի հայ իշխանությունների հետ մերթ թշնամական և մերթ բարեկամական հարաբերությունների նկարագրություն:

Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրությունը» առաջին անգամ հրատարակվել է Երուսաղեմում¹⁰ (1869), իսկ երկրորդ անգամ՝ Վաղարշապատում¹¹ (1898): 1973 թ. Հրաչ Բարթիկյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսավ «Ժամանակագրության» աշխարհաբար հրատարակությունը¹²: Գոյություն ունեն նաև ամբողջական և առանձին հատվածների ֆրանսերեն, գերմաներեն և թուրքերեն թարգմանություններ¹³:

Մատթեոս Ուռհայեցուն ժամանակակից պատմագիրներից ուշադրության արժանի է նաև Սամվել Անեցին, որի աշխատության ամբողջական խորագիրն է՝ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս Գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ»:

«Ժամանակագրությունը» սկսվում է Ադամից և հասնում մինչև 1180 թվականը, սակայն ուրիշները այն շարունակում են մինչև 1665 թ., պահպանելով նրա ոճը: Առավել արժեքավոր են ժամանակագրի ապրած

չըջանին վերաբերող տեղեկությունները, քանի որ դրանց զգալի մասը չարադրված է ականատեսի կողմից և առնչվում է Հայաստանում կատարված սելջուկ-թուրքերի արշավանքների հետ:

Սամվել Անեցու պատմության հայերեն համեմատական բնագիրը առաջին անգամ հրատարակել է Արշակ Տեր Միքելյանը (1893): Նա տպագրել է նաև ձեռագրային տարբերակները շարունակողների գործերը և մի շարք հավելվածներ, որոնց մի մասը օգտակար է 16-17-րդ դդ. թուրք-պարսկական պատերազմները և ջալալիական ապստամբություններն ուսումնասիրելու համար¹⁴:

Հավելվածում առանձնապես ուշագրավ է «Յոհանիսիկ (Մառեցի) վարդապետի համառոտ պատմությունը» (էջ 185), որն ընդգրկում է 1572-1600 թթ. իրադարձությունները¹⁵: Հովհաննիսիկ Մառեցու ժամանակագրության նկարագրած դեպքերը գլխավորապես տեղի են ունեցել Ատրպատականում և Վրաստանում: Հետաքրքիր տեղեկություններ կան Մուստաֆա Լալա փաշայի 1578 թ. Անդրկովկաս կատարած արշավանքի, սուլթան Մուրատ III-ի (1574-1594) կողմից Երևանի գրավման օսմանյան թուրքիայի դեմ վրաց ժողովրդի ազատագրական պայքարի մասին և այլն:

«Թարեխ տաճկաց» հավելվածում (էջ 200-204) անձանոթ հեղինակը նախ հաջորդաբար թվարկում է Օսմանյան կայսրության սուլթանների անունները՝ սկսած Օսման I-ը մինչև Սելիմ II-ը (1566-1574), իսկ այնուհետև պատմում ջալալիական պարագլուխ Կարայազիճիի ապստամբության մասին:

Միլանի մատենադարանի տեսուչ Մայր լատիներեն է թարգմանել Սամվել Անեցու «Ժամանակագրությունը» և հրատարակել երկու անգամ. Միլանում (1818) և Հռոմում (1839)¹⁶, իսկ ֆրանսերեն թարգմանությունը Բրոսսեն հրատարակել է իր «Հայ պատմիչները» ժողովածուի մեջ¹⁷:

Սելջուկ-թուրքական տիրապետության մասին կարևոր տեղեկություններ կան նաև 13-րդ դ. հայ նշանավոր պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմության» մեջ:

Կիրակոս Գանձակեցին իր պատմությունը սկսել է գրել 1241 թ.: Ամբողջական վերնագիրն է՝ «Կիրակոս վարդապետի համառոտ պատմություն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս թևացեալ»: Այն բաժանվում է երկու հիմնական մասի. 1) Գրիգոր Լուսավորչից, Տրդատից սկսած մինչև Կիլիկիայի հայկական թագավորության հիմնադրումը և 2) Լևոն Բ-ից մինչև Ապաղայի և Բերքեի պատերազմը (1266): Պատմության երկրորդ մասի մի շարք դեպքերին հեղինակը ժամանակակից է: Այն առաջնակարգ նշանակություն ունի ոչ միայն հայ, աղվան և

վրաց ժողովուրդների, այլև սելջուկ-թաթար-մոնղոլական արշավանքների պատմության լուսաբանման համար: Փաստական կարևոր տեղեկություններ կան Հայաստանի սելջուկյան և մոնղոլական տիրապետության շրջանի, Կիլիկիայի հայկական թագավորության ու սելջուկյան սուլթանատի և մոնղոլների փոխադարձ հարաբերությունների մասին: Գրքի վերջում Կիրակոս Գանձակեցին ավելի հանգամանորեն խոսում է մոնղոլական արշավանքների, ավերածությունների և նրանց տիրապետության ռազմավարչական և սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության մասին:

Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմություն» առաջին անգամ հրատարակվել է Մոսկվայում (1858)¹⁸, իսկ այնուհետև՝ 1865 թ. Վենետիկում՝ Մխիթարյան միաբանության կողմից¹⁹: Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմության» գիտաքննական բնագիրը շահեկան առաջաբանով 1961 թ. հրատարակել է Կարո Մելիք-Օհանջանյանը²⁰:

Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմություն» ամբողջապես թարգմանվել է ֆրանսերեն²¹ և ռուսերեն²²: Գոյություն ունեն նաև տարբեր լեզուներով քաղվածաբար կատարված բազմաթիվ թարգմանություններ²³:

13-րդ դ. հայ պատմիչներից հիշատակության արժանի է նաև Վարդան Բարձրաբերդցին, որը հայտնի է իր «Պատմություն տիեզերական» երկով:

«Պատմություն տիեզերականը» սկսվում է աշխարհի ստեղծման պատմությունից և վերջանում է 1267թ կատարված դեպքերով: Առավել հետաքրքրական են «Պատմության» վերջին մասերը, որտեղ բազմաթիվ տեղեկություններ են տրվում արաբների, սելջուկ-թուրքերի, մոնղոլների և խաչակրաց արշավանքների մասին: Այդ երկն արժեքավոր է նրանով, որ Վարդան Բարձրաբերդցին օգտագործել է տվյալ ժամանակաշրջանում ստեղծագործած մի շարք հայ հեղինակների մեզ չհասած գործերը:

Սելջուկ-թուրքերի նկարագրությունը նա սկսում է 1020 թ. «Իսկ յառաջագոյն ի թուրքաց, որում անուն էր Մուսէ փաշու՝ Սարգուքայ որդի. ունէր հինգ եղբորորդիս, որոց անուանքն՝ Աբուսասլիս, Դաուլթ, Չաղր բէկ, Ափուդալիք, Տուղրիլ բէկ, որ է առ զիշխանութիւն սուլտանութեան և զամս հնգետասան ընդարձակեալ զաշխարհն՝ բաժանեաց զամենայն երկիրն խորասանայ» (էջ 129-130):

Այնուհետև Բարձրաբերդցին գրում է արշավանքների, սելջուկյան անկախ բեյությունների՝ միմյանց նկատմամբ թշնամական վերաբերմունքի, Հայաստանում կատարած ավերածությունների և Կիլիկիայի հայկական թագավորության ու սելջուկյան սուլթանատի միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների մասին:

«Պատմութիւն տիեզերական»-ի բնագիրն առաջին անգամ լույս է տեսել հայերեն և ռուսերեն թարգմանութեամբ 1861 թ. Մ. Էմինի աշխատասիրութեամբ²⁴: 1862 թ. հրատարակվել է նաև Վենետիկում Ղ. Ալիշանի կողմից²⁵: Առանձին հատվածներ թարգմանվել են ֆրանսերեն²⁶:

Հրանդ Անդրեասյանը թուրքերեն է թարգմանել սելջուկյան շրջանին վերաբերող նյութերը, որոնք ընդգրկում են Կիլիկյան հայկական թագավորության դարաշրջանը՝ մինչև Լևոն III-ը²⁷:

Միջնադարյան հայ գրականության մեջ ուրույն տեղ ունեն նաև Կիլիկյան թագավորության երկու պատմիչները, որոնք եղել են նաև ռազմական և քաղաքական ականավոր գործիչներ՝ Սմբատ Գունդատարը և Հեթում պատմիչը: Այս հեղինակները հանգամանքների բերումով սերտ շփման մեջ են գտնվել սելջուկների և մոնղոլների հետ ու դեպքերի մեծ մասը շարադրել են իբրև ականատես:

Սմբատ Գունդատարի (1208–1275) գրական հարուստ ժառանգությունից, իհարկե, մեզ առավելապես հետաքրքրում է նրա «Պատմութիւնը», որը ժամանակագրութիւն է, ինչպես հեղինակն է շեշտել վերնագրի մեջ՝ «Պատմութիւն Հունաց ի Կոստանդուպոլիս և Հայոց Մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց»: Պատմիչը նկարագրել է 951–1331 թթ. դեպքերը: Վերջին 60 տարվա պատմութիւնը շարադրվել է անանուն գրչի ձեռքով: «Ժամանակագրութիւն» առավել արժեքավոր մասը վերջին շրջանում կատարված իրադարձությունների նկարագրութիւնն է, որտեղ կան հավաստի տեղեկութիւններ թե՛ սելջուկային սուլթանատի և թե՛ Բոնիայի սուլթանատի արշավանքների մասին: Դեպի Հայաստան սելջուկների ներխուժման նկարագրութիւնը սկսվում է 1016–1017 թվականներից: Սմբատ Գունդատարի երկում հետաքրքիր տեղեկութիւններ կան սելջուկ-բյուզանդական պատերազմների, նրանց զորքերի թվի, մարտավարութեան և տեղաշարժերի ուղղութեան մասին: Առանձնապես ուշագրավ են սելջուկյան սուլթանատի և Կիլիկիայի հայկական թագավորության միջև տեղի ունեցած դեպքերը: Դժբախտաբար, պատմագիրը կանգ է առել հատկապես քաղաքական դեպքերի վրա, աչքաթող անելով տվյալ ժամանակի տնտեսական և մշակութային կյանքին վերաբերող հարցերը:

Սմբատ Գունդատարի «Ժամանակագրութիւն» բնագիրը հրատարակվել է երկու անգամ²⁸: Այդ գիրքը բարձր է գնահատվել նաև եվրոպական արևելագիտության մեջ, որի վկայութիւնը ֆրանսերեն առանձին հատվածների թարգմանութիւնն է²⁹:

Կիլիկյան Հայաստանի մյուս հանրահայտ հեղինակը Հեթում պատմիչն է, որն ապրել և ստեղծագործել է 13-րդ դ. երկրորդ կեսին 14-րդ

դ. սկզբին: 1305 թ. հեռանում է քաղաքական ասպարեզից, թողնում աշխարհիկ կյանքը և մտնում վանք³⁰: Հեթում պատմիչի «Պատմութիւն թաթարաց» գիրքը, որը գրված է ֆրանսերեն, մեծ արժեք է ներկայացնում մոնղոլական շրջանի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

Այդտեղ կան նաև կարևոր տեղեկութիւններ Միջին Ասիայի թուրքական ժողովուրդների (գլ. Գ), ինչպես նաև Բոնիայի սելջուկյան սուլթանատի վերաբերյալ: «Յաղագս թագաւորութեան երկրին թուրքաց» (ԺԳ) գլխում հեղինակը համառոտակի նշում է նաև Բոնիայի թուրքական պետութեան սահմանները, գլխավոր քաղաքները, երկրի բնական հարստութիւնները:

Հեթում պատմիչի այս երկը բարձր է գնահատվել արևելագետների շրջանում և թարգմանվել է մի շարք լեզուներով: Առաջին անգամ հրատարակվել է 1517 թ. ֆրանսերեն բնագրով³¹, իսկ 1529 թ.՝ լատիներեն թարգմանութիւնը³²: Լույս է տեսել նաև անգլերեն, իսպաներեն, գերմաներեն և այլ լեզուներով³³:

Հեթում պատմիչի «Պատմութիւն թաթարաց» լատիներեն տեքստը հայագետ Մ. Ավգերյանը 1842 թ. թարգմանել է գրաբար³⁴: Դժբախտաբար, այս թարգմանութիւնը պարունակում է բավականին սխալներ և աղավաղումներ:

14–16-րդ դդ. ընթացքում Հայաստանը դարձավ մոնղոլների, թուրքմենների, ինչպես նաև թուրք և պարսիկ տիրակալների միջև պատերազմների թատերաբեմ:

Երկրին ապրում էր քաղաքական փոթորկահույզ վիճակ, որը վերջ ի վերջո հասցրեց տնտեսական ու մշակութային կատարյալ անկման: Այս էր հիմնական պատճառը, որ 14–16-րդ դդ. հայ պատմագրութեան մեջ համարյա ի հայտ չեն կան պատմական լիարժեք աշխատութիւններ: 15-րդ դ. մեզ հասել է միայն թովմա Մեծփեցու «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և Հաջորդաց իւրոց» երկը³⁵, որն ալիքի մոտ է ժամանակագրութեան և պարունակում է պատմական կարևոր տեղեկութիւններ:

Թովմա Մեծփեցին իր պատմութեան մեջ հաղորդում է 1387 թ. Հայաստանի տարբեր շրջաններում Լենկ-Թեմուրի գործած ավերածութիւնների մասին: Նա ականատես է եղել 1388 թ. Լենկ-Թեմուրի և Կարա-Կոյունլու քոչվորական ցեղերի առաջնորդ Կարա-Մահմուդի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտին ու վերջինիս պարտութեանը: 1395 թ. Լենկ-Թեմուրը ջախջախում է Կարա-Յուսուֆին: 1402 թ. նա կոտորածներ է սկսում Սեբաստիայում, իսկ այնուհետև՝ Անկարայի ճակատամարտում հաղթում է սուլթան Բայազիդ I-ին և Վրաստանի վրայով վերադառնում Սամարղանդ:

Մեծոփեցիին մանրամասն կանգ է առնում Լենկ-Թեմուրի հաջորդ Շահ-Ռուհի (1405-1447) և կարա-կոյունլու՝ Կարա-Յուսուֆի, սրա որդի Սկենդերի (1420-1437) և եղբոր՝ Ջահան-շահի օրոք կատարված պատերազմների ու ավերածությունների վրա: Գրքի վերջում նկարագրվում է Ջահան-շահի կողմից Շամշուլտե և ապա Թիֆլիս քաղաքների գրավումն ու ավերումը:

Թուփա Մեծոփեցու պատմությունն առաջին անգամ հրատարակվել է 1860 թ. Փարիզում³⁶:

Ինչպես վերը նշեցինք, հայ և հարևան ժողովուրդների XV-XVII դդ. պատմության հարցերը լուսաբանելու համար կարևոր նշանակություն ունեն հայտնի և անհայտ հեղինակների բազմաթիվ ժամանակագրություններն ու հայերեն ձեռագրերի հիշատակարենները, որոնց հեղինակները գրի են առել անցյալ և հատկապես ժամանակի զանազան դեպքեր ու իրադարձություններ:

Հիշատակարանների և մանր ժամանակագրությունների արժեքն ավելի է մեծանում, քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանի Օսմանյան կայսրության պատմության ուսումնասիրության համար թուրք պատմագրության մեջ աննշան տեղեկություններ կան: Թուրքիայի պատմության մասնագետները դրանցում կգտնեն հավաստի տեղեկություններ Լենկ-Թեմուրի արշավանքից հետո երկրում առաջացած քաղաքական իրավիճակի, հատկապես թուրքմենական քոչվոր ցեղեր ակ-կոյունլուների և կարա-կոյունլուների միջև տեղի ունեցած դեպքերի, ինչպես նաև Կ.Պոլսի գրավման, ջալալիական շարժման և ընդհանրապես թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների մասին:

Այստեղ, իհարկե, հնարավոր չէ մանրամասն անդրադառնալ առանձին ձեռագիր հիշատակարաններին և մանր ժամանակագրություններին, քանի որ դրանց թիվն անհամեմատ շատ է և բազմազան: Մենք կբավարարվենք հիշատակելով միայն մի շարք ժամանակագրություններ, որոնք համեմատաբար արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում տվյալ շրջանի թուրքիայի պատմության վերաբերյալ: Խիստ ուշագրավ է Հակոբ Հիսուսիին վերագրված ժամանակագրությունը³⁷: Հատկապես երկրորդ հատվածում կարևոր նկարագրություններ կան ակ-կոյունլու Յաղուբ փաղիշահի սպանությունից հետո տեղի ունեցած գահակալական կռիվների և զանազան ասպատակությունների, 1476 թ. Հասան բեգի՝ Վրաստան արշավելու, ինչպես նաև 1500-1501 թթ. շահ Իսմայիլի և ակ-կոյունլուների վերջին ներկայացուցիչ Նուր Ալվանդի միջև տեղի ունեցած կռիվների մասին:

Անանուն Սեբաստացու (16-րդ դ.) Ժամանակագրությունը, որի խորագիրն է, «Եւ Հռոմայ Թագավորաց կարգն այս է, զոր օսմանցիք վերայ կոչեն նոցայ անուն: Այս է պորտ է պորտ ազգ նոցա մինչև ի մեղ, ի մեռում ժամանակիս»³⁸, սկսվում է օսմանյան պետության հիմնադրումից և շարունակվում է (թվարկելով օսմանյան սուլթաններին) մինչև Մուհամմեդ III-ի գահակալության ժամանակաշրջանը՝ 1595-1603 թթ.: Պատմիչը հիշում է Լենկ-Թեմուրի արշավանքները դեպի Անդրկովկաս ու Փոքր Ասիա և տալիս Օսմանյան կայսրության ամբողջ քաղաքական պատմությունը:

16-րդ դ. հեղինակներից հիշատակության արժանի է նաև Հովհաննես Արճիշեցու տարեգրությունը³⁹: Նա նկարագրել է թուրքերի և պարսիկների 1531-1534 թթ. պատերազմները:

Օսմանյան պետության ծագման, սուլթանների գահակալության մասին գրել է նաև 17-րդ դ. ժամանակագիր **Վարդան Բաղիշեցին**: Նրա «Տարեգրությունը» ընդգրկում է 1170-1657 թթ. Հայաստանում կատարված քաղաքական իրադարձությունները: Վարդան Բաղիշեցին մանրամասն կանգ է առել սուլթան Մեհմետի օրոք (1654 թ.) տեղի ունեցած դեպքերի, հատկապես՝ Վանում Ավդալբեգի և Մալաթի փաշայի կռիվների վրա:

Օսմանյան կայսրության պետության վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև **Դավիթ Մերդինցու** (15-րդ դ.), **Մովսես Արծկեցու** (15-րդ դ.), **Գրիգոր Կամախեցու** (17-րդ դ.), **Դավիթ Բաղիշեցու** (17-րդ դ.), **Գաբրիել Թոխաթեցու** (17-րդ դ.), **Մարտիրոս Դի Առաքելի** (18-րդ դ.), **Հակոբ Տիվրիկեցու** (17-րդ դ.), **Հակոբ Կարնեցու** (17-րդ դ.) և այլոց ժամանակագրություններում⁴⁰, ինչպես նաև 16 և 17-րդ դդ. մի շարք անանուն հեղինակների գործերում⁴¹:

Կ.Պոլսի անկման մասին բավականին տեղեկություններ կան թե՛ ձեռագիր հիշատակարաններում և թե՛ մանր ժամանակագրությունների մեջ, սակայն այդ իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տվել են 15-րդ դ. նշանավոր հեղինակներ՝ Աբրահամ Անկյուրացին և Առաքել Բաղիշեցին, իսկ հետագայում 17-րդ դ. հայ ականավոր պատմագիր Երեմիա **Ջելեբի Քյոմուրճյանը**, որն իր չափածո «Օսմանյան պատմության» մեջ մի առանձնակի գլուխ է նվիրել այդ դեպքերին:

Վերահիշյալ երեք հեղինակների չափածո երկերի գիտաքննական բնագրերը, գոյություն ունեցող ձեռագիր օրինակների տարբերակներով, հայերեն և ռուսերեն հրատարակել է Հակոբ Անասյանը⁴²:

Աբրահամ Անկյուրացին ականատես լինելով Կ.Պոլսի պաշարման, անկման ու ավերման բոլոր դեպքերին, բավական ճշգրիտ տեղեկություն-

ներ է տվել դրանց մասին: Կ.Պոլսի անկման ականատես է եղել նաև Առաքել Բաղդիչեցին, որը թողել է մեծ թվով պատմական, ներբողական, վիպասանական, բարոյախոսական ու հոգևոր բնույթի չափածո աշխատություններ⁴³:

17-րդ դ. սկզբին Հայ պատմագրությունը սկսում է նորից աշխուժանալ: Հայ պատմագիրները իրենց ավանդ են ներդրել նաև թուրքագիտության ասպարեզում, գրելով նույնիսկ առանձին արժեքավոր մանեգրություններ՝ նվիրված Օսմանյան կայսրության միջնադարի պատմությանը: Նրանցից առաջինը (ժամանակագրական կարգով) **Հովհաննես Կամենացին** է, որն իր «Պատմութիւն պատերազմին խոթինու» խորագրով աշխատության մեջ նկարագրել է 1621 թ. լեհ-թուրքական պատերազմները, որոնք տեղի են ունեցել խոտին քաղաքում և բերդի պարիսպների տակ: Կամենացու «Պատմութիւնը» բաղկացած է առաջաբանից, 18 գլխից և հիշատակարաններից: Վերջին գլուխը նվիրված է ենիչերիների խռովությանը և սուլթան Օսման II-ի սպանությանը, Կ.Պոլսում 1622 թ.: Կամենացու երկում ուշագրավ տեղեկություններ կան տվյալ շրջանի լեհ-թուրքական ռազմական տեսնիկայի, զորքերի մարտունակության, դիվանագիտական հարաբերությունների, թաթարական ասպատակությունների և ընդհանրապես Մոլդավիայի ներքին իրադարձությունների վերաբերյալ:

Հովհաննես Կամենացին իր պատմությունը շարադրել է խոտինի պատերազմից վեց տարի հետո՝ 1627 թ.: Մի շարք մանրամասներ նա գրել է առել որպես անմիջական ականատես, իսկ մնացած դեպքերի համար հիմնականում օգտագործել է հայագրի Օքսենտ Կամենացու հայ-կոմաներեն (ղփչական) բարբառով գրված ժամանակագրությունը, որտեղ օրգանական մանրամասնություններով գրել են առնված խոտինի պատերազմի դեպքերը⁴⁴:

Հովհաննես Կամենացու պատմության մի ձեռագիրը ընդօրինակությունը դեռևս 1953 թ. Հակոբ Անասյանը հայտնաբերել էր Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ձեռագիր № 2644, էջ 229–254ա) և նրա մասին որոշ տեղեկություններ հաղորդել Ռուսաստանի հետ Ուկրաինայի վերամիավորման 300-ամյակի առթիվ 1954 թ. հրատարակված ժողովածուի մեջ⁴⁵: Հետագայում բնագրի ռուսերեն թարգմանությունը (թարգմանիչ Կարեն Յուզբաշյան) հրատարակվեց 1958 թ.⁴⁶, իսկ 1964 թ. Հակոբ Անասյանը հրատարակեց հայերեն բնագիրը, հանգամանալից վերլուծականով և մանրամասն ծանոթագրություններով:

Մյուս հայտնի պատմագիրը Սիմեոն Լեհացին է, որը տասնմեկամյա ճանապարհորդությունների ընթացքում տեսածները (1608–1618) գրել է

առել իր «Ուղեգրություն» մեջ: Նա հիմնականում գրում է իր չրջագայած վայրերի տեղագրության, ազգագրության և տնտեսության մասին: Մանրամասն նկարագրում է ճանապարհները, քաղաքների նշանավոր շինությունները, բնակչության զբաղմունքը, ժողովուրդների կենցաղն ու բարքերը: Այս տեսակետից ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում Կ.Պոլսին, Թոքատին, Դիարբեքիրին, Հալեբին, Կահիրեին, Նրուսադեմին և մի շարք այլ քաղաքների նվիրված էջերը: 18-րդ դ. առաջին կեսի Թուրքիայի պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեն նաև «Ուղեգրություն» վերջում ժամանակագրական կարգով շարադրված 1622–1635 թթ. քաղաքական դեպքերը:

Առավելապես կարևոր են «Արշավանք սուլտան Օսմանի ի վերայ Լեհաց» (1622), «Ապագայ փաշայ, կոտորած ենիչեարաց», «Ապագա փաշայ արշու է ի Լեհս», «Արշավանք սուլտան Մուրատի ի վերայ Լեհաց» (1635), «Արշավանք սուլտան Մուրատի ի վերայ Պարսից» և այլ գլուխները:

Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրություն» ձեռագրի գոյության մասին առաջին անգամ ծանոթություն է տվել Փրանսիացի հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը⁴⁷:

Հետագայում Ներսես Աղիյանը հատուկ հետազոտության առարկա է դարձրել այն և 1932 թ. սկսած պարբերաբար հրատարակել է «Հանդես ամսօրեայ»-ի մեջ⁴⁸: 1936 թ. դարձյալ Ներսես Աղիյանի աշխատասիրությունը «Ուղեգրությունը» առանձին գրքով հրատարակվում է Վիեննայում: Այս հրատարակության մեջ տրված է նաև հեղինակի կյանքի և գործունեության մանրամասն վերլուծությունը⁴⁹: «Ուղեգրության» թուրքերեն լրիվ թարգմանությունը մանրամասն ծանոթագրություններով հրատարակել է Հրանդ Անդրեասյանը⁵⁰: Հրատարակվել է նաև ռուսերեն թարգմանությունը⁵¹:

Ժամանակագրական առումով հաջորդ պատմագիրը **Գրիգոր Դարանաղյին** (Կամախեցին) է (1576–1643):

Նրա գլխավոր երկը «Ժամանակագրություն» է, որը գրել է առնված 1634–40-ական թվականներին: Այն բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում համառոտակի շարադրված են 1018–1539 թթ. իրադարձությունները, իսկ երկրորդում՝ 1595–1634 թթ. քաղաքական դեպքերը, որոնք հատկապես առնչվում են մեղ հետաքրքրող թեմայի հետ:

«Ժամանակագրությունը» չափազանց կարևոր նյութեր է պարունակում հատկապես 16-րդ դ. վերջերին և 17-րդ դ. սկզբներին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած ներքին և արտաքին քաղաքական դեպքերի, այդ թվում թուրք-պարսկական պատերազմների և ջալալիական

շարժման վերաբերյալ: Այդ դեպքերը և ընդհանրապես թուրքիայի պատմությանը վերաբերող զանազան տեղեկություններ հիմնականում տրված են հետևյալ գլուխներում. «Վասն սուլթան Ահմետին» (2-րդ գլուխ), «Վասն սուրկունին ի ժամանակս Մուրատ փաշայի և սուլտան Ահմետին, թե զի՞նչ եղեն կամ ո՞րպես գործեցան, և ջալալեացն թէ զիա՞րդ իսպառ ջնջեցան և կորան անհետ» (5), «Վասն սպանման սուլթան Օսմանին թէ որպէս եղև» (8), «Վասն տղայաժողովին» (9), «Վասն այս Յապաղայիս՝ թէ զիա՞րդ եղեն կեանքն և կատարումն նորին» (11), ինչպես նաև 32-րդ, 36-րդ, 37-րդ, 38-րդ գլուխներում:

Գրիգոր Դարանաղցու նկարագրած դեպքերը հավաստի են, քանի որ նա ականատես է եղել դրանց մեծ մասին: Դարանաղցին ստույգ տեղեկություններ է տվել հատկապես ջալալիների շարժման վերաբերյալ⁵² և այդ կապակցությամբ անդրադարձել է գյուղերի ու քաղաքների ավերման, ինչպես նաև հայ ժողովրդի կրած տառապանքների ու աղետների նկարագրությանը: Հաճախ նա չի սահմանափակվում դեպքերի պարզ շարադրությամբ և մեկնաբանություններ է անում ջալալիական շարժման սոցիալական դրդապատճառների ու դրա ունեցած հետևանքների, ինչպես կայսրության ներքին վիճակի ու կառավարության ապրած ճգնաժամային երևույթների մասին⁵³:

Գրիգոր Դարանաղցու «Ժամանակագրությունը» լույս է տեսել 1915 թ. Երուսաղեմում՝ Մեսրոպ վարդապետ Նշանյանի աշխատասիրությամբ:

17-րդ դ. մյուս նշանավոր պատմագիրը Առաքել Դավրիժեցին է⁵⁴: Նա գրել է հայ ժողովրդի 60 տարվա՝ 1602–1662 թթ. պատմությունը: «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ» գիրքը բաղկացած է սեղմ առաջաբանից և 56 գլխից: Պատմության բուն մասը վերաբերում է 17-րդ դ. առաջին կեսի թուրք–պարսկական պատերազմների երրորդ շրջանին, պատերազմներ, որոնք հիմնականում ծավալվեցին պատմական Հայաստանում: Նա մանրամասն խոսում է Շահ–Աբբաս I-ի դեպի Հայաստան, մասամբ էլ Վրաստան կատարած արշավանքների և Օսմանյան կայսրության դեմ մղած նրա պատերազմների մասին: Դավրիժեցին դառնությամբ նկարագրում է նաև հայերի բռնի զանգվածային տեղահանությունները իրենց հայրենիքից: Նա ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում 17-րդ դ. սկզբում ծավալված ջալալիական շարժումների մասին, որոնց նվիրված է գրքի 7-րդ գլուխը «Յաղագս յայտնելոյ ջալալոցն և սաստիկ սովուն և մարդակեր գայլոցն, և այլ ևս աւարառութեանցն՝ որք ժամանեցին ի վերայ աշխարհի» խորագրով: Գրքի 51-րդ գլխում, որի

խորագիրն է «Պատմութիւն օսմանցւոց թագաւորաց, օսման օղլու կարդն այս է, որ կոչի խոնդքար», խոսվում է Օսմանյան կայսրության հիմնադիր Օսման I-ի և նրա հաջորդների, ինչպես նաև նրանց օրոք տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների մասին:

Դավրիժեցու «Պատմություն» առաջին անգամ լույս է տեսել հեղինակի կենդանության օրոք՝ 1669 թ. Ամստերդամում, Ռսկան Երևանցու նախաձեռնությամբ⁵⁵: Այնուհետև՝ 1884 և 1896 թթ. լույս է տեսել էջմիածնում⁵⁶: Գոյություն ունի նաև Բրոսեի ֆրանսերեն հրատարակությունը⁵⁷: 1973 թ. տպագրվել է նաև ռուսերեն թարգմանությունը⁵⁸:

Երեմիա Զեկերի Քյոմուրճյանը (1637–1695) 17-րդ դ. հայ մատենագրության խոշոր դեմքերից է⁵⁹: Նրա աշխատությունները հարուստ նյութ են պարունակում տվյալ ժամանակաշրջանի Օսմանյան կայսրության պատմությունը և այլ ժողովուրդների սոցիալ–տնտեսական կյանքն ուսումնասիրելու համար: Հատկապես պատմագիտական գործերում նա առանձնակի ուշադրություն է դարձրել թուրքական պետության ներքին վիճակի, պալատական երկպառակությունների, կենտրոնախույս ձգտումներ ունեցող ավատատերերի, ջալալիական շարժումների ու պատերազմների հետևանքով առաջացած ծանր հարկերի վրա և այլն:

Ե. Քյոմուրճյանի դրական հարուստ ժառանգությունը, մեծ մասամբ անտիպ, պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ և Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքում: Առանձին ձեռագրեր գտնվել են Նոր Զուղայի, Արմաշի, Ղալաթիո մատենադարաններում և բրիտանական թանգարանում, ինչպես նաև անհատական հավաքածուների մեջ:

Ստորև բերում ենք Ե.Ձ. Քյոմուրճյանի թուրքիայի պատմության հետ առնչվող աշխատությունները:

1. «Պատմութիւն համառոտ ԴՃ տարւոյ օսմանցւոց թագաւորացն, որ ի սուլթան Օսմանէն մինչև այժմ սուլթան Մոհամէտ ԺԹ թագաւորք են»: Այս չափածո աշխատությունը բովանդակում է կայսրության 400 տարվա պատմությունը, սկսած սուլթան Օսման I (1300–1324) մինչև սուլթան Մեհմետ IV-ի (1648–1687) գահակալության ժամանակաշրջանը: Ե.Քյոմուրճյանը ժամանակագրական կարգով թվարկում է օսմանյան սուլթաններին՝ նշելով նրանց օրոք տեղի ունեցած պատերազմներն ու նվաճումները Բալկանյան թերակղզում, Մերձավոր Արևելքում և Հյուսիսային Աֆրիկայում: Կարևոր տեղեկություններ կան նշված ժամանակաշրջանում թուրքիայի ներքին և արտաքին քաղաքականության, թուրքիայում ապրող ժողովուրդների

րի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական դրույթյան և կայսրութեան մեջ բռնկված ենթադրական ապստամբութիւնները, ջալալիական շարժումները, ինչպէս նաև օսմանյան լծի տակ հեծող ժողովուրդները՝ րի ազգային-ազատագրական պայքարի մասին: Ձեռագիրը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (№ 1675, էջ 174ա): Այս երկը հրատարակից ՀԳԱ Արևելագիտութեան ինստիտուտի պատմաբան՝ Ժողեֆ Ավետիսյանի աշխատասիրութեամբ 1982 թ. երևանում:

2. «Թագավորութեան Օսմանցւոյ Համառօտիւ պատմութիւն»: Այս երկը վերը նշված «Պատմութեան» արձակ Համառոտագրութիւնն է: Քաղաքական պատմութեանը զուգընթաց Ե. Քյոմուրճյանը հանգամանորեն կանգ է առել նաև Թուրքիայում գոյութիւն ունեցող սոցիալական անհավասարութիւնների վրա և քննադատել է օսմանյան սուլթանների բռնակալական ոեթիմը: Անտիպ է, պահպանված են հետևյալ ձեռագիր օրինակները՝ Երևանի Մատենադարանում՝ ձեռ. № 1786, էջ 1ա-81բ, Վիեննայի Միխիթարյանների մատենադարանում՝ ձեռ. № 786 և Երուսաղեմի ս. Հակոբ վանքի Մատենադարանում՝ ձեռ. № 464:
3. «Անուանք որդոյ Թագաւորաց Օսմանցւոց»: Համառոտ պատմութիւն է, ուր հաջորդաբար թվարկվում են օսմանյան սուլթանները, նշվում են նրանց ծննդան, մահվան, դահակալութեան տարեթիւերը, ինչպէս նաև տվյալ սուլթանի օրոք կատարված նվաճումներն ու իրադարձութիւնները: Անտիպ է, պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ձեռ. № 1786, էջ 88-95ա):
4. «Ոտիւ շարադրեալ անուանք Թագաւորաց օսմանցւոց»: Շատ սեղմ թվարկում է օսմանյան սուլթաններին և նրանց կատարած կարևոր գործերը: Պահվում է Երևանի Մատենադարանում (ձեռ. № 1786, էջ 97ա-98):
5. «Օրագրութիւն»: Ամբողջական վերնագիրն է՝ «Հեղինակ օրագրութեան է Երեմիայ Չէլէպի, որդի տէր Մարտիրոս քահանայի», որտեղ մասնավորապէս նկարագրված են նաև 1648 թ. հունիսի 11-ից մինչև 1663 թ. նոյեմբերի 11-ը Թուրքիայում կատարված մի շարք կարևոր քաղաքական իրադարձութիւնները, ինչպէս նաև բնակչութեան կենցաղի և ծիսական սովորութիւնները: Ձեռագիրը պահվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբ մատենադարանում (ձեռ. № 1893): Այն հրատարակել է Մեսրոպ Նշանյանը⁶⁰:

6. «Պատմական բանք իւրոյ ժամանակին»: 1682 թ. էջմիածնի Եղիազար կաթողիկոսին Ե. Քյոմուրճյանի առաքած թուղթն է, որտեղ նկարագրվում են Կ. Պոլսի կառավարող շրջաններին վերաբերող անցքերը, ինչպէս նաև «Խորհուրդ Ֆռանցոց արքայի ընդ կայսեր Հոռմայ», «Պատրաստութիւն Տաճկաց մարտի ընդ Մաճարս», «Վասն դեսպանին Մոսկովաց» և հայ-իրանական կյանքին վերաբերող զանազան հարցեր: Ձեռագիրը գտնվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբ մատենադարանում (ձեռ. № 1858, էջ 44ա-56բ):
7. «Համառոտ ստորագրութիւն Կ. Պոլսոյ նեղուցի»: Բնագիրը չի պահպանվել:
8. «Աշխարհագրութիւն»: Բնագիրը չի պահպանվել: Ն. Ակինյանը նշում է, որ այս աշխատութիւնից մնացել է միայն քարտեզը և առաջաբանի մի մասը, իսկ ձեռագրի տեղը առ այսօր հայտնի չէ⁶¹:
9. «Պատմութիւն հրակիզման Կ. Պոլսոյ»: Նկարագրվում է 1660 թ. հուլիսի 14-ին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած հրդեհը: Այս կապակցութեամբ Քյոմուրճյանն անդրադարձել է Թուրքիայի ներքին դրույթյան ստվերոտ կողմերին: Ձեռագիրը գտնվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբ մատենադարանում (ձեռ. № 892, էջ 172բ-270ա):
10. «Տարեգրական պատմութիւն»: Այս աշխատութիւնը բովանդակում է 1648-1690 թթ. Կ. Պոլսում և գաղառներում եղած հրդեհներին մասնաւորապէս պատմութիւնը, ինչպէս նաև երկրաշարժերի, հեղեղների և համաճարակների նկարագրութիւնները: Ուշագրավ են նաև 17-րդ դ. կեղի ունեցած պատերազմները Օսմանյան կայսրութեան և Ավստրիայի, Հունգարիայի, Վենետիկի ու Պարսկաստանի միջև և այլն: Այս երկը Քյոմուրճյանը շարադրել է 1692-1693 թթ.: Ձեռագիրն առ այսօր չի հրատարակված և գտնվում է Վենետիկի Միխիթարյանների մատենադարանում (ձեռագիր № 509):
11. «Պատմութիւն Ստամպոլոյ»: Այս աշխատութիւնը կարևոր տեղեկութիւններ է պարունակում 17-րդ դ. ոչ միայն Կ. Պոլսի, այլև Թուրքիայի պատմութեան համար: Քյոմուրճյանը մանրամասն նկարագրում է Կ. Պոլսի պալատները, հյուպատոսարանները, շենքերը, շուկաները, արհեստները, առևտուրը, ինչպէս նաև խոսում է քաղաքամերձ գյուղերի գյուղատնտեսութեան զանազան ճյուղերի մասին: «Ստամպոլոյ պատմութիւնը» արժեքավոր աղբյուր է նաև տվյալ ժամանակաշրջանի Կ. Պոլսի բնակչութեան կենցաղային և սոցիալ-քաղաքական հարցերն ուսումնասիրելու համար:

Ինքնագիրը ձեռագիրը պահվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա մատենադարանում (ձեռագիր № 1030): Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվել են նաև երկու ձեռագիր օրինակներ № 1345, № 1675: Գոյություն ունեն այս աշխատության հայերեն⁶² և թուրքերեն⁶³ հրատարակությունները:

12. «Կոնդակ Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ ի Կրետե կղզւոյ»: Բովանդակում է 1669 թ. սեպտեմբերի 6-ին Մեծ վեզիր Քյոփրյուլլուի կողմից Կրետեի Գանտիա քաղաքի գրավման և քրիստոնյաների հալածման նկարագրությունը: Ձեռագիրը գտնվում է Փարիզում՝ Հովհաննես Զավրյանի մոտ:

Ե.Չ. Քյոմուրճյանը հայերենից թուրքերեն է թարգմանել մի շարք կրոնական և պատմական երկեր:

1. «Թարգմանութիւն նոր կտակարանի և մասանց հին կտակարանի ի լեզու տաճկաց»: Անտիպ է: Բնագիրը պահպանվում է Մատենադարանի № 1645 ձեռագրում, էջ 119ա — 219ա:
2. «Սաղմոսք Դաւթի»: Թարգմանված է 1692 թ.: Անտիպ է: Պահպանված են հետևյալ ձեռագիր օրինակները. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում ձեռագիր № 1644 (էջ 294ա — 303ա) և Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարանում ձեռագիր № 85, № 988 (էջ 89ա — 99ա և 101ա — 104ա):
3. «Քարոզներ թուրքերեն լեզվով»: Անտիպ է: Պահպանվել է Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի № 408 ձեռագրում (էջ 9ա — 21բ, 28ա — 94ա):
4. «Յամառոտ Յայսմաւուրք ի լեզու տաճկաց»: Գրված է 1658 թ.: Բաժանված է 13 գլուխների և պարունակում է 175 վկայություն: Անտիպ է: Պահվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանում (№ 1076 ձեռագիր):
5. «Հիքեայէի Ֆարիս վէ Վէնա» թէրճէմէի Չէլէբի Բէօմիւրճեանց»: Տպագրված է Կ. Պոլսում, 1871 թ.:
6. «Պատմութիւն մեծին Աղեքսանդրի»: Թուրքերեն թարգմանություն ամբողջական խորագիրն է՝ «Քիթապ Հէքիայէի ճիհանկիր Իսքէնտէր Գուրլ Գայնին. լիսան էրմէնեանտէն լիսան թուրքճէ թէրճումէի էսթէլհագիր Իրմէմեա»: Անտիպ է: Պահվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանում (ձեռագիր № 988, թղթ. 6ա, էջ 178ա):

Ե. Քյոմուրճյանի գրական ժառանգության մեջ կան նաև մի շարք թուրքերեն շարադրված թղթեր, տաղեր և զանազան ուղերձներ⁶⁴.

- 1) Տաճկաբարբառ թուղթ (առ Գրիգոր Չէլէբիին):
- 2) Տաճկաբարբառ թուղթ որ է Մուհապէթնամէ Սիրագիր առ պուրսացիս ոմանս:
- 3) Առ տաճիկ ոմն հայազարմ թուղթ նաև արզմանէ (փափաք) նախագծօք:
- 4) Մի թուրքերեն ոտանավոր:
- 5) Տաղ ասացեալ ի յերեմիայէ վերայ Ս. Երուսաղէմայ. թուրքերեն վերնագիրն է՝ «Մուճտէմ վարտր տօստլարիմէ» (Աքքալուսանք ունեմ բարեկամներին): Հրատարակված է «Տաղարան փոքրիկ»-ում, էջ 41—43:
- 6) Տաղ ի վերայ ս. գերեզմանին Քրիստոսի, հրատարակված է «Տաղարան փոքրիկ»-ում, էջ 52—53:

Աբրահամ Երևանցին 18-րդ դ. պատմագիր է: Նրա պատմագրական աշխատությունն ընդգրկում է 1721—1736 թթ. թուրքերի և պարսիկների միջև տեղի ունեցած պատերազմական դեպքերի, քաղաքների և գյուղերի ավերածությունների, սովի ու գերեվարության նկարագրությունը: Աբրահամ Երևանցին, անկասկած, ակնատես է եղել շարադրված դեպքերին, քանի որ նա խոսում է այդ իրադարձությունների մասին ամենայն մանրամասնությամբ: Նրա հաղորդած տեղեկությունները արժեքավոր են նաև հայ և վրաց ժողովուրդներին տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրության համար:

Աբրահամ Երևանցու պատմությունը հրատարակվել է Երևանում՝ 1938 թ. «Պատմութիւն պատերազմացն, որք եղեն յօսմանցւոց ի վերայ քաղաքացն Հայաստանեայց և Պարսից՝ յետ գումարելոց Մահմուտ սուլտանին Աղուանից ի վերայ արքային Պարսից Շահ—Սուլտան Հուսթինին» վերնագրով: Պատմությունը բաժանված է 7 գլուխների: Պատմության մեջ կարևոր տեղ են գրավում պարսիկ Թահմազ Դուլի խանի՝ Հայաստանի և Վրաստանի վրա կատարած արշավանքները, նրա մղած պատերազմներն ու հաղթանակներն ընդգեմ օսմանցիներին:

Պատմության երկրորդ գլխում, որը կրում է «Թէ որպիսի մարտիւ պատերազմի առին օսմանցիք զԵրևան» վերնագիրը, մանրամասն նկարագրվում է թուրքական զորքի կողմից Երևանի բերդի գրավումը և հայ—թուրքական ընդհարումները:

Օսմանյան կայսրության պատմությանը վերաբերող հայկական աղբյուրներից անհրաժեշտ է հիշատակել նաև Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

րանի № 1496 ձեռագիրը, որն ունի «Պատմութիւն Օսմանցւոց» վերնագիրը⁶⁵։ Ձեռագիրը բաղկացած է 13 գլխից։ Հեղինակը առաջաբանում, ստուգաբանելով «թուրք» բառը, համառոտակի խոսել է թուրքերի ծագման, նրանց տիրապետության սահմանների, կրոնի և ազգազբառական որոշ նյութերի մասին։ Աշխատությունը սկսվում է Օսման I-ից՝ 13-րդ դարի վերջից և հասնում Իրաահիմ I-ի գահակալության 6-րդ տարին՝ 1646 թ.։ Հեղինակը մանրամասնորեն տվել է օսմանյան թուրքերի այս ժամանակաշրջանում վարած պատերազմների ամբողջական պատմությունը։ Ձեռագրում հետաքրքիր տեղեկություններ կան նաև Օսմանյան կայսրության ներքին իրադարձությունների մասին⁶⁶։

Այդ տեղեկություններն էական նպաստ կարող են բերել խնդրո առարկա հարցերի քննության գործում։

18-րդ դ. երկրորդ կեսին հայ պատմագրությունը, որի մեջ քիչ տեղ չի բռնում թուրքագիտությունը, հանդես եկավ որպես գիտական մտքի ինքնուրույն ճյուղ։ Դրա հիմնադիրն է բազմավաստակ գիտնական Միքայել Չամչյանը, որի գրչին են պատկանում թե՛ հայագիտական և թե՛ կրոնադավանական բովանդակության զանազան աշխատություններ։ Դրանցից ամենաարժեքավորը «Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհից մինչև ցամ տեառն 1784» խորագրով ստվարածավալ աշխատությունն է, որի մեջ Մ. Չամչյանը առանձին ուշադրություն է դարձրել նաև հարևան ժողովուրդների և Հայաստանն ասպատակող զանազան բարբարոս ժողովուրդների պատմությանը։

Մ. Չամչյանը առանձին էջեր է նվիրել նաև մեզ հետաքրքրող թուրքագիտության հարցերին, որոնք հիմնականում ընդգրկված են երկրորդ հատորում։ Այդ կապակցությամբ արժե հիշել հետևյալ գլուխները. «Յաղագս զօրանալոյ Ճինկիզ խանին թաթարաց և յարձակելոյ սաբահադաց և ջալալադինայ ի հայս» (էջ 197), «Յաղագս յարձակելոյ թաթարաց յԱղուանիս ի Վիրս, և ի Հայս» (էջ 204), «Յաղագս յառնելոյ Լանկիթամուրայ և հարուածոց զորս գործեաց նա ի Հայաստան և յալ տեղիս» (էջ 419), «Յաղագս յառնելոյ օսմանցւոց զԿոստանդնուպօլիս ի ձեռաց յունաց», «Յաղագս ելից Ուզուն Հասանայ, և շահ Իսմայիլի արքային պարսից և մարտնչելոց նոցա առ օսմանցիս» (էջ 509) և այլն։

Մ. Չամչյանը մեկ հատորով գրել է նաև այս պատմության համառոտագրությունը թուրքերեն լեզվով, որը հրատարակվել է Վենետիկում 1811 թ. «Գյուլզար» (Վարդանոց) խորագրով։

18-րդ դ. պատմաբանների շարքին պետք է դասել նաև հայ ականավոր պատմաբան-դիվանագետ Իգնատիոս Մուրադա դ'Օսոնին (Հակոբ

Հիսաթյան), որը առավելապես հայտնի է իր «Օսմանյան կայսրության ընդհանուր պատկերը» կոթողական աշխատությամբ։

Աշխատությունը բաղկացած է յոթ հատորից։ Չորրորդ հատորը լույս է տեսել երկու մասով։ Առաջին չորս հատորների մեջ հեղինակը հիմնականում խոսել է մահմեդական օրենսդրության՝ այդ թվում, մահմեդական դավանաբանության, ծիսակատարության և բարոյախոսության հարցերի շուրջ⁶⁷։

Հինգերորդ, վեցերորդ և յոթերորդ հատորներում հեղինակը մանրամասնորեն ուսումնասիրել է Օսմանյան կայսրության քաղաքական, ռազմական, իրավաբանական և քրեական օրենքները, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության վարչական կառուցվածքն ու օտար պետությունների հետ ունեցած նրա դիվանագիտական հարաբերությունները⁶⁸։

Օսմանյան կայսրության պատմությունն ուսումնասիրողները միշտ էլ կարող են արժեքավոր նյութեր քաղել դ'Օսոնի այս աշխատությունից, քանի որ հեղինակը, երկար տարիներ ապրելով Կ. Պոլսում, ականատես է եղել զանազան իրադարձությունների և օգտագործել է հարուստ արխիվային նյութեր։

Եզրակացնելով նշենք, որ հայկական միջնադարյան—աղբյուրներում հայ պատմիչները հատուկ ուշադրություն են դարձրել սելջուկ-թուրքերի և Օսմանյան կայսրության պատմության ամենատարբեր հարցերին և հաղորդել չափազանց արժեքավոր տեղեկություններ։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

* Աղբյուրագիտական իմ այս ուսումնասիրությունը առաջին անգամ լոյս է տեսել ԶԳ գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարի 10-րդ հատորում, 1979 թուականին։ Այնուհետև այն հրատարակվեց նաև Մոսկվայում, ռուսերեն լեզվով հետևյալ խորագրի տակ «Հայկական միջնադարյան աղբյուրները Թուրքիայի պատմության մասին (11-18 դդ.)», (Տե՛ս «Միջնադարյան Արևելք» (Արևտեսնվեքվի Վոստոկ) հոդվածների ժողովածու, Մոսկվա, 1980 էջ 197-207)։ Ներկայումս այն վերահրատարակում են մասնակի փոփոխություններով և ավելացումներով։ (Տե՛ս «Նոր Հայաստան» օրաթերթ սեպտեմբեր 27, հոկտեմբեր 4, հոկտեմբեր 11, 2003 թ.)։

1. Դ. Ալիշան Հայապատում, Վենետիկ 1901, էջ 89, 92։ Հովհաննես վ. Սարկավազի մասին տե՛ս նաև Գ. Զարպիանյան, Պատմություն հայերեն դպրության, հատ. Բ,

- Վենետիկ, 1905, էջ 590: Համագրասկ Ոսկեան, Մատենագրական քննութիւններ, Վիեննա, 1926, էջ 1–64:
2. Ղ.Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 100, 101, 105: Գ.Ջարպիանյան, նշվ. աշխ., էջ 701, 714: Հովհաննէս Վանականի մասին տե՛ս նաև՝ Հ.Ոսկեան, Յովհաննէս Վանական և յուր դպրոցը, Վիեննա 1922:
 3. Մանր ժամանակագրությունների և ձեռագիր հիշատակարանների հավաքման և հրապարակման գործում լուրջ աշխատանք է կատարված հայ պատմագրության մեջ: Այսպէս՝ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լևոն Ա.Խաչիկյան, Երևան, 1950: ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ կազմեց Լևոն Ա.Խաչիկյան, հատ. Ա, Երևան, 1955, հատ. Գ, Երևան, 1967: Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVII դդ. կազմեց Վ.Ա.Հակոբյան, հատ. Ա, Երևան, 1951, հատ. Բ, Երևան, 1956:
 4. «Պատմութիւն Արիստակէայ վարդապետի Լաստիվերտոյ», Վենետիկ, Ա.Ղազար, 1844:
 5. L'histoire d'Arménie comprenant la fin du royaume d'Anie et commencement de l'invasion des seljoukides par Arisdagues de Lastiverd, traduite par **M.E.Prud'homme**, Paris, 1864.
 6. Արիստակէս Լաստիվերտի վարդապետի «Հայոց պատմութիւն», թարգմանեց Մինաս քահանայ Տէր Պետրոսյանց, Աղեքսանդրապոլ, 1893:
 7. «Պատմութիւն Արիստակէսի Լաստիվերտոյ», աշխատասիրությամբ՝ Կարեն Ն.Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, 1971 թ. լույս տեսավ նաև «Պատմության» աշխարհաբար թարգմանությունը (Արիստակէս Լաստիվերտի, Պատմություն, թարգմանությունը Վ.Ա.Գևորգյանի, Երևան, 1971):
 8. Արիստակէս Լաստիվերտոյ «Պատմությունը», առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Կարեն Յուզբաշյանի, Մոսկվա, 1968, (ռուսերեն):
 9. Մատթէոս Ուռհայեցի, ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 224, 252:
 10. «Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ», Երուսաղէմ, 1869:
 11. Մատթէոս Ուռհայեցի, ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:
 12. Մատթէոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1973:
 13. **Ed Dulaurier**, Chronique de Mathieu d'Edesse (952–1136) avec la continuation de Grégoire-le-Prêtre jusqu'en 1162, Paris, 1858. Նույնի՝ L'histoire des croisades, d'après les chroniques arméniennes, par **Ed. Dulaurier**, Paris, 1848. **M. Chahan de Cirbied**, Notice de deux manuscrits arméniens contenant l'histoire de Mathieu Eretz, et Extrait de cette histoire, relatif à la première Croisade, en arménien et en français, Paris, 1812. **F.Néve**. «Les chefs belges de la première croisades», d'après les historiens arméniens, Bruxelles, 1859. **H. Petermann**, Beitrag zu der Geschichte der Kreuzzüge aus armenischen Quellen Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin, 1860–Requell des Historiens des Croisade (Documents Armeniens, t. I, Paris, 1869. Urfali Mateos, Vakainamesi (952–1136) ve Papaz Grigorun zeyli (1136–1162) Türkçeye çeviren H.D.Andreasyan, Ankara, 1962.
 14. «Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագրս զիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ», աշխատասիրությամբ Ա. Տէր – Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 161, 175, 185:

15. Դեռևս 17–րդ դ. հանրաճանաչ հայ պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին այս ժամանակագրության ձեռագիրը կորստից փրկելու նպատակով գետնոց է իր պատմության մեջ, որպես ինքնուրույն 58–րդ գլուխ՝ «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին արարեալ ծարեցի Յովհաննէս վարդապետին» խորագրով: Առաջին անգամ այն հրատարակել է Ս. Ստեյանը «Յոհաննիսի վարդապետի համառօտ պատմութիւն» խորագրով («Ճաքաղ», 1859, հատ. Գ և հատ. Դ, էջ 69–76, 105–112), որից և Ա. Տէր Մելիքյանը արտատպել է իր հրատարակության հավելվածում: Հովհաննէս ծարեցու «ժամանակագրության» բնագիրը ամբողջապես և մանրամասն ծանոթագրություններով, մինչև ժամանակ հեղինակի մասին ստույգ տեղեկություններով հրատարակել է Վ.Ա. Հակոբյանը (Մանր ժամանակագրություններ, հատ. Բ, էջ 235):
16. Samuelis presbyteris Aniensi's Temporum usque ad suam aetatem ratio e liberis historici m summatim collecta, Opus ex Haicanis quique codicibus ab Joh. Zohrabo diligenter excerptum arque emendatum. Zohrabus et Ang. Majus nunc primum conjunctis curis latinitate donatum notisque illustratum ediderunt.
17. **M. Brosset**, Samuel d'Anie, Tables Chroniques, "Coiiectiones d'historiens Arméniens", S. Petersburg, 1876, t. 2, p. 340–383. "Mélanges Asiatique"–ի մեջ հետևյալ խորագրով՝ "Samuel d'Ani, Revue Générale de sa Chronologie".
18. «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ», ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր Գեորգեան Յովհաննիսեանց Երևանցի, Մոսկուա, 1858: Այս բնագիրը երկրորդ անգամ լինելով վերահրատարակվել է Թիֆլիսում 1909 թ.:
19. Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցոյ Համառօտ պատմութիւն ի սրբոյ Գրիգորէ Յաւուրս իւր լուսաբանեալ.– Պատմագիրը հայոց, Բ, Վենետիկ, 1865:
20. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատությամբ Կ.Ա.Մելիք–Օհանջանյանի, Երևան, 1961:
21. Histoire d'Arménie, par le vardaped Kirakos de Gantzac, "Deux historiens arméniens... traduits par M. Brosset", I–re livraison, S. Petersburg, 1870, p. 1–194.
22. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Լ.Ա.Խանլարյանի. Մոսկվա, 1976 (ռուսերեն):
23. Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, էջ ԾԻԴ:
24. «Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդցոյ պատմութիւն տիեզերական», ի լոյս ընծ. Մկրտիչ Էմին, Մոսկուա, 1861:
25. «Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի», Ղ.Ալիշան, Վենետիկ, 1862:
26. **M.Brosset**, Addition et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, S. Petersburg, 1851, **Ed.Dulaurier**, Les Mongols d'après les historiens arméniens, extrait de l'Histoire Universelle de Vartan. ("Journal Asiatique", 1860. Octobre – November, pp. 273–322).
27. Vardan, Cihan Tarihi, Istanbul, 1937, türkçeye çeviren Hrand D. Andreasyan.
28. «Սմբատայ Սպարապետի եղբոր Հեթում Առաջնոյ արքայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց Մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց», Մոսկուա, 1856: «Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց որդւոյ Կոստանդէայ կոմսին Կոռիկոսոյ», ի լոյս ընծայեաց Կ.Վ.Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859:
29. Extrait de la Chronique de Sempad. Seigneur de Babaron, connetable d'Arménie, suivie de celle de son continuateur..., traduite pour la première fois de l'arménien par **V.Langlois**, S.Petersbourg, 1862. Observations sur une traduction d'un Extrait

- de la Chronique de connetable Sempad, par **Ed.Dulaurier**, Paris, Revue de l'Orient, 1867, 1868. Chronique du Royaume de la Petite – Arménie, par le connetable Sempad, **Dulaurier**, Recueil de historiens des Croisades, Documents, arméniens, pp. 610–680.
30. *Ա.Գալստյան*, Ջեթումի «Պատմութիւն թաթարաց» գրքի բնութագրման հարցի շուրջը, «Տեղեկագիր», 1958, N 9, էջ 63:
 31. Նույն տեղում, էջ 64:
 32. De Lagdit I., "L'histoire merveilleuse du grand empereur de Tartarie, trad. du latin du **M.Ayton**, Seigneur du Caurcy par frère Jean Langdit, 1529.
 33. *Ա.Գալստյան*, նույն տեղում, էջ 64:
 34. «Շեթում պատմիչ թաթարաց», Վենետիկ, 1842:
 35. *Գարեգին վարդ. Յովսէփեան*, Թովմա Մեծփետու կեանքը, Վաղարշապատ, 1914:
 36. «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծփետու», ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանոթութեամբ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեան, Փարիզ, 1860:
 37. «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. Ա, էջ 189:
 38. Նույն տեղում, էջ 167:
 39. Նույն տեղում, հատ. Բ, էջ 227:
 40. «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. Բ, էջ 209, 216, 256, 287, 402, 423, 447, 541:
 41. Նույն տեղում, հատ. 1, էջ 140, 178, 317:
 42. Հակոբ Անայան, «Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին», Երևան, 1957: Բնագրի ռուսերեն թարգմանությունը Հ.Անայանը հրատարակել է դեռևս 1953 թ. «Վիզանդոլոգիկի վեներնիկ» (Բիզանդոլոգիական հանդես) պարբերականի 17–րդ հատորում, որը նվիրված է Կ.Պոլսի անկման 500–ամյակին: Այդ բնագրերը թարգմանվել են նաև ֆրանսերեն: Աբրահամ Անկյուրացու «Ողբ»–ը ֆրանսերեն հրատարակվել է երկու անգամ՝ 1) Eug. Bore, "Élégie sur la prise de Constantinople; poème inédit et extrait du manuscrit 80 arménien de la Bibliothèque Royale", "Nouveau Journal Asiatique, t. XV, 1835, p. 271–298. 2) Mélodie énégiacque sur la prise de Stamboul", traduit de l'arménien par M.Brosset, հետևյալ հրատարակության մեջ՝ Lebeau, "Histoire du Bas-Empire, Nouvelle édition, revue entièrement, corrigée et augmentée d'après les historiens orientaux, par M. de Saint Martin", t. XXI, Paris, chez Firmin Didot frères, 1836, p. 307–314: Առաքել Բաղիշեցու «Ողբ»–ի թարգմանությունը՝ "Lamentation sur prise de Constantinople" լույս է տեսել հետևյալ ժողովածուի մեջ՝ A.Tchobanian, La Roserie d'Arménie, t. III, Paris, Ernest Lenoux, 1929, p. 109–118.
 43. Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին», էջ 6:
 44. Օքսենտ Կամենացու «Ժամանակագրությունը» լեհական այլ հեղինակների հետ հրատարակել է Ղ.Ալիշանը (Կամենից, «Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ», Վենետիկ, 1896): Օքսենտի տարեգրությունը զբաղեցնում է այս հրատարակության 68–109 էջերը:
 45. Հակոբ Անայան, Խոտինի պատերազմի արձագանքները (1621 թ.) հայկական աղբյուրներում, «Մեծ բարեկամություն. Ռուսաստանի հետ Ուկրաինայի վերամիավորման 300–ամյակին նվիրված ժողովածու», Երևան, 1954, էջ 125–238 (ռուսերեն):
 46. Հովհաննես Կամենացու Խոտինի պատերազմի պատմությունը, «Պատմա–բանասիրական հանդես», 1958, թիվ 2, էջ 258–286 (ռուսերեն):
 47. "Revue des Etudes Arménienne", t. 7, 1927
 48. «Հանդես ամսօրեայ», 1932, էջ 447–483, 677–690, 1933, էջ 115–128, 334–352, 479–495, 595–608, 701–713, 1934, էջ 59–69, 149–168, 238–306, 465–474, 547–570, 1935, էջ 79–96, 163–175:
 49. «Սիմեոն դպիր Լեհացույ Ուղեգրութիւն», ուսումնասիրեց և հրատարակեց Հ. Ներսես Վ.Ալիքեան, Վիեննա, 1936:
 50. Polonyali Simeon'un seyahatnamesi (1608–1619) türkçeye çeviren Hrand D. Andreasyan Istanbul 1964.
 51. Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, առաջաբանը թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ս.Օ.Դարբինյանի, Մոսկվա, 1965 (ռուսերեն):
 52. Ջալալիների շարժման մասին կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև Ազարիա Սասնեցու «Ողբ ի վերայ հարուածոյ արևելեան զավառանց և աշխարհին Հայոց ի ձեռաց ճեպալիենց» աշխատությունը (Հանդես ամսօրեայ, 1937, էջ 326):
 53. Մ.Կ. Ջուլալյան, Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (16–17–րդ դդ.), Երևան, 1966, էջ 31:
 54. Կենսագրության մասին տե՛ս Լ.Գ.Դանելյան, Առաքել Դավրիժեցու պատմությունը, որպես Սեֆյան Իրանի 17–րդ դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1978:
 55. «Գիրք պատմութեանց, շարադրեալ վարդապետին *Առաքելոյ Դավրիժեցոյ*», Ամստերդամ, 1669:
 56. «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1884, 1896:
 57. M. Brosset Livre d'histoires, composé par le vartabed Arakel de Tauriz, "Collections d'historiens arméniens", t.I, sPB, 1874.
 58. Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը», առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Լ.Խանյալյանի, Մոսկվա, 1973 (ռուսերեն):
 59. Զյոմուրժյանի կենսագրության մասին մանրամասն տե՛ս *Հ.Ս.Սահակյան* Երեմիա Զյոմուրժյան, Երևան, 1964, էջ 9–40:
 60. «Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քեօմիւրճեանի», հրատարակիչ Մ.Նշանյան, Երուսաղեմ, 1939:
 61. *Հ.Սահակյան*, նշվ. աշխ., էջ 45:
 62. *Երեմիա Չէլէպի Քեօմիւրճեան*, Ստամպուլի պատմութիւն: Հրատարակեց և ծանոթագրեց լուստուր Վահրամ Թորգոմյան, Վիեննա, հատ. Ա., 1913, հատ. Բ, 1932, հատ. Գ, 1939:
 63. Eremya lelebi Kömürçüyan, Istanbul tarihi, XVII asirda Istanbul, tercume ve tahsilye eden Hrand D. Andreasyan, Istanbul, 1952.
 64. Տե՛ս *Հ.Ս.Սահակյան*, նշվ. աշխ., էջ 171:
 65. *Վ.Ա.Հակոբյան*, Մաշտոցի անվան մատենադարանի N 1496 ձեռագրի ժամանակի և հեղինակի հարցի շուրջը (տե՛ս «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության», Երևան, 1971, էջ 137):
 66. Վ.Ա.Հակոբյանի ենթադրությամբ, այս ձեռագրի հեղինակը Իզմաստիոս Մուրաջադ՝ Օսմուն է (նույն տեղում, էջ 149):
 67. Tableau Général de l'Empire Ottoman, par M. de M. D'Ohsson, Paris, tome 5 premier et second 1788. Tome troisième 1790, Tome quatrième (première et second partie). 1791.
 68. Այս հատորները հրատարակել է որդին հեղինակի մահից հետո (տե՛ս Tableau Général de l'Empire Ottoman, par M. de M. D'Ohsson, publié par M.C. D'Ohsson, fils de l'auteur, tome 5 cinquième et sixième, Paris, 1824).

2. ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊԻ ԽՆԴՐԱԳԻՐԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ
ՄԵԾ ՎԵՋԻՐ ՍԱՅԻԴ ՓԱՇԱՅԻՆ
(Նոյեմբեր 28, 1911 թ.)

Հայ գրականության դեմքերից Գրիգոր Զոհրապը ոչ միայն մեծ գրող և հրապարակախոս էր, այլև միջազգային համբավի հասած իրավաբան:

1908–1915 թթ. որպես թուրքական խորհրդարանի Հայ պատգամավոր Գրիգոր Զոհրապը գործուն մասնակցություն է ունեցել Հայկական հարցի բարձրացման և Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման պայքարին:

Գրիգոր Զոհրապը իրավաբանական հարցերին նվիրված ունի երեք աշխատություններ, որոնցից մեկը գրված է ֆրանսերեն, իսկ երկուսը՝ թուրքերեն:

Ցավոք, իրավաբանության և օրենսգիտության նվիրված նրա աշխատությունները և ընդհանրապես խորհրդարանական գործունեությունը, դեռևս հատուկ ուսումնասիրության չեն ենթարկվել: Այս աշխատանքների ուսումնասիրությունը կնպաստեր ավելի խորը հասկանալու հեղինակի աշխարհայացքը, քաղաքական և քաղաքացիական ըմբռնումները:

Հավակնություն չունենալով մանրամասն խոսել այդ աշխատությունների մասին, մեր նպատակն է ընթերցողին թարգմանաբար ներկայացնել Գրիգոր Զոհրապի օսմաներեն (արաբատառ թուրքերեն) շարադրված խնդրագիրը, ուղղված Մեծ վեզիր Սայիդ փաշային¹:

Հայտնի է, որ 1908 թ. երիտթուրքերի կատարած հեղաշրջումից հետո կառավարությունը ոչ մի սոցիալական հարց չլուծեց: Հակառակ սահմանադրության հռչակած սկզբունքներին, արևմտահայերը ձեռք չբերեցին կյանքի, գույքի և պատվի ապահովության: Ավելին, երիտթուրքերի քաղաքականությունը հայերի հանդեպ աստիճանաբար դարձավ ավելի վայրագ ու դաժան, քան սուլթան Աբդուլ Համիդի ժամանակ էր: 1911 թ. նոյեմբերի 28-ին, օսմանյան մեջլիսի պատգամավորի իրավունքից ելնելով Գր. Զոհրապը Մեծ վեզիր Սայիդ փաշային ներկայացնում է մի հուշագիր, որտեղ անհերքելի փաստերի հիման վրա բացահայտում է կառավարության անբարյացակամ վերաբերմունքը, կամայականությունն ու զեղծումները հայերի հանդեպ և թուրքիայի հայաբնակ նահանգների ծանր դրությունը բարելավելու և հողային հարցը լուծելու միտումներով առաջարկում է հավանական թվացող միջոցներ:

Հետագայում ևս, Մեծ Եղեռնի նախաշեմին ականատես լինելով և զգալով երիտթուրքական կառավարության հայերի նկատմամբ տաժաժ բացահայտ թշնամական քաղաքականությունը, բուռն ջանքեր է գործադրում կանխելու արևմտահայության վրա ծանրացած մեծ վտանգը: Օրն ի բուռն տեսակցում և խնդրագրեր է ներկայացնում երիտթուրքական դեկավար գործիչներին կանխելու սպասվող մեծ աղետը, բայց ապարդյուն...:

Վերոհիշյալ խնդրագրի թարգմանությունը կատարել ենք Երևանի Արվեստի և գրականության թանգարանում պահվող օսմաներեն բնագրից: Մեր կարծիքով այն մեկնաբանության կարիքը չունի, քանի որ Գր. Զոհրապը ամենայն խորաթափանցություն բացահայտել է Հայ ժողովրդի ծանր վիճակը Օսմանյան իրականության մեջ:

Հարկ է նշել նաև, որ այս խնդրագրի թարգմանությունը նախապես լույս է տեսել 1911 թ. «Ազատամարտ» թերթի 776–777 համարներում: Այն նույնությամբ հրապարակված է նաև Գր. Զոհրապին նվիրված Հ. Ժամկոչյանի գրքի վերջում²:

Սուրբ բերում ենք այս խնդրագրի գիտական թարգմանությունը անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, նկատի ունենալով որ այն իր ժամանակին թարգմանվել է լրագրային ոճով և որոշ շեղումներով:

Բարձրապատիվ տեր,

Չնայած սահմանադրության հռչակումից անցել է չորս տարի, սակայն հայերով բնակեցված Անատոլիական վիլայեթի³ խնդրում բարեփոխման ոչ մի նշան չի երևացել: Ընդհակառակը, վերջին երկու տարիներին հայերի վիճակը անտանելի է դարձել: Հիշյալ վիլայեթում ունեցվածքի, պատվի և կյանքի ապահովության մասին խոսք անգամ լինել չի կարող, ջարդի սպառնալիքները բնակչությանը պահում են մշտական սարսափի մթնոլորտում: Ստացված տեղեկություններից պարզվում է, որ կան [մարդիկ], որոնց ջանքերով բնակչության համար տեվական վտանգավոր իրավիճակ է ստեղծվում: Ակնհայտ է, որ ամբողջապես հայերով բնակեցված այս վիլայեթը կրկին նետվում է արյան հորձանուտը: Չնայած կառավարական խորհուրդը հետաքննություն կատարելով ընդունել է մի հակիրճ որոշում, որպեսզի ձեռք առնվեն [ապահովական] համապատասխան միջոցառումներ, սակայն ստեղծված վտանգավոր իրավիճակը կարգավորելու նշանները դեռևս չեն երևում: Թեև կառավարությունն իր ուղղորդությունը բեռել է միայն օրենքի և օրինակության պահպանման վրա, սակայն այս ուղղությամբ որոշակի միջոցառումներ

չի ձեռնարկել: Մի կողմ թողնելով այն փաստը, որ հիշյալ վիրայեթի բնակչությունը ևս իրավունք ունի օգտվելու սահմանադրության՝ Հայրենիքի բոլոր գավառներին ընձեռած ապահովագրությունից, այսուհանդերձ մարդկային տարրական իրավունքների պաշտպանության համար նրանց [Հայերի] տեական օգնության հայցը կառավարության ականջն անգամ չի հասնում:

Նվաստ, մինչև հիմա Անատոլիայի վիրայեթի իրադրությունը պատգամավորների մեջլիսում մեկնաբանելիս բնակչության տեական բողոքներին կառավարության ուշադրություն չդարձնելը մասամբ վերագրում էր ավանդույթ դարձած անփութությանը, մասամբ էլ արտաքին և ներքին հարցերում առաջ եկած դժվարություններին: Առանձին ղեկավարները չըջանում այս հարցին անդրադառնալիս բավարարվում էր պահանջելով, որ նրանք դիմեն շուտափույթ և ազդեցիկ միջոցների: Ցավոք սրտի, նվաստիս ձեռնարկած այս նախաձեռնությունը ոչ մի արդյունք չտվեց: Այսուհանդերձ ներկա իրադրությունը և օրստօրե ծավալվող հարստահարություններն ու օրինազանցությունները խոսում են այն մասին, որ դրանք ինչպես և անցյալ նախադեպերը թողտվության և նախապես վճռված գործելակերպի արդյունք են: Մինչդեռ պատմական փաստերով ապացուցված և Ձերդ մեծությանն էլ հայտնի է, որ հպատակների կյանքի, ունեցվածքի և պատվի անձեռնմխելիությունը, ինչպես նաև նրանց հիմնական իրավունքները ապահովել չկարողացող պետությունը ի վիճակի չէ նաև պաշտպանել իր երկիրը: Այս տեսակետից, եթե մի կողմ թողնելու լինենք Հայերի ապահովության և փրկության հարցը, նվաստ, օսմանյան երեսփոխան լինելու հանգամանքով Արևելյան Անատոլիայի խնդիրը առավել կարևոր է գտնում մեր երկրի ամբողջականության համար: Միմիայն այս նկատառումով է, որ ուշադրություն եմ հրավիրում ներկա հարցին վրա և մեր երկրի հզորացման մտահոգությանը պարտք եմ համարում մեր պետության վեգիլության բարձր պաշտոնում գտնվող Ձերդ մեծությանը հղել ներկա տրտունջը:

Անատոլիայում Հայերի նման կացության մեջ գտնվելը գլխավորապես բացատրվում է երկու դրդապատճառով: Հայերը առհասարակ կողմնակից լինելով սահմանադրության, բռնակալության և միապետության կողմնակիցների շրջանում խորապես թշնամի են համարվում: Այս նկատառումով առանձին դաս կազմող տեղական այս պաշտոնյաներից Հայերի արդարության ակնկալումը անհնար է դառնում: Մյուս կողմից կենտրոնական կառավարության [օսմանյան կայսրության] մյուս ազգերի նկատմամբ տաժած անհավասարությունը սկսում է տարածվել նաև հա-

յաբնակ վիրայեթների վրա և հայ բնակչության նվազեցումը թերևս հաճույքով է ընդունվում նրանց կողմից: Նվաստիս համոզմամբ դժբախտաբար ահա այսպիսի իրավիճակում է գտնվում հիշյալ վիրայեթը: Ինչպես համոզված չլինեմ դրանում, երբ համիդյան շրջանի վտանգավոր քաղաքականությունը գլուխ է բարձրացնում նաև սահմանադրական կենտրոնական իշխանության քաղաքականության մեջ⁴: Հայերին տնտեսապես ծանր դրության մեջ դնելու այդ քաղաքականության բաղձաթիվ ապացույցներ կան Բարձրագույն Դռան գործունեության և որոշումների մեջ: Մուրհակ ունեցող և հարկը ժամանակին վճարող Հայի հողը խլելով դատարան ուղարկելը և այնուհետև այդ [գործարքը] նախարարների խորհրդում վավերացնելը մեր ժամանակներում ամեն մի պետության համար պատիվ չբերող երևույթ է:

Իրենց գյուղերը հարկադրաբար թողնելու անհրաժեշտության տակ գտնվող բնակչությունը, հողային օրենսգրքի 72-րդ հոդվածի համաձայն չի կարող զրկվել սեփականատիրական իր իրավունքներից: Այնպես, որ Անատոլիայի բոլոր կողմերում տեղի ունեցած ջարդի հետևանքով, իրենց գյուղերը լքած Հայերի հողը վերստին իրենց հանձնելուց խուսափելը վերահիշյալ գործելակերպի տարօրինակություններից մեկն է: Քուրդ բռնակալներին հարկ վերցնելու պատրվակով Հայերից գանձված դրամների համար, թեև քրեական օրենսգրքի 130-րդ հոդվածով պատիժ է նախատեսվում, սակայն մեծամասամբ մահմեդականներից կազմված դատարանը այդ գանձումներին տալիս է չինձու օրինականություն, դրանք համարելով քուրդ բռնակալներից Հայերի վարձած հողերի հարկ: Ահա այսպիսի ստահող մեկնաբանությամբ փորձում են կռնկել այդ ահավոր անօրինակությունը և Հայերի հողը բաշխելով քրդերին շարիաթական⁵ դատարանների կողմից սեփականագրեր են տալիս վերջիններս: Մի՞թե սա վերջը չլիք գործելակերպի հավաստի ապացույցը չէ:

Հայկական դպրոցների և եկեղեցիների եկամուտը հանդիսացող կալվածների հարցը կապելով ինչ-որ երևակայական արձանագրությունների գոյության հետ վակուֆային տեսությունը⁶ դատական խնդիր է հարուցում հիշյալ կալվածների անժառանգականության վերաբերյալ և դրանով նպաստում սովյալ ուսումնական և կրոնական հաստատությունների գործունեության խափանմանը: Այս առթիվ պատրիարքարանի դիմումներին կառավարությունը պատասխանում է վկայակոչելով պետական խորհրդի հետևյալ անհիմն պատճառաբանությունը. «Օրենքի դրվածքը այդպես է»: Առանց մտածելու, որ սրանից մի քանի տարի առաջ անգամ այնպիսի մի միապետական կառավարություն ինչպիսին Ռուսաս-

տանն է, զգուշացավ Կովկասի Հայերի նկատմամբ նման վերաբերմունք ցուցաբերելուց: Մինչդեռ ներկայումս այս վիճակից չկա մի Հայկական ուսումնական կամ բարեգործական հաստատություն և նույնիսկ մի եկեղեցի կամ վանք, որոնց կալվածքը կամ հնուց ի վեր նրանց պատկանող հողերն ու դաշտերը բռնակալների կողմից հափշտակված չլինեն: Ինչ խոսք, այս հափշտակությունները կատարվել և կատարվում են կառավարչության և արդարության թուլություններով, գործին արդարության երանգ տալու պատրվակով: Այս հափշտակությունների մի մասը տեղի է ունեցել և տեղի է ունենում շարիաթական դատարաններում մեկ-երկու սուլտ վիլաների հաստատումով: Մինչդեռ Ձերդ վսեմ վեզիրությանը Հայտնի է, որ շարիաթական դատարանը միայն կառավարության ցուցումով կարող է հողային դատեր լսել: Ահա կառավարության կողմից այս օրենքը չգործադրելու հետևանքով է, որ Հայկական հաստատությունների բոլոր գույքն ու հողերը ապավինում են երկու սուլտ վիլաների քմահաճույթին:

Հայերի կյանքի և պատվի վերաբերյալ տեղի ունեցող կամայականությունները այլևս անցնում են ամեն չափ ու սահման: Ապաշնորհ կառավարության կողմից անպատիժ է թողնվում հարկադրաբար մահմեդականացումով կնքված բազմաթիվ ամուսնություններ: Այստեղ ևս կառավարության պաշտպանությունը և օժանդակությունը ակնհայտ է: Նվաստիս համոզմամբ, խաղաղության և կարգ ու կանոնի հաստատման ուղղությամբ կառավարության ցուցաբերած ապաշնորհ վերաբերմունքը ևս հեռու է պատշաճ լինելուց, քանի որ Հայերի կատարած ամեն մի անշան հանցանքի դեպքում կառավարությունը անմիջապես զգալ է տալիս իր գոյությունը, պատժելով նրանց ամենադաժան ձևով: Ի դեպ, ավելի քան զարհուրելի մի ջարդի առթիվ կառավարության կողմից իբր շնորհ ուղարկված զինվորական ջոկատը չի կարող կառավարության բարի ցանկության ապացույցը համարվել, քանի որ հիշյալ ջոկատների առաքումը (կարող եմ նույնիսկ փաստերով հավաստել), մեծ մասամբ կեղծ պատրվակով է կատարվում: Մի խոսքով կառավարության ապաշնորհությունը դրսևորվում է լուկ Հայերի պաշտպանության հարցում:

Եթե նկատի առնենք ամենուրեք միևնույն ձևով գործելով Հայերին հալածելու միտումը և հատկապես Բարձրագույն Դռան այս հարցում ընդունած որոշումները, ապա պարզ կդառնա որ առկա ամբողջ իրավիճակը ոչ թե դատական, զինվորական և վարչական առանձին պաշտոնյաների հոռի վարմունքի այլ պետության կողմից նախապես ծրագրված քաղաքականության արդյունքն է: (ընդգծումը մերն է — Ա.Փ.)

Այսպիսով, հետևողականորեն իրագործվող արգահատելի քաղաքականությունը սահմանադրությունից հետո նույնիսկ անհնար է դարձնում Հայերի գոյությունը օսմանյան կայսրության մեջ: Ստեղծված այս իրավիճակը ոչ միայն բացառում է արտասահմանյան Հայերի վերադարձը մայր Հայրենիք, այլ հարկադրում է տեղի Հայերին ևս բռնել գաղթի ճանապարհը:

Եթե կառավարության նպատակն է Հայերին տեղահանել Անատոլիայի վիլայեթից, ապա այն արդեն իսկ գործադրվում է: Օսմանյան կայսրությանը և սահմանադրությանը նվիրված Հայ ազգի այս աստիճան իրավագուրկ կացությունը արդյոք եվրոպային չի մղի [օսմանյան] սահմանադրական վարչակարգի սնանկ լինելու մասին: Ահա, նկատի ունենալով ստեղծված իրավիճակը և բոլորովին չցանկանալով, որ այս օրերին մի նոր աղետ ծագի մեր պետության գլխին, համարձակվում եմ Ձերդ վսեմ վեզիրությանը Հայտնել այս ցավալի ճշմարտությունը, ստորև բերելով նվաստիս նախատեսած միջոցառումները:

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՐԳ ՈՒ ԿԱՆՈՆԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

- 1) Անհրաժեշտ է պատժել իրենց չարաչափումները ծայր աստիճանի հասցրած մի քանի քուրդ հելուզակներին և ամայացած այս վիլայեթների շենացման Բաղդատի վալիին՝ հատկացված իրավունքի մահարդակով ընդարձակ արտոնություններ տալ տեղի վալիներին: Ընդ որում վալիներին իրավունք տալ, որպեսզի նշանակեն և հեռացնեն տեղական պաշտոնյաներին:
- 2) Սահմանադրության Հիման վրա, այս վիլայեթներում անվտանգությունն ապահովելու համար հարկավոր է նշանակել մեկ-երկու հայ վալիներ և դատական ու վարչական պաշտոնյաների մի մասն ևս նշանակել Հայերից:
- 3) Ռումելիում¹⁰ չեթեների¹¹ հետապնդման օրինակով այս վիլայեթներում ևս անհրաժեշտ է շուտափույթ կերպով ստեղծել հետախուզական ջոկատներ:
- 4) Անհրաժեշտ է պաշտոնից հեռացնել և այսուհետև ծառայության մեջ չընդունել վարչական և դատական այն պաշտոնյաներին, ինչպես նաև ոստիկանական այն սպաներին, որոնք ավագանիների հետապնդման գործում ցուցաբերել են կողմնակալ վերաբերմունք:

- 5) Տեղացի աղբեցիկ պաշտոնյաներին հանել պետական ծառայությունից:
- 6) «Համիրին»¹² հեծելազնիքը միացնել զինվորական ընդհանուր զորքին:
- 7) Ոստիկանների թիվը հասցնել պատշաճ բանակի. մի մասը նշանակել հայերից, իսկ անհրաժեշտության դեպքում սպաների շարքերը համալրելու կանոնավոր զորքի հիմնականում:
- 8) Աշիրեթներ¹³ միջև գոյություն ունի մշտական համագործակցություն: Ուստի եթե նրանց մարդկանցից մեկը հանցանք գործելով թաքնված է, ապա մինչև նրան ձերբակալելը անհրաժեշտ է, հրահանգել դատական պաշտոնյաներին կալանքի վերցնել այն առաջնորդներին և աղբեցիկ մարդկանց, որոնք մեղադրվում են տվյալ հանցանքին մասնակցելու կամ էլ հանցավորին թաքցնելու օրինական կասկածով:
- 9) Գյուղացիների ունեցվածքը, կյանքը և պատիվը ապահովելու համար անհրաժեշտ է ոստիկանների հսկողության ներքո գնել տրամադրել պահակներին և գյուղապետներին:
- 10) Խաղաղության, կարգ ու կանոնի, ինչպես նաև սահմանների պաշտպանության գործունե ապահովման համար, անհրաժեշտ է հիշյալ վիլայեթում այս տարվանից նախաձեռնել մի քանի երկաթգծերի կառուցումը:

ՀՈՂԵՐԻ (ՄԱՍԻՆ)

1. Հողերը և կալվածները շուտափույթ կերպով պետք է արձանագրվեն և վերջին շրջանում թափուհի¹⁴ գործառնություն մեջ տեղ գտած չարաշահումները հետաքննելու և բացահայտելու համար անհրաժեշտ է հիշյալ վիլայեթ ուղարկել մի քննիչ հանձնաժողով, մի քանի հայ պաշտոնյաների մասնակցությամբ:
2. Հողերի և կալվածների համար հարկվող անձը պետության կողմից ճանաչվում է որպես այդ հողի տերը: Այնպես որ այդ հողերը և կալվածները պատկանում են կառավարողին, իսկ մյուս կողմից (այսինքն՝ քուրդ բռնակալներին — Ա.Փ.) անհրաժեշտ է անհապաղ դատի տալ:
3. Նախկինում հարկադրաբար իրենց գյուղերը լքված հայերին անհրաժեշտ է հտ վերադարձնել իրենց հողերը, փոխհատուցման համար վճարելով տուգանք և կամ թե տրամադրելով այլ հողեր:

4. Հայկական դպրոցներին, եկեղեցիներին և վանքերին կից հողերի և կալվածների անժառանգության վերաբերյալ հարցապնդումները պետք է արգելեն և Նիզամիե դատարաններին հանձնված դատերի առնչությամբ անհրաժեշտ է որ կառավարական խորհուրդը որոշում կայացնի շարիաթական դատարանների կայացրած վճիռները հեղյալ համարելու մասին:

ՀԱՐԱԿԻՑ ԽՆԴԻԱՆՔ

Աղանայի ողբերգության հետևանքով հայ պատրիարքարանի խնամքին թողնված որբերի և այրիների համար կառավարությունը խոստացել էր հատկացնել 100.000 լիրա, որն իրացվելու էր հինգ ընթացքում քսանական հազար լիրայով: Սակայն մինչև այսօր հատկացվել է միմիայն 20.000 լիրա: Անհրաժեշտ է, որ Մեջլիսը այս տարվա համար նախատեսված 20.000 լիրան մտցնի բյուջեի մեջ, նշելով այս գումարի իրացման նպատակը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Կարող եմ ասել, որ ամբողջ կյանքս անցել է օսմանյան կայսրության օրենքների ուսումնասիրությունում:

Այսու վճռականապես համոզված եմ, որ հայերի փրկությունը կապված է օսմանյանների փրկության հետ: Վերջին չորս տարիների իմ քաղաքական գործունեության ընթացքում հանգամանորեն ուսումնասիրել եմ Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթների հարցը և ընդհանրապես վերջինս հետ առնչվող խնդիրները:

Որպես մի ճշմարիտ օսմանահպատակ թե նախկինում, և թե այժմ ներքին գործերի նախարարությունում պաշտոնավարող ղեկավարներից էլ ավելի խորամուխ եմ եղել այս հարցի էություն մեջ և անկեղծորեն կարող եմ հավաստել Ձերդ վսեմ վեցիությունը, որ ներկա խնդրադրում առաջարկված միջոցառումներն առաջիկայում կկանխեն նոր աղետների երևան գալը, ամուր պատվար հանդիսանալով հավանական բախումների դեմ, որի շնորհիվ կարճ ժամանակից այդ վիլայեթները կդառնան մի շեն երկրամաս:

Ձեռն կատարածում, որ այս միջոցառումների իրագործումը Օսմանյան կայսրության համար կդառնա դեպի ճշմարիտ սահմանադրություն տանող բարեփոխումների մի նոր շրջան, և այլևս ոչ ոք չի հանդգնի պարսավել մեր օրենքները: Վերահիշյալ միջոցառումները բարերար ազդեցություն կունենան նաև արտաքին ընդհանուր քաղաքականության վրա, կամրացնեն օսմանյան կայսրությունը և ըստ արժանվույն արձագանք կգտնեն եվրոպայում:

Ահա, եթե նվաստիս՝ այս հուսով ու ակնկալությամբ գրված ներկա խնդրագիրը քննարկման գրվի մինիստրների Մեջլիսում, կարծում եմ, որ ի գոհություն նվաստիս, հավանականության կարժանանա:

Այս հարցում կամքն ու հրամանը Նորին վսեմություն սուլթանինն է¹⁶:

Ստամբուլի երեսփոխան՝
Գրիգոր Ջոհրապ
Գրված է 28 Թեշրին 1327 թ.
(28 նոյեմբեր 1911 թ.)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Քյուչուկ Մեհմեդ Սայիդ փաշան սուլթան Աբդուլ Յամիդի գահակալության շրջանում 7 անգամ նշանակվել է Սեծ վեզիրի պաշտոնում: Նույն պաշտոնում նշանակվել է նաև սահմանադրության շրջանում, 1911 թ. սեպտեմբերի 30-ից մինչև 1912 թ. հուլիս 16-ը:
2. Տե՛ս, Գրիգոր Ջոհրապ, Մեր կեանքն..., Գահիրե, 1945, էջ 179-190:
3. Խոսքը Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող պատմական Հայաստանի նահանգների մասին է:
4. Նկատի ունի 1894-1896 թվականներին Արևմտյան Հայաստանում (հատկապես Սասունում) տեղի ունեցած կոտորածները:
5. Թուրքիայում գոյություն ուներ երկու կարգի դատարան՝ շարիաթական և նիզամական: Շարիաթական դատարանը գործում էր զուտ Ղուրանի հիմունքների վրա, որի իրավասությանն էին ենթակա անշարժ գույքի, ամուսնության, ժառանգության և դավանանքի վերաբերյալ հարցերը: Իսկ նիզամական գործում էր թուրքական պետության կողմից ընդունված հատուկ քաղաքացիական օրենքների (ոյուստուրի) հիման վրա: Այդ օրենքների մեծ մասը փոխարինված էին եվրոպական պետությունների իրավաբանական դպրոցից:
6. Վակֆային տեսողությունը շարիաթի սկզբունքներով տնօրինում էր կրոնապետական և այլ սեփականատիրական կալվածները:
7. Նկատի ունի Արևմտյան Հայաստանը:

8. Նկատի ունի 1909 թ. Ադանայի հայերի կոտորածների ընթացքում թուրքական ջոկատների կատարած դաժանությունները:
9. Նահանգապետ:
10. Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասը:
11. Ապստամբների փոքր ջոկատ, հայդուկ:
12. 1890 թ. հայերին հալածելու նպատակով սուլթան Աբդուլ Յամիդի նախաձեռնությամբ բացառապես քրդերից կազմակերպված անկանոն հեծելազոր:
13. Քրդական քոչվոր ցեղախմբեր:
14. Մեծ հողատերի կամ պետության կողմից տրված վկայական, որը որոշակի հողաբաժին մշակելու համար համապատասխան վճարով հատկացվում էր գյուղացուն: Այդ հողաբաժինը սահմանված հարկի վճարումով կարող էր ժառանգաբար անցնել վարձակալողի սերունդին:
15. Նկատի ունի Կիլիկիայի արյունալի դեպքերը, որոնք տեղի ունեցան 1909 թ. ապրիլին: Թուրքական կառավարության կողմից կազմակերպված այդ ջարդերին զոհ գնացին մոտ 30.000 հայեր:
16. «Նոր կեանք» շաբաթաթերթ, ԻԱ տարի, թիվ 20, ապրիլ 22, 1909:

3. 1915 թ. ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՆԱԽԱՇԵՄԻՆ
Կ. ՊՈԼՍՈ ՆԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ
ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԴՌԱՆԸ ՀԳՎԱԾ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
(Նորահայտ փաստաթուղթ)

Սրանից մի քանի տարի առաջ, երբ ուսումնասիրում էինք Երևանի Արվեստի և գրականության թանգարանում պահվող Գրիգոր Զոհրապի ձեռագրային ֆոնդը, օսմաներեն գրությունների մեջ (հին արաբատառ թուրքերեն) մեր ուշադրությունը գրավեց Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կողմից Բարձրագույն Դռանը ուղղված մի ուղերձ (takrir):

Այն բաղկացած է 7 էջից, լուսանցքներում կան որոշ ուղղումներ, իսկ վերջում խմբագրական հետևյալ դիտողությունը, տարեթիվ և Գրիգոր Զոհրապի ստորագրությունը:

«Կացությունը կարգավորելու համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ ոչ միայն հայերի, այլև այդ շրջանում բնակվող մյուս հայրենակիցների բարորության և երջանկության երաշխավորումը հավասարապես:

Ձոհրապ (13) 31 (1915 թ.)

Մեզ հայտնի է, որ սովորաբար նման բարձրաոճ բնույթի պաշտոնական գրությունները նախքան Բարձրագույն Դռն ուղարկելը մի վերջին անգամ նայվում և խմբագրվում էր Գրիգոր Զոհրապի կողմից, քանի որ նա գերազանց տիրապետում էր օսմաներեն լեզվին:

Ուղերձի բնագիրը բավականին դժվարությամբ վերծանելուց և ընթերցելուց հետո պարզվեց, որ այն գրված է Մեծ Եղեռնի նախաշեմին (այդ է վկայում նաև Գրիգոր Զոհրապի կողմից նշված տարեթիվը): Տվյալ ժամանակ պատրիարքարանը նկատի ունենալով հայության օրհասական ծանր կացությունը դիմում է Բարձրագույն Դռանը կանխելու համար սպասվող ահավոր վտանգը:

Նշենք, որ այդ ծանր տագնապալի օրերին պատրիարքարանը թուրքական կառավարությանն է հղել մի այլ համառոտ շարադրված գրություն ևս: Իր հերթին Գրիգոր Զոհրապը բռնուն ջանքեր է գործադրել կանխելու արևմտահայության վրա ծանրացած մեծ վտանգը: Նա անձամբ տեսակցել և խնդրագրեր է ներկայացրել երիտթուրքական ղեկավար գործիչներին՝ կանխելու համար հայերի զանգվածային կոտորածները: Գրիգոր Զոհրապի կողմից գրված այդ պաշտոնական գրություններից մի քանիսը

մենք թարգմանել և հրատարակել ենք «Գրիգոր Զոհրապի՝ հայոց եղեռնը կանխելու վերջին ճիգերը» խորագրով հոդվածում¹: Արխիվային հրատարակություններում վերոհիշյալ պատրիարքարանի կողմից Բարձրագույն Դռանը հղված ուղերձի թարգմանությունը մենք չենք հանգիստ, այնպես որ ուղերձի ամբողջական թարգմանությունը անհրաժեշտ ծանոթագրություններով հայ ընթերցողին է ներկայացվում առաջին անգամ:

Մենք համոզված ենք, որ սույն գրության մաքրագրված օրինակը պետք է գտնվի Թուրքիայի պետական արխիվներում:

Բնականաբար ուղերձը մեկնաբանության կարիք չունի, որովհետև բովանդակությունից կարելի է կռահել, թե այդ ժամանակ ինչպիսի ահավոր վտանգի առաջ է կանգնած եղել արևմտահայությունը: Այդ տեսակետից սույն գրությունը հույժ կարևոր է և հրատապ, քանի որ մեր օրերում թուրքական պատմագրությունը և պետական գործիչները աշխատում են ամեն կերպ խեղաթյուրել և աղավաղել 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը:

ՆՈՐԻՆ ՄԵՇՈՒԹՅՈՒՆ ԵՊԱՐԿՈՍՈՒԹՅԱՆ²
ԱՂՈՐՈՂԻՍ ԽՆԴՐԱՆՔԸ

Հայերով բնակեցված օսմանյան նահանգներից եկող լուրերը ցույց են տալիս, որ կյանքի, ունեցվածքի և պատվի ապահովությունը վերացել է, վտանգավոր իրավիճակը գնալով առ ավելի վատթարացել: Այս առթիվ Պատրիարքարանի կողմից Բարձրագույն Դռանը ուղղված խնդրագրերը³ մի գործնական արդյունք չեն տվել և նույնիսկ այս վերջին օրերին կանգնած ենք մի նոր վրահաս վտանգի վախի առաջ: Դարերից ի վեր իմ հավատացյալ ազգին ավանդական էր դարձել տեական հանդես բերելու իր հավատարմությունը բարձր սուլթանությանը: Ուստի, կրկին անհրաժեշտ ենք գտնում Ձերդ վսեմ վեզիրության ուշադրությունը բևեռել հետևյալին:

Ձերդ վսեմափայլ վեզիրությանը հայտնի է, թե նախկին վեհապետի⁴ ժամանակ ինչպիսի անտեղի կեղեքման ենթարկվեց իմ պատրիարքություն⁵ հովանու տակ գտնվող հայ ժողովուրդը:

Ամբողջ աշխարհին հայտնի է և ճշմարտություն, որ սահմանադրություն⁶ հռչակումով իմ հավատացյալ ժողովուրդը ինչպիսի գործնական նվիրվածություն է հանդես բերել կառավարության ամեն մի նախաձեռնությունը կյանքի կոչելու խնդրում, և ինչ աստիճանի ջանքեր է գործադրել մահմեդական ազգերի հետ կապերը ամրացնելու և եղբայրությունը պահպանելու համար:

Պատգամավորների մեջլիսի⁷ բացման ընթացքում Հայերի պահանջով է կիրառվել զինվորական ծառայությունը: Իսկ ներկա պատերազմում հրամանատարների զեկուցագրերով ևս հաստատվում է, թե Հայերը Հայրենիքի համար իրենց զինվորական պարտքը ինչպիսի անձնվիրություններ են կատարել և շատերն էլ ինչպիսի մարտիրոսություններ զոհվել:

Բոլոր գործերի դյուրացման խնդրում Հայ ժողովուրդը իր նպաստը բերելով՝ ամենայն ճշմարտություններ կատարել է իր բոլոր պարտականությունները:

Հայ ժողովուրդը չափազանց վշտացած է օսմանյան պետության և ժողովրդի գլխին եկած այս աղետից⁸ և պատրաստ է կատարելու հայրենիքի ապահովության և փրկության համար իր վրա ընկած կարևոր պարտականությունները: Այդ ուղղությամբ կառավարության ձեռնարկած նախաձեռնությունները կատարելով հանդերձ, մի կողմից հայերով բնակեցված օսմանյան նահանգներում հնուց ի վեր գոյատևող անապահովության հարցը պատերազմի թոհուրեթի ընթացքում անուշադրության մատնելը, մյուս կողմից, հայերի կամքից անկախ պատճառներով մահմեդական զգացումների գրգռիչ դրսևորումները հանգեցրել են շատ նուրբ և վերին աստիճանի վտանգավոր մի կացության, և նույնիսկ պատրիարքարան հասնող վերջին գրություններում և հեռագրերում մատնանշվում են մի շարք վայրերում տեղի ունեցած կոտորածների մասին:

Այս խնդրի վերաբերյալ տարբեր ժամանակներում Բարձրագույն Դռանը հղված թաքրիրների ամփոփագրերը ներկայացվել են նաև Ձեռք վսեմ վեդիրության ապավինությանը:

Այս մղձավանջային պահին ժողովուրդն էլ սխալ մեկնաբանություններին հավատք ընծայելով՝ կասկածի տակ է առնում իր Հայ հայրենակիցների հավատարմությունը և նրանում տեսնում վատ մտադրությունների առկայությունը: Մի խոսքով, իրականում ոչ մի պատճառ և հանցանշան չլինելով, լուրեր են տարածվում, որ իբրև հայերը կոտորելու են մահմեդականներին: Իսկ մյուս կողմից, անցյալում տեղի ունեցած դեպքերի նման, իսլամի սրբությունները չհարգելու ստապատիր հորդորանքներով, լուրեր են տարածում հայերին կոտորելու մասին: Նման հայտարարությունների նկատմամբ հայերի՝ ինքնապաշտպանությունից բացի այլ ելք չունենալով ինչ-որ միջոցների դիմելը ապստամբության որակավորում է ստանում, որը նույնպես հաստատվում է անցյալում տեղի ունեցած զարհուրելի դեպքերով:

Տարբեր նահանգների կրոնական առաջնորդներից, թեմերից և ընդհանրապես առանձին հայերից պատրիարքարան հասած լուրերը ցույց են

տալիս, որ այսօր կրկին միևնույն վտանգավոր իրավիճակն է տիրում հիշյալ նահանգներում:

Մի շարք վայրերում, ինչպես օրինակ, Կ.Պոլսի, Անատոլիայի⁹ և Ադանայի կոտորածներին ակնատես հայերը, զգուշանում են նկատի ունենալով՝ նույն ողբերգության կրկնվելու հավանականությունը: Փոխանակ բնակչությանը պարզաբանելու պաշտպանության միջոցների դիմելու հանգամանքը, առանձին պաշտոնյաների կողմից այն մատի փաթաթան է դարձնում: Իսկ կառավարությունն էլ հայերի նկատմամբ անվստահություն դրսևորելով և տեղի ունեցողի նկատմամբ իր սպասողական դիրքորոշումով ընթացք է տալիս հայերի ընդհանուր հալածանքին, որը առավել ամրապնդում է մահմեդական բնակչության կասկածանքը և յուզ է քսում կոտորած սանձազերծողների հարցին: Այնպես որ վտանգը փարատելու փոխարեն առավել բորբոքում են այն:

Ներկա վիճակում անհրաժեշտ է, որ կենտրոնական կառավարությունը զգուշացնի պաշտոնյաներին և բնակչությանը: Օրինակի համար մի ընդհանուր հայտարարության հրապարակումով, առանց տարակուսանքի նշվի Հայ ժողովրդի օսմանյան հայրենիքի հանդեպ ունեցած հավատարմության և աջալրջության մասին:

Այսպիսի տագնապալի ժամանակում անհրաժեշտ է չափազանց զգուշ գործել անուշադրության չմատնել նման ապիկար պաշտոնյաներից ձեռքազատվելու խնդրը: Բոլորին հայտնի է, թե վերջերս թուրքական մամուլի ծանուցումները ինչպիսի իրավիճակ ստեղծեցին հատկապես Ադանայում և Բիթլիսի նահանգներում:

Հայերի դեմ ուղղված այս հալածանքները¹⁰ կանխելու միակ միջոց, օրենքի համապատասխան հոգվածների կիրառումն է, և նման խառնակիչների խստագույն պատժումը: Անցյալի օրինակը ցույց է տալիս, որ նման արտառուց իրադրության առկայությունը ձեռնուռ է միմիայն ավազակներին, որոնք, օգտվելով բնակչության համար ստեղծված այս ծանր կացությունից, զբաղվում են կողոպտուկով և այլ խայտառակ արարքներով: Ըստ Անատոլիայի վիլայեթներից հասնող լուրերի, իբրև թե ավազակության մոլեգնումը համարյա թե հանդարտվել է, այնինչ, իրականում, նոր ստացված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ ավազակների կատարած արարքները մնում են անպատիժ, որը և առավել շփացնում է նրանց:

Կառավարությանը ուղղված այսքան հիշեցումներից, առաջարկություններից, հայերի տրտունջներից և պաղատանքներից հետո, եթե կոտորած տեղի ունենա, ապա դրանում ակնհայտ է դառնում այդ խնդրի թողությունը, և օրենքի համաձայն դա համարվում է ոճրագործու-

թյուններին դիտումնավոր դյուրություն և օժանդակություն ցուցաբերել: Ուստի անհրաժեշտ է մի պաշտոնական հայտարարություն հրապարակել և որպես հանցագործության մեղսակից պատժել այն պաշտոնյաներին¹¹, որոնց պարտականության մեջ է մտնում անդորրի ապահովումը: Ամենակարևոր խնդիրը, դա անձի անվտանգության պաշտպանությունն է, սակայն կենտրոնական կառավարությունը այդ ուղղությամբ դեռևս մի գործնական քայլ չի ձեռնարկել: Ըստ մամուլի հաղորդագրություն, միակ նախաձեռնությունը, որ այս անգամ կառավարությունը ձեռնարկեց, դա Ռումելիից¹² վերադարձող ժանդարմներին դեպի հայաբնակ նահանգներ ուղարկելն էր: Մինչդեռ, Ռումելիում այդ ողբերգական դեպքերի զգացմունքային խորը ազդեցություն տակ գտնվող ժանդարմներին առանց կարգապահական վիճակը ամրացնելու միանգամից Անատոլիա ուղարկելը, չէր կարող ապահովել կացության կարգավորումը: Այս պարագան հաստատվում է Հաճընում տեղի ունեցած հայտնի դեպքերով: Ազանայի դաժան ողբերգությունն ամենաժանր էջը, դա պաշտոնյաների նախաձեռնությամբ իր անդորրը վերահաստատելու համար Ռումելիից բերված զինվորական միավորումների առաջ բերած իրադրությունն էր:

Ինչպես Ձերդ վսեմ եպարգոսությունն էլ հայտնի է, հայերով բնակեցված նահանգներում շարունակվող անապահովությունից բացի, այսօր մի նոր վտանգ էլ է սպառնում նրանց: Այսինքն՝ հայ ժողովուրդը այս ներկա վտանգավոր վիճակից դժգոհելով հանդերձ, երբ խնդրառու է բարեփոխության գործադրության նկատմամբ, գտնվում է պաշտոնյաների սպառնալիքի ճնշման տակ...¹⁴: Մյուս կողմից ուժասպառ և հուսաբեկ բնակչությունը, նկատելով այս, ձգտում է նախկին իրավիճակի վերականգնման, բայց առանց կորցնելու հույսը բարեփոխության հանդեպ:

Ներկայումս խոնարհաբար ծառայելով Աստծուն, վսեմ վեհապետության հանդեպ աղոթողիս պարտականությունն է, գթություն հայցելով պայծառափայլ եպարգոսությունից Ձեր ուշադրությունը հրավիրել հետևյալի վրա:

Օսմանյան կայսրության ամենաաշխատասեր և օրինակայուն ազգը համարվող հայ ժողովրդին այս վտանգներից ապահովելու խնդիրը բխում է պետության շահերից և մտնում է կառավարության պարտականության մեջ: Հայերով բնակեցված նահանգներում իսկական և հիմնական, ինչպես նաև բոլոր տատանումներից զերծ պահելու համար բարեփոխության անհրաժեշտությունը և գործադրումը պետք է լինի վսեմ կառավարության ուշադրության կենտրոնում:

Չնայած, որ տվյալ բարեփոխության մասին կան այլ մեկնաբանություն տվողներ ևս, սակայն իրականում այդ բարեփոխությունից օգտվելու են հիշյալ նահանգների բոլոր բնակիչները հավասարապես:

Հետևաբար, նվաստ աղբյուր է շուտափույթ կերպով միջոցներ ձեռնարկել իր ժողովրդի նյութական և բարոյական ապահովության խնդրում: Այս հարցում...¹⁵

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս «Նոր օր» եռօրեայ, նոյեմբեր 30, 1994, էջ 11:
2. Բարձրագույն Դուռ, Մեծ վեզիրի պաշտոնատեղին: Տվյալ ժամանակ Մեծ վեզիրի պաշտոնում էր Սայիդ Յալիմ փաշան (1863–1921):
3. Նման խնդրագրեր և պաշտոնական գրություններ հաճախակի էին հղվում Բարձրագույն Դռանը հատկապես 1909 թ. Ադանայի կոտորածից հետո: Ելնելով հայերի օրհասական ծանր վիճակից, Պատրիարքարանը բազմիցս բանավոր և գրավոր բողոքագրեր է հղել Բարձրագույն Դռանը, որտեղ փաստացի տվյալներով հայտնվում էր տեղի ունեցող անարդարությունների, չարաշահումների կողոպուտի, բռնության, սպանությունների և ընդհանրապես հայերի դեմ նախատեսվող զանգվածային կոտորածի մասին:
4. Նկատի ունի սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդին (1842–1918):
5. Տվյալ ժամանակ Կ.Պոլսո պատրիարքն էր Ջավեն Արք. Տ. Եղիայանը:
6. Խոսքը վերաբերում է 1908 թ. հունիսի 24–ին երիտթուրքերի կողմից կյանքի կոչված սահմանադրությանը:
7. Պառլամենտ:
8. Նկատի ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմը:
9. Նկատի ունի հայաբնակ նահանգները:
10. Նկատի ունի 1894–96 թթ. Սասունի և հայաբնակ այլ վայրերի կոտորածները, ինչպես նաև 1909 թ. Ադանայի հայության հայտնի կոտորածը:
11. Ըստ կատարված սրբագրության նկատի ունի ոստիկաններին:
12. Թուրքիայի եվրոպական մասի տիրույթների ընդհանուր անվանումը:
13. Բնագրում գրված է քեմիեթ (cemiye), որը կարելի է թարգմանել նաև կոմիտե:
14. Այստեղ բնագրում կան անընթեռնելի բառեր, որոնք հնարավոր չէր լից վերծանել: Նույնպես ձևով: «Այս հարցում կամքն ու հրամանը նորին վսեմություն սուլթանին է»: (Այս փաստաթղթերի հրատարակությունը տե՛ս) 1) «Նոր օր» եռօրեայ, դեկտեմբեր 30, 1995: 2) «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» հատ. XVII, Երևան, 1998, էջ 201–208:

1. ԾԻԾԵՌՆԱԿԱՅԵՐԴԻ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԸ

(Հայոց ցեղասպանության 89-րդ տարելիցի առթիվ)

Դեռևս 19-րդ դարի վերջին սուլթան Աբդուլ Համիդի դաժան ու արյունոտ գազակալության շրջանում, Սասունում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ այլ վայրերում, ինչպես նաև Կ.Պոլսում տեղի ունեցած կոտորածներին զոհ գնացին մոտ 300.000 անմեղ հայեր: Այդ-քան էլ ստիպողաբար լքեցին իրենց հայրենի բնօրրանը և տարագրվեցին Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի զանազան երկրներում, իսկ մոտավորապես 100.000-ը իրենց փրկությունը գտան Ռուսաստանում:

Աբդուլ Համիդի բռնատիրության շրջանում հայերի բնաջնջման վերաբերող նենգ ու դաժան արաքները նույնությամբ որդեգրեցին նաև 1908 թ. հուլիսին իշխանության գլուխ եկած երիտթուրքական կառավարությունն ու «Միություն և Առաջադիմություն» (Իթթիհատ վե Թերաք-բի) կուսակցության պարագլուխները:

1915-1916 թթ. երիտթուրքական կառավարության կողմից մտահղացված և գործադրված ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով արևմտահայությունը կանգնեց իսպառ ոչնչացման վտանգի առջև: Նյութական հսկայական կորստի հետ մեկտեղ, հայ ժողովուրդը զրկվեց իր բնօրրանից Արևմտյան Հայաստանից, տանելով մեկուկես միլիոնից ավելի անմեղ զոհեր:

Արևմտահայության զանգվածային բռնազաղթն ու դաժանային կոտորածները լուրը տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ՝ ամենուրեք առաջացնելով բուռն զայրույթ ու բողոք:

Եվ այդպես, ամեն տարի Ապրիլի 24-ին, աշխարհի բոլոր անկյուններում դառն ճակատագրի բերումով սփռված տարաբախտ հայ ժողովուրդի զավակները տևապես նշեցին և իրենց հարգանքի տուրքը մատուցեցին Մեծ Եղեռնի ընթացքում զոհված բյուրավոր նահատակների հիշատակին:

Հակառակ այս բոլորին ստալինյան բռնատիրության շրջանում երկար տարիներ Մեծ Եղեռնի հիշատակումը խորհրդային Հայաստանում հարկադրաբար մատնվել էր մոռացության:

1965 թ. ապրիլի 24-ին, Մեծ Եղեռնի 50-ամյա տարելիցի առթիվ, Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանում հայ ժողովուրդը միասնաբար բարձրացրեց իր բուռն բողոքը 1915 թ. անմեղ զոհերի հիշատակին, սթափեցնելով աշխարհի ժողովուրդներին, որ դարասկզբի Հայոց ցեղասպանությունը չի մոռացվել, այն կա, եղել է և ապրում է նոր սերունդի սրտերում:

Հետևանքը եղավ այն, որ Երևանի Ծիծեռնակաբերդի բարձրունքում, Արարատ լեռան դիմաց վեր խոյացավ Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձան կոթողը, որի բացումը կատարվեց 1967 թ. նոյեմբերի 28-ին:

Այն կառուցվեց Հայաստանի կառավարության որոշմամբ 1965-66 թթ. տաղանդավոր ճարտարապետներ՝ Արթուր Թարխանյանի և Սաշուր Քալաշյանի նախագծմամբ և նրանց ներդրած հարատև ջանքերի շնորհիվ:

Եղեռնի համալիրը կառուցված է բազալտով սալարկված հրապարակում: Բազիկացած է հիշատակի դահլիճից և վերածննդի կոթողից: Հիշատակի դահլիճը բոլորվում է պատմական Հայաստանի նահանգները խորհրդանշող 12 բազալտե թեքադիր մայթերով, որի կենտրոնում կոմիտասյան երաժշտության մեղեդիների տակ, բոցավառվում է հավերժական կրակը: Իսկ դրսում մոտ տարածության վրա վեր է սլանում Հայաստանի վերածնունդը խորհրդանշող 40 մետրանոց սրածայր կոթողը:

Համալիրում կանգնեցված է նաև մի մեծ խաչքար 1988 թ. Սումգայիթում տեղի ունեցած հայերի կոտորածների հիշատակին, որի քանդակագործն է Ս. Հակոբյանը:

Հուշապատի մեջ ամփոփված են նաև հայ ժողովրդի մեծ բարեկամների հողասսփորները: Համալիրում իր ուրույն տեղն ունի նաև ցեղասպանության թանգարանը, ուր ցուցադրված փաստաթղթերն այսօրվա հրատարակությունները կնպաստեն Հայոց ցեղասպանությունը համաշխարհային չափանիշով ճանաչելու գործընթացին:

Մեծ Եղեռնի հուշահամալիրը իրոք որ համայն Հայության ուխտատեղին է:

Հուշարձանի մոտ միշտ կարելի է տեսնել աշխարհի չորս կողմերից ժամանած տարբեր ազգությունների պատկանող զբոսաշրջիկների, որոնք Երևան գալով անպայման այցելում են գլխահակ թարմ ծաղիկներ դնելով

Հարգում 20-րդ դարասկզբի թուրքական յաթաղանի զոհ գնացած անմեղ հայերի հիշատակը:

Ամեն տարի ապրիլ 24-ին, Մեծ Եղեռնի նահատակների հիշատակի օրը, վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր երևանցիներն ու հյուրերը ծաղկեփնջերով ու պսակներով հոծ բազմությամբ անցնում և սգում են անմեղ զոհերի կորուստը:

Անցած ժամանակաշրջանում, աշխարհի բազմաթիվ պետությունների ղեկավարներ, քաղաքական ակնառու գործիչներ, բարձրաստիճան գլխավորականներ, մեծահամբավ գիտնականներ, արվեստի և մշակույթի հանրաճանաչ դեմքեր, այցելելով Երևան, իրենց երկրի անունից պսակ են դրել Մեծ Եղեռնի հուշարձանին և մի պահ լուրջությամբ հարգել զոհերի հիշատակը, ինչպես նաև յուրովի դատապարտել այն ցեղասպանության թանգարանի հուշամատյանում թողած իրենց գրություններով:

Ստորև ժամանակագրական կարգով բերում ենք տարբեր պաշտոնատար անձանց կողմից հուշամատյանում կատարված մի շարք արձանագրություններ, որոնք լույս են տեսել նաև հայ մամուլում:

«Խոնարհվում եմ հայ ժողովրդի տառապանքի և հերոսության առջև, որ հայ ազգի պատմության հիմքն են կազմել: Հպարտ եմ, որ իմ ժողովուրդը ապաստան տվեց ու նեցուկ կանգնեց հայրենիքից վտարված հայերին և որ մեծագույն բուլղար բանաստեղծը հայ ժողովրդի մասին գրեց. «Ընդմիջտ հերոս տանջահար ժողովուրդ»:

Բուլղարիայի Հանրապետության
Նախագահ՝ Պյոտր Ստոյանով
դեկտեմբերի 1.1999 թ.

«Ռուսաստանը հայ ժողովրդի ցավն ու ողբերգությունը միշտ էլ համարել է մաս իրենը: Մենք խոնարհվում ենք հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի առջև»:

Ռուսաստանի Դաշնության
Նախագահ՝ Վլադիմիր Պուտին
սեպտեմբեր 15. 2001 թ.

«Տուրք՝ հայ զոհերի հիշատակին և հայ ժողովրդի հերոսությանը»:

Ռումինիայի հանրապետության
Նախագահ՝ Իոն Իլեսկու
նոյեմբեր 1. 2001 թ.

«Մենք կմիանանք հայ ժողովրդի ցավին, որ կվերաբերի ցեղասպանության ողբերգության: Վստահ ենք, որ միասնաբար թույլ չենք տալ, որ նման վայրագություններ և ոճիրներ կրկնվեն որևէ այլ վայրում»:

Լեհաստանի հանրապետության
Նախագահ՝ Ալ. Բվաշնևսկի
նոյեմբեր 15. 2001 թ.

«Շատ զգացված եմ, իմ վրա մեծ ազդեցություն գործեց այն ամենը, ինչ որ տեսա այստեղ և հույսով եմ, որ ապագային ամբողջ աշխարհը պիտի ճանչնա Հայոց ցեղասպանությունը»:

Հոլանդիայի հանրապետության խորհրդարանի
անդամ, «Քրիստոնեական Միություն» կուսակցության
փոխ-նախագահ՝ Լեն Վան Տայթ
հունիս 15. 2002 թ.

«Ի հիշատակ հայոց ցեղասպանության զոհերի և երախտագիտության խոսք նրանց, որոնք պահպանում են այդ հիշատակը»:

Ռուսաստանի Դաշնության Նախագահի
աշխատակազմի ղեկավար՝
Ալեքսանդր Վոլոշին
սեպտեմբեր 18. 2002 թ.

«1915–1923 թթ. տեղի ունեցած հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը մարդկության ամոթն է: Դրան ներում չկա և չի լինելու: Ցեղասպանությունը ճանաչել է Ռուսաստանը, ինչպես նաև աշխարհի այլ երկրներ ևս: Ժամանակն է, որ Թուրքիան ևս ապաշխարի: Ես երկար տարիներից ի վեր հետևում եմ Հայաստանին,

և տեսնում են, որ այն վերածնվում է: Շնորհակալություն, որ դեռևս հիշում եք և հավատում եք ճշմարտությանը»:

Ռուսաստանի Ղաշնության նախկին
նախագահ՝ Բորիս Ելցին
հոկտեմբեր 12, 2002 թ.

* * *

«Ցնցված են ցեղասպանության կազմակերպիչների և մասնակիցների տարածած սարսափեն և բարբարոսությունից: Առավել չափով հիացած են հայ ժողովրդի արիությամբ և տոկունությամբ:

Մենք ձեզ հետ ենք»:

Ռուսաստանի Ղաշնության Արդյունաբերության,
Գիտության և Արհեստագիտությունների
նախարար՝ Իլիա Կլեպանով
հոկտեմբեր 5, 2002 թ.

* * *

«Լիովին ըմբռնում են հայ ժողովրդի վիշտն ու զգացումները»*

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՍԵՎՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

1877–78 թվականներին տեղի ունեցած ռուս-թուրքական պատերազմում, ռուսական զորքերը մեծ

հաջողությունների հասան բալկանյան և կովկասյան ռազմաճակատներում: Պատերազմը ավարտվեց Ռուսաստանի կատարյալ հաղթանակով: Բուլղարները և հայերը, որպես օսմանյան ծանր լծից իրենց ազատարարների, ցանկությամբ դիմավորեցին ռուսական բանակի հաղթական երթը: Աստիճանաբար մեծ վերելք ապրեց կեղեքված ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարը:

1878 թ. մարտի 3–ին Կ. Պոլսից 12 քմ. հեռավորության վրա գտնվող Սան Ստեֆանոյում ստորագրվեց հաշտության պայմանագիրը: Այն բաղկացած էր 29 կետերից, որի 16–րդ հոդվածը վերաբերում էր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու մասին:

Այսպիսով, Բարձրագույն Դուռը ճանաչում էր Հայաստանի և Հայ ազգի գոյությունը Օսմանյան կայսրությունում և բարենորոգումների անվան տակ Հայկական հարցը դառնում էր միջազգային դիվանագիտության Հարց:

Բնականաբար եվրոպական մեծ տերությունները չէին հանդուրժելու Ռուսաստանի միակողմանի հաջողությունը: Ուստի պահանջեցին միջազգային վեհաժողով հրավիրել և համատեղ քննարկել հաշտության պայմանագիրը:

Այս իրավիճակում, 1878 թ. հունիսի 13–ին բացվեց Բեռլինի վեհաժողովը մասնակցությամբ՝ Անգլիայի, Ռուսաստանի, Իտալիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Թուրքիայի պատվիրակների և մի քանի փոքր երկրների ներկայացուցիչների: Վեհաժողովին մասնակցելու համար Բեռլին էին մեկնել Խրիմյան Հայրիկը, նրա քարտուղար Մինաս Չերազը, Նար բեյը, Ստեփան Փափազյանը: Սակայն բուլղարական և հայկական պատվիրակություններին հնարավորություն չտրվեց մասնակցելու վեհաժողովին:

Հուլիսի 8–ին Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար՝ Սոլսբերին վեհաժողովին ներկայացրեց հայերին վերաբերող հոդվածի իր մշակած նախագիծը, որը մասնակի խմբագրությամբ ընդունվեց, որպես 61–րդ հոդված Հայկական բարենորոգումների անվան տակ հետևյալ բովանդակությամբ.

«Բարձրագույն Դուռը հանձն է առնում հայկական վայրերում անհապաղ իրագործել տեղական պահանջներից բխող բարեփոխումներ ու

* «Առազաստ» ամսագիր, ապրիլ 2004, էջ 23–25:

բարենորոգումներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից: Այս նպատակով ձեռնարկված միջոցառումների մասին նա պարտավոր է պարբերաբար հաղորդել պետություններին, որոնք պետք է հսկեն դրանց գործադրությունը»:

Իրականում, Բեռլինի վեհաժողովից հետո, երբ Հայկական հարցը միջազգային բնույթ ընդունեց, սուլթանական կառավարության ազգային և կրոնական հալածանքները, կյանքի ու գույքի անապահովությունը, հարկային ծանր գանձումներն ու զավառային պաշտոնյաների հարաշահումները ավելի մեծ չափերի հասան:

Հայ ժողովուրդը նկատելով Բեռլինի վեհաժողովից հետո մեծ պետությունների անտարբեր վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ, իր փրկության համար բռնեց սեփական ուժերով պայքարելու ուղին: Բուռն վերելք ապրեց օսմանյան բռնակալության լծից հայ ժողովրդի ազատագրման շարժումը: Սակայն թշնամու գերակշռող մարտական սպառազինության դեմ չկարողացավ պայքարը հասցնել իր հաղթական ավարտին:

1894 թ. օգոստոսին և հետագայում, թուրքական բանակը ծավալուն հարձակում նախաձեռնեց Սասունի և չրջակա նահանգների վրա: Տեղի ունեցավ մի սարսափելի ջարդ, որին զոհ գնացին 300.000 անմեղ հայեր:

1895 թ. մայիսի 11-ին Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան համատեղ մի ծրագիր ներկայացրին Բարձրագույն Դռանը հայաբնակ նահանգներում (Էրզրում, Բիթլիս, Վան, Սեբաստիա, Խարբերդ և Դիարբեքիր) բարենորոգումներ անցկացնելու համար: Այն վավերացվեց Բարձրագույն Դռան կողմից հոկտեմբերի 18-ին, բայց չգործադրվեց կյանքում:

Աբգուլ Համիդի բռնատիրության շրջանում հայերի բնաջնջման վերաբերող նենգ արարքները հետագայում նույնությունամբ որդեգրեցին նաև 1908 թ. իշխանության գլուխ եկած երիտթուրքական կառավարությունն ու «իթթիհատ վե թերաքքի» (Միություն և առաջադիմություն) կուսակցության պարագլուխները: Դրա վառ ապացույցն է 1909 թ. ապրիլին Ադանայում և Կիլիկիայի մի շարք վայրերում տեղի ունեցած 30.000 հայերի կոտորածները, որոնք նախօրոք նախապատրաստված և հրահրված էին երիտթուրքերի կողմից:

Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին արևմտահայության վիճակը առավել վատթարացավ: Տվյալ ժամանակ հայերի հալածանքների հիմնական դրդապատճառը կապված էր Հայկական հարցի աշխուժացման հետ, քանի որ հայաբնակ 6 նահանգներում բարեփոխում-

ներ անցկացնելու նպատակով բանակցություններ էին տեղի ունենում մեծ տերությունների շրջանակներում: Չնայած այն ի վերջո ստորագրվեց թուրքական կառավարության կողմից (փետրվար 8, 1914 թ.), սակայն հենց սկզբից թուրքերը դեմ էին դրսից պարտադրվող բարենորոգումներին և հսկողությանը և երբեք նպատակ չունեին կյանքի կոչելու այն:

Հայկական հարցը լուծելու համար երիտթուրքերն ընտրեցին արևմտահայությանը իսպառ բնաջնջելու ճանապարհը: Եվ այդ դաժան ծրագրի իրագործման հարմար ժամանակը հանդիսացավ Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

1915-1916 թթ. երիտթուրքերի կառավարության կիրառած ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով նահատակվեցին մեկուկես միլիոնից ավելի անմեղ հայեր:

1918 թ. ապրիլից Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հոկտեմբերի 30-ին ստորագրվեց Մուդրոսի զինադադարի պայմանագիրը:

Այնուհետև 1919 թ. հունվարի 18-ին Փարիզում բացվեց խաղաղության խորհրդաժողովը: Խորհրդաժողովին մասնակցելու համար կազմվեց Հայաստանի կառավարական պատվիրակությունը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ: Պատվիրակությանը հանձնարարված էր մեծ տերությունների ուշադրությունը գրավել Մեծ Եղեռնի և Հայկական հարցի արդարացի լուծման խնդրի վրա: Խորհրդաժողովին մասնակցելու համար Փարիզում էր գտնվում նաև Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած Արևմտահայ Ազգային պատվիրակությունը:

Նկատի ունենալով ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի Հայաստանի նկատմամբ ունեցած բարյացակամ վերաբերմունքը, հայկական պատվիրակությունը ցանկություն հայտնեց Միացյալ Անկախ և Ազատ Հայաստանի մանդատը (հովանավորությունը) հանձնել ԱՄՆ-ին:

Այնուհետև 1920 թ. ապրիլի 19-26-ը Իտալիայի Սան Ռեմո քաղաքում տեղի ունեցավ Հաշտության պայմանագրի նախագծի պատրաստման աշխատանքների խորհրդաժողովը: Հայաստանի հարցի քննարկման ընթացքում, խորհրդաժողովը որոշեց դիմել ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնին՝ ընդունելու Հայաստանի մանդատը:

Դժբախտաբար հունիս ամսին ԱՄՆ-ի Մերակույտը ձայների մեծամասնությամբ մերժեց ընդունել Հայաստանի հովանավորությունը:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրվեց Սեփրի (Փարիզի մոտ) դաշնագիրը: Հայաստանի անունից այն ստորագրեց Ավետիս Ահարոնյանը: Դաշնագրի 88-93 հոդվածները վերաբերում էին Հայաստանին, ուր Օսմանյան թուրքիան պարտավորվում էր ճանաչել Միացյալ Հայաստանի տարածքը:

իր ժամանակին Հայ ժողովուրդը մեծ հույսեր կապեց Սեվրի դաշնագրին, քանի որ այնտեղ բերված հոգովածները լիովին հաստատում էին Հայ ժողովրդի պատմական անվիճելի և արդարացի իրավունքները: Ստեղծվելու էր Միացյալ և անկախ Հայաստանի Հայ ժողովրդի բնօրրանում՝ Պատմական Հայաստանում:

Այնուհանդերձ, Հայաստանի Համար խիստ կարևոր այս փաստաթուղթը չվավերացվեց և մնաց թղթի վրա, քանի որ դաշնակից պետությունները բոլորովին մտահոգված չէին չեզոքացնելու Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող կետերը կյանքի կոչելու խնդրում, այլ ընդհակառակը, Հաշտության ձեռք մեկնելով քեմալական Թուրքիային, մոռացության մատնեցին այն: Իրենց հերթին քեմալականները նույնպես ամեն ջանք դործադրեցին, որպեսզի խափանեն Սեվրի դաշնագրի վավերացումը: Այդ նրանք էին, որ սանձազերծեցին նվաճողական պատերազմ Հայաստանի հանրապետության նկատմամբ, այն կործանելու միտումով:

Հայկական հարցի դրական լուծման խնդիրը խափանվեց նաև հետագայում: 1923 թ. հուլիսի 24-ին կնքված Լոզանի դաշնագրով բոլորովին անտեսվեցին Հայ ժողովրդի արդարացի իրավունքները: Թուրքիան ոչ միայն յուրացրեց Արևմտյան Հայաստանն ու Պատմական Հայաստանի հողերը, այլև մերժեց աշխարհով մեկ սփռված տարագիր Հայության վերագործը դեպի հարազատ երկիր:

Այսօր Հայկական հարցի լուծումը կապված է 20-րդ դարի Հայոց առաջին ցեղասպանության միջազգային չափանիշով ճանաչումից և դատապարտումից, որպեսզի արդար հատուցում ստանա նրա արյան, հողային և նյութական պահանջատիրությունը: Դրանով կվավերացվեն և կյանքի կկոչվեն 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սեվրի դաշնագրի արդար որոշումները Պատմական Հայաստանի տարածքի նկատմամբ:

3. ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՈՐԲԱՀԱՎԱՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՆՎԻՐՅԱԼԸ

2004 թ. պատահաբար ձեռք անցավ «Հասկաքաղ» պրոֆ. Տոնապետ Կ. Լիւլեճեանի գրական վաստակին» խորագրով 1955 թվականին Ֆրեզնոյի «Մշակ» տպարանում հրատարակված 691 ստվարածավալ էջերից բաղկացած գիրքը:

Այն կարդացի հետաքրքրությամբ, բայց հոգեկան խորը հուզմունքով և ծանր ապրումներով, որովհետև գրքում խոսվում էր Հայոց Մեծ եղեռնի արհավիրքներն ու տառապանքները իր վրա կրած մի ներհուն մտավորականի, գրողի և գիտնականի, խորհրդի Եփրատ Գոլեճի փրփեսոր Տոնապետ Լիւլեճեանի մասին:

Գրքում ամփոփված են հեղինակի կորստից փրկված գրական երկերը, եղեռնային հուշապատումները, թարգմանությունները: Վերջում բերված են իր ժամանակակիցների նամակները, վկայությունները և այլ զանազան գրություններ, ուր ըստ արժանվույն բարձր է գնահատվում հեղինակի ազգասիրական գործունեությունն ու կատարած դասախոսական և գիտական աշխատանքները:

Այս արժեքավոր գրքի հրատարակությունը իր ժամանակին ստանձնել է Տոնապետ Լիւլեճեանի քրոջ որդին՝ Սարգիս Թերզյանը, որը Հանրահայտ անձնավորություն էր հեռուստատեսության ճարտարվեստին մեջ Միացյալ Նահանգներում:

Բնականաբար Մեծ եղեռնի դժնդակ օրերին եղան մարդիկ, որոնք աչքի առաջ ունենալով ամեն մի վտանգ փորձեցին ազատել և կրկին իր ժողովրդի գիրկը վերադարձնել որը Հայ երեխաներին: Պարզվում է, որ որբահավաքի առաջին նվիրյալներից մեկն է եղել նաև պրոֆ. Տոնապետ Լիւլեճեանը:

Այս մեծ Հայի հետ ավելի մոտից ծանոթանալու համար անհրաժեշտ համարեցի որոշ քաղվածքներ բերել նաև գրքի առաջաբանից, որը գրված է հեղինակի եղբոր՝ Լևոն Կ.Լիւլեճեանի կողմից:

Տոնապետ Կ.Լիւլեճեանը ծնվել է 1875 թվականին խորհրդ քաղաքի Ս.Ստեփաննոս թաղում: Զավակն է խորհրդում մեծ համբավի հասած Կարապետ վարժապետ Լիւլեճեանի: Նախնական կրթությունը ստացել է իր հոր դպրոցում այնուհետև ուսումը շարունակել է Եփրատ քոլեջում, որն ավարտել է 1897 թ. գերազանց գնահատականներով: Շրջանավարտ դառնալուց հետո նույն քոլեջում աշխատել է որպես ուսուցիչ, մինչև 1909 թվականը, դասավանդելով բուսաբանություն, կենդանաբանու-

* «Ասպարեգ» օրաթերթ, օգոստոս 12, 2000 թ.:

թյուն, աշխարհագրություն, ինչպես նաև հանրահաշիվ և երկրաչափություն:

Այնուհանդերձ, իր գիտելիքները առավելի խորացնելու նպատակով մեկնել է ԱՄՆ և մասնակցել Քորնել և ԵՏՂ համալսարանների դասընթացներին և կրկին գերազանց ավարտելով ստացել է «գիտություն մագիստրոսի» գիտական աստիճան:

Այստեղ հարկ եմ համարում նշել, որ ուսանելու ընթացքում, իր գաղափարակից երիտասարդ ընկերների հետ, այդ թվում՝ Արմենակ Չամիչեան (Այնթապ), Ռուբեն Բագուպեան (Սեբաստիա), Տոքթ. Կարապետյան (Պալիս), հիմնել են «Ամերիկահայ Ուսանողական Միությունը», որն առ այսօր շարունակում է իր հայանպաստ գործունեությունը:

Այնուհետև կրկին վերադառնալով Խարբերդ, պրոֆեսորի կոչումով շարունակում է իր դասախոսական աշխատանքը Եփրատ քոլեջում:

Դժբախտաբար այս մեծ հայրենասերը 1915 թ. դարձավ երիտթուրքերի հայաջնջման ահավոր ծրագրի առաջին զոհերից մեկը: Բոլորովին անմեղ ձերբակալվելով բանտարկվեց Խարբերդի բանտում:

Ահա թե ինչ է գրել եղբայրը այդ մասին (էջ 18). «Ուրիշ յայտնի ազգայիններու հետ բանտարկուեցաւ տարագրութեան նախօրեակին: Բանտին մէջ ենթարկուեցաւ սարսափազու չարչարանքներու. խոշտանգուեցաւ վայրագօրէն. քաջցին իր եղունգներն ու մազերը: Մահամբձ վիճակի մէջ փոխադրուեցաւ Մեղրէի կարմիր Մահիկի հիւանդանոցը»:

Բախտի բերումով բուժվելուց հետո տեղափոխվում է Տերսիմ և ժամանակավոր ապաստարան է գտնում իր աշակերտների ծնողների ընտանիքում:

Այնուհետև բավական կազդուրվելուց հետո իր շուրջ հավաքելով իր նման ազգին նվիրված անձեր սկսում է պայքարել անտեղ — անօգնական թափառող հայորդիներին հավաքելու, պատսպարելու և կրկին կյանքի կոչելու խիստ կարևոր գործի համար:

Գրքի առաջաբանում այս մասին տրվում է հետևյալ տեղեկությունը. (էջ 21):

«Հայ բեկորներու ազատագրումը եւ հաւաքումի այս նուիրական գործին մէջ փրօֆ. Լիւլէճեանի աչքառու գործերէն մէկն է շուրջ 500 որբերու ազատագրումը թուրք տուներէն: Այս աշխատանքին մէջ, օժանդակութեամբ մէկ քանի քաջորդի ու անձնագոհ հայորդիներու՝ Վահրամ Տէր Մանուէեանի (Չմկածագիցի) և Խոզաթցի Սեդրաք եւ Միսաք եղբայրներուն, մտաւ ամէն թուրք տունէ ու հարէմներէն ներս, ուր որ լսեց թէ հայ ձագուկ մը կայ խլուած եւ իւրացուած: Ազատելու համար ազգին

այս մատաղ մնացորդները՝ ան կանգ չառաւ որեւէ միջոցի առջեւ: Ուր որ կրցաւ՝ գործածեց մեղմ ու համոզող միջոցներ: Հոն, ուր հանդիպեցաւ ընդգրկմութեան՝ դիմեց բռնութեան և ուժի»:

Այնուհետև հայ բեկորների հավաքման իր այս ազգանվեր գործը շարունակում է Կարինում: Նույնիսկ եղեռնի ճիրաններից ազատված հայ մանուկների համար մեծ դժվարությամբ մի դպրոց է հիմնում: Միևնույն ժամանակ 1916 թ. վերջերին Հայոց եղեռնի մասին մի ընդարձակ տեղեկագիր է ուղարկում ԱՄՆ-ի Արտաքին գործերի նախարարություն: Նշենք, որ Տոնապետ Լիւլէճեանը ԱՄՆ-ում ուսանելու ընթացքում ձեռք էր բերել քաղաքացիության իրավունքը: Ուստի ԱՄՆ-ի կառավարությունը ի պատասխան իր նամակին առաջարկում է պետական ծախսով, ընտանիքով հանդերձ տեղափոխելու Ավետյաց երկիր:

Այս հրավերին Տ.Լիւլէճյանը պատասխանում է. «Շնորհակալ եմ, բայց չեմ կրնար լքել ու անտէր թողուլ այն բազմաթիւ երեխաներն ու արենակիցները, որոնք պէտք ունին օգնութեան: Աստուած զիս ազատեց, որ ես անոնց ծառայեմ և պաշտպան ըլլամ անտուն ու անտէր բեկորներուն» (էջ 22):

Դժբախտաբար կարճ ժամանակ անց, Տոնապետ Լիւլէճեանը բժավոր տիֆ հիվանդությամբ վարակվելով փակեց իր աչքերը հավիտյան, Կարինի մեջ 1917 թ. մարտի 22-ին, 42 տարեկան երիտասարդ հասակում:

Նշենք նաև, որ 1917 թ. սկզբին կարճ ժամանակով Տ. Լիւլէճեանը այցելում է Թիֆլիս, ուր ծանոթանում է նաև ազգային հերոս զորավար Անդրանիկի հետ: Գրքում բերված է նաև Զորավար Անդրանիկի գնահատանքի խոսքը Տ. Լիւլէճեանի մասին:

«Թիֆլիսի մէջ ճանչցայ փրօֆ. Տոնապետ Կ. Լիւլէճեանը: Թրքական բանտը և կրած չարչարանքները զայն մաշեցուցած էին: Լսած էինք իր պատմութիւնը: Լսած էինք Տէրսիմի եւ Երզնկայի մէջ գաղթականին հանդէպ կատարած իր զոհաբերումները: Տեղեակ էինք, թէ ինչպէս խումբ մը հայ քաջերու հետ միասին թուրք տուններէն դուրս բերած էր հայ որբերը եւ իբր հարձ ու սպասաւոր ծառայեցուած հայ օրիորդները եւ կիները: 400—500 երեխաներու եւ աղջիկներու ազատագրումը անոր կը պարտինք: Ան մեր եղեռնի պատմութեան մէջ առաջին որբախոյզը եղած էր, որուն ո'չ պետութիւն մը եւ ոչ ալ կուսակցութիւն մը էր օգներ: Փրօֆեսորին այս յանդուգն ձեռնարկը պատճառ եղած էր, որ իր դէմ գրգռուին ռուս բանակին մէջ ծառայող թաթար զինուորականներ եւ տեղացի թուրքեր ու բողոքելով դատի կոչեն զայն: Փրօֆեսորը միս—մինակ Ռուս Զինուորական դատարանին առջեւ կեցած՝ կրցաւ ապացուցանել

Մեծ Եղեռնի պատմութեան հետ թէ՛ ազատագրութեանը հայ են եւ հայու զաւակներ, բեկանելով հետիոտն մինչեւ Սիպերիա աքսորի իր դատավճիռը...» (էջ 23–24, տե՛ս նաեւ էջ 688–689):

Կարծում եմ, որ այսքանը բավական է որոշակի գաղափար կազմելու այս մեծ հայրենասերի մասին, որը Առաջին նվիրյալն է եղել Մեծ Եղեռնի հայ որբերի հավաքման դժվարին գործում:

Տօնապետ Լիւլեճեանի գրական ստեղծագործութիւնները իր ժամանակին լույս են տեսել Խարբերդի «Նվարա» և Ամերիկայի «Կոչնակ» թերթերի մէջ, ինչպես Կ.Պոլսի «Մանգումէի էֆքեար», «Բիւզանդիոն» և «Բիւրակն» թերթերի մեջ, «Գաւառի պատկերներ» խորագրի տակ: Հաճախ օգտագործել է Բագրատ և Նժդեհ ծածկանունները:

Այն էլ նշեմ, որ իմ այս սրտաբուխ հոդվածը նվիրում եմ Տօնապետ Կ.Լիւլեճեան մեծ հայրենասերի ծննդյան 130 ամյակին, որը լրանում է 2005 թվականին:

4. ԿՐԿԻՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ՄԱՐԱՇ ՔԱՂԱՔԻ ՄԱՍԻՆ

«Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ՝ որ իմն ետար արև»
Նահապետ Ռուսինյան

«Ն որ Հայաստան» օրաթերթի փետրվար 22, 2003 թ. համարում հետաքրքրությամբ ընթերցեցինք դրախտավայր Կիլիկիո Մարաշ քաղաքին նվիրված բացառիկը, ուր մանրամասն տեղեկություններ կային Մարաշ գավառի աշխարհագրական դիրքի, կլիմայի, բնակչության, հայկական գյուղերի, ընտանեկան և ընկերային կյանքի, կրոնական պաշտամունքի, ծեսերի և ազատագրական պայքարի մասին:

Նշենք, որ նյութը քաղված էր պատմագիտական բարձր մակարդակով և արժեքավոր տեղեկություններով հագեցած Գրիգոր Հ. Գալուստյանի «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն» սովորածավալ հատորից:

Առանձին գլխով ներկայացված էր նաև Անդրանիկ Լ. Փոլատյանի «Մարաշ հայրենակցական միությունը իր մասնաճյուղերով» հայապահպանության տեսանկյունից խիստ կարևոր գրությունը, իսկ վերջում ուշագրավ տեղեկություններ էին տրվում Երևանի Նորքի սարալանջում 1948 թ. հիմնված «Նոր Մարաշ» թաղամասի ևս պատկերավոր և ամբողջական գաղափար կազմեցինք Մարաշի անցյալի և ներկայի մասին:

Գոհունակությամբ տեղեկացանք նաև Մարաշի հայրենակցական միության և մասնաճյուղերի կատարած բեղմնավոր կազմակերպչական աշխատանքների մասին:

«Մարաշի հայրենակցական միությունը այսօր, գրեթե բոլոր շրջանակներում մեջ, վերանորոգված կազմակերպություն մըն է,— գրում է Անդրանիկ Փոլատյանը,— մինչ ուրիշ հայրենակցական մարմիններ, պարագաներու տխուր հետևանքով, իրենց գործունեությունից գիրքը կը փակեն, Մարաշի հայրենակցական տակաւ կը տարածէ իր աշխատանքին սահմանները և կը շատցնէ իր մասնաճիւղերը» (էջ 34):

Այս բոլորով հանգերձ բացառիկում բերված «Տօնական օրեր» գլխում, մեր ուշադրությունը գրավեց թուրքերեն լեզվով հորինված աշուղական երգերի շարքը, որը պատճառ դարձավ մեր այս հոդվածը գրելուն: Բանը նրանումն է, որ այսօր եղեռնից մազապուրծ ազատված թուրքախոս մեծերի թիվը շատ քիչ է: Այնպես որ, սովորական ընթերցողի համար դժվար է ամբողջապես հասկանալ թուրքերեն գրված այդ երգերի բո-

* «Նոր օր» շաբաթթերթ, ապրիլ 24, 2004թ.:

վանդակույունը: Ուստի, որոշեցինք Գր. Հ. Գալուստյանի հատորից բերված այդ հատվածը ընթերցողին ներկայացնել մեր կողմից կատարված հայերեն բառացի թարգմանությամբ: Հասկանալի է, որ բառացի թարգմանությունը չի կարող ունենալ թուրքերեն չափածո հանգերով հորինված աշուղական երգերի գեղեցիկ հնչեղությունը: Այնուհանդերձ, օգտակար կլինի ոչ միայն ներկա, այլև հետագա սերունդների համար ևս: Այստեղ անհրաժեշտ եմ գտնում մի երկու խոսքով անդրադառնալ հանգուցյալ ինչիկ Ամիրյանի 1991 թ. Փարիզում հրատարակված «Թուրքալեզու հայ աշուղները Օսմանյան կայսրությունում (16–20–րդ դարերում)» խորագրով ուսումնասիրության վրա:

Այս հատորի կարևոր նշանակությունը կայանում է նրանում, որ մինչ այդ աշուղագետներից ոչ ոք ըստ պատշաճի հատուկ ուշադրություն չէր դարձրել թուրքալեզու հայ աշուղների ու նրանց ստեղծագործական ժառանգության մանրակրկիտ ուսումնասիրությանը:

Ինչիկ Ամիրյանը իր այս երկով, ոչ միայն համընդհանուր տեղեկություն է տալիս թուրքալեզու հայ աշուղների և նրանց ստեղծագործությունների մասին, այլ գիտական փաստերով վերականգնում է պատմական իրականությունը, տեր կանգնում նրանց ժառանգությանը, փրկելով դրանք թուրքերի և ադրբեջանցիների կողմից յուրացնելու ոտնձգություններից:

Ինչիկ Ամիրյանը իր ուսումնասիրության մեջ մանրամասն կանգ է առել նաև 18–19–րդ դարերում ստեղծագործած մարաշի թուրքալեզու հայ աշուղների վրա: Ահա նրանց անունները:

Աշուղ Էսբերի, Զյուլալի (հակոբ), Հաշեր (Հաշեր Պալյան), Հերզարի (Ավետիս Հերզարյան), Ղարիր Գուլթուհու, Սեֆիլ (Բամպակյան, Բամուզօղլու), և վերջապես հետևյալ մարաշի աշուղների գերդաստան եղբայրների խումբը. Գրյամի (Հարություն Արբեջյան), Էլֆազի (Օվես Արբեջյան), Տյուրլիսան (Հովհաննես Արբեջյան), Տատերի (Արմենակ Արբեջյան): Հինգերորդը՝ Յաղուպին (Հակոբջան Արբեջյան է):

Ինչիկ Ամիրյանը ընդամենը 5 քառյակ է բերել աշուղ Յաղուբից, զուգահեռ տալով հայերեն թարգմանությունները: Իսկ «Կենսագրականներ թուրքալեզու հայ աշուղների» գլխում՝ աշուղ Յաղուբի մասին նշել է հետևյալը.

«Ծնվել է Մարաշում, ապրել՝ 19–րդ դարում: Նախնական կրթություն ստանում է ծննդավայրի Ս.Քառասուն Մանկանց եկեղեցու վարժարանում: Որոշ ժամանակ վարում է Փազարճը գյուղաքաղաքի արկղակալ–գանձապահի պաշտոնը: Իր եղբոր՝ Արմենակ Արբեջյանի (Տատե-

րի) հետ հորինել է «Մենթիվարի տաղեր» (Համբարձման և վարդավառի խաղիկներ): Յաղուբին մահացել է տպագրությունից առաջ»:

Ստորև տալիս ենք Գր. Հ. Գալուստյանի «Մարաշ կամ Գերմանիկ» հատորից «Նոր Հայաստան» օրաթերթի բացառիկում «Տոնական օրեր» վերնագրի տակ ընդգրկված աշուղ Յաղուբի և այլոց թուրքերեն տաղերի հայերեն թարգմանությունները, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով:

Գլուխ ԺԸ. Մէնթիվ ՈՐ (Համբարձում) – Այս տօնը կը կոչուէր նաեւ «Վիճոկ»: Չորեքշաբթի իրիկունէն փոքր տղաք կամ աղջիկներ կը սկսէին «մէնթիվոր» ժողովելու: Զեռքներին սափոր մը, եօթը տուն կը մտնէին, իւրաքանչիւրէն եօթը ափ ջուր, եօթը տերեւ եւ եօթը պզտիկ քարեր առնելով, սափորին մէջ կը դնէին: Սափորին վրան ծածկուած կ'ըլլար լաթով մը: Եթէ գետին դնել հարկ ըլլար՝ եռոտանիի մը վրայ կը դնէին, կամ գամէ մը կը կախէին: Հինգշաբթի կէսօր, տօնին օրը, թաղին բոլոր կիները կը ժողվէին եւ իրենց կողմէն սափորին մէջ մէյմէկ նշան կը ձգէին, ինչպէս՝ բանալի, գամ, մատնոց, մատանի եւ այլն: Սափորին քով կը նստեցնէին փոքրիկ աղջիկ մը՝ գլուխը ծածկոց մը ծածկած, որպէսզի ո'չ աղջիկը եւ ո'չ սափորը մարդ տեսնէին: Վիճակագրութեան երգեր կ'երգուէին ու աղջնակը՝ իւրաքանչիւր տուն երգէն ետքը՝ կը հանէր նշան մը, որ՝ որուն որ պատկանէր՝ այդ էր անոր վիճակը: Երգուած երգի տունին մասին մեկնութիւններ կ'ըլլային՝ յաճախ զուարթ ակնարկութիւններով: Թէեւ թուրքերէն՝ սակայն բոլորն ալ հայ ժողովրդական տաղերու խորքով ու շէշտով եւ հայ աշուղներու յղացում էին: Տանք այդ երգերէն մէկ քանին – նախ «Մենթիվոր»-ի գովաբանութիւնը՝ իբրեւ նախերգանք.

Ախ, Մենթիվար, Մենթիվար,
Մենթիվարըն վագթը վար,
Մենթիվարա կէլէնիմ
Ճէնճէտտ պէ թախթը վար

Ախ Մենթիվար, Մենթիվար,
Մենթիվարն էլ ունի իր ժամանակը,
Մենթիվարին եկողը
Յինգ գահ ունի դրախտում:

«Հանէ, ախճինս, հանէ», կը ձայնէ լեզուանի, տարէց տիկին մը, եւ աղջնակը կը հանէ նշան մը ու կ'երգուի վիճակերգը. –

Այնէ աթտըն չայըրա
Շավգը տիւտիւ պայըրա,
Էլլէր ճէ տէրսէ՝ տէսիմ,
Իչիմ տէօնտիւ խայըրա:

Յայելիմ գցեցի մարգագետին,
Ճառագայթը ընկավ լեռան փեշին,
Օտարները ինչ ուզում են ասեմ,
Գործս դարձավ հաջողակ:

Աղջնակին կը տրուի նշանը, զոր առնող կնոջ խնդակցութիւն կը յայտնուի թէ ընտանիքին բան—գործը յաջող պիտի երթայ:

Ուսեան ետիմ կիւլ պիթսի, Լեհան տնկեցի, վարդ բուսավ,
Տալընտա պիւլպիւլ էօթսիւ, Խոխակն երգեց ճյուղի վրա,
Էօթմէ, պիւլպիւլիւմ, էօթմէ, Մի՛ երգիր սոխակս, մի՛ երգիր,
Երամի Ղուրպէթէ կիթսի: Յարս գնաց պանդխտութեամբ:

Մերծիմէք քիւլէ, քիւլէ, Ոսպը քիւլեով, քիւլեով³,
Էօլէրիմ սիւլէ, սիւլէ, Կչափեմ կողով, կողով,
Եար գափույա կէլիրսէ, Եթէ յարս դռան մոտ գա,
Էներիմ կիւլէ, կիւլէ: Կիջնեմ խնդալով, խնդալով:

Այս երկու տունները կը մեկնուին պանդխտութեան երթալու եւ կամ պանդուխտ սիրելիի մը վերադարձի իմաստով: Դարձեալ կը ձայնէ տարէց կիներ. — Հանէ՛, ախճինս, հանէ՛, պարա տարա է (բարի տարի է): Աղջնակին հանած նշանին վրայ կ'երգուի. —

Եթեթիմ սանտըզ աչըլտը, Զրեցի սնտուկը բացվեց,
Ինճու, մերճան սաչըլտը, Մարգարիտն ու գոհարեղենը ցվովեց,
Անասընա միւթտէլիք Աչքը լույս մայրիկին,
Գըզընըն պախթը աչըլտը: Աղջկա բախտը բացվեց:

Որչա՛փ զուարթ ու նշանակալից ակնարկութիւններ ժողովուած կիներու կողմէ, եւ որչա՛փ խիպի ու խռովքի կարմրութիւն, եթէ նշանը հարսնցու հասուկ աղջկայ մը կամ անոր մօրը կը պատկանի: «Էջքիդ լաս» (աչքդ լոյս) եւայլն բարեմաղթութիւններ իրար կը յաջորդեն: Տանք նաեւ քանի մը ուրիշ տուններ. —

Ալշաճըզ քիրազ տալը, Յաթը է կեռասի ճյուղը,
Կիպիմէ եէշիլ խալը, Տակը՝ կանաչ խալովով,
Եա՛ Յիսուս, եա՛ Քրիստոս, Ո՛վ Զիսուս, ո՛վ Քրիստոս
Սէն կէօսթըր տօղրու եօլու: Յույց տուր ճիշտ ճանապարհը:
Աթըմըն եերիմ՝ քիրիւտիւմ, Ձիուս տակը բահով մաքրեցի,
Եերիմէ կիւլլէր պիրիւտիւմ, Տեղն էլ վարդեր փռեցի,
Էլլէր նէ տէրսէ՛ տէսիմ, Օտարները ինչ ուզում են ասեն,
Փատիշահ օլտում եօթիւտիւմ: Թագավոր եղա քայլեցի:

Սու կէլիր ագա, ագա Ջուրն է գալիս հոսելով,
Պօյունտա ալթուն հալգա, Վզին ոսկե օղակով,

Մեվլամ միրատըմ վէրսէ, Սատագա վէրեմ խալգա:

Աստված եթէ մուրագիս հասցնի, Ողորմություն կտամ ժողովրդին:

Փէշկիր, փէշկիր իւսթիւնէ, Եիմէ փէշկիր իւսթիւնէ,
Օթուրմուշ եազը եազար, Քրիստոսում աչընա:

Սրբիչ—սրբիչի վրա, Կրկին սրբիչը—սրբիչի վրա,
Նստել է գիր է գրում, Հանում Քրիստոսի սիրուն:

Ալշաճըզ թութ պաչընեմ, Ալթուն եիւզիւք գաչընեմ,
Պանա պահա՞մը եթէր, Պէն ճէվահիր թաչընեմ:

Յաթը թութի գագաթն եմ, Ոսկե մատանու ակն եմ,
Ինճ գեղեցկությունը կպակասի՞, Ես աղամանդի քարն եմ:

Պուլամաճըմ պուլարըմ, Գաչընընըմ եալարըմ,
Եար գափույա կէլիրսէ Զըզըր, հըզըր կիւլէրիմ:

Զգտնվածը կգտնեմ, Գդալիկս կլիգեմ,
Յարս դռան մոտ, որ գա, Քրքալով կխնդամ:

Գագան, գագան գավուրմա, Թաշտը տէյու սավուրմա,
Պաչընա տօվլէթ գօնմուշ, Գաշտը տէյու չաղըրմա:

Կաթսա, կաթսա դավուրմա, Փռփռաց ասելով քամուն մի՛ տա,
Գլխիդ բախտ է իջել, Փախավ ասելով ծայն մի՛ տա:

Էլիմտէ սիւտ կիւլէյի, Սիւտտէն պէյազ պիլէյի,
Եարտէնիմ դապուլ էթ, Էօքսիւզ օղլան տիլէյի:

Ձեռքին՝ կաթի դուլ, Կաթից էլ ճերմակ բազուկ,
Սիրեկանդ եմ ընդունիր, Այս է որք տղայի փափաքը:

Եերիմէ կիւլլէր պիրիւտիւմ, Ելէ գարշը կիտէրիմ,
Էլլէր նէ տէրսէ՛ տէսիմ, Պէն Գուստայա կիտէրիմ:

Յոթը ուղտ եմ արածում, Օտարին դեմ կգնամ,
Օտարն ինչ ուզում է ասի, Ես Երուսաղեմ կգնամ:

Զէյալէ իտիմ հէյ օլտում, Նազըպ իտիմ պէյ օրտում,
Շիւքիր օլտում Թանըրմա Զէփսիմտէն եէնկ օլտում:

Խուրջին⁴ էի, մի ոմն դարձա, Մշակ էի բէյ դարձա,
Փառք կտամ Աստծուն Բուրքին հաղթող դարձա:

Օ րաֆտաքի չիմիլէր, Էլ տէյնտէն իմիլէր,
Եար գափույա կէլիրսէ, Գուլաճընըմ չիմիլէր:

Այդ դատարկի հախճապակիները, Ձեռք չտված կզոնգան,
Յարս դռան մոտ որ գա, Ակամջներս կխոսան:

Չագ թաշը չագմագ թաշը,
Եարիմ եիկիթլը պաշը,
Եարիմ եօլա չըգարսա,
Խըտըրէլլէգ եօլտաշը:

Եէտիյին եէմիչ օլսուն,
Կիյտիյին գումաշ օլսուն,
Կիրիպ չըգտըղըն էվին
Սուվաղը կիւմիւչ օլսուն:

Տամ իւսթիւնտ տամըմըգ,
Իւսթիւնտ հարմանըմըգ,
Շիւքիւր օլսուն Թանըրյա
Էյի չըգտը նամըմըգ:

Ինճու սերտիմ կիւնէշէ,
Պագան կեօզլը դամաշա,
Եա՛ Յիսուս, եա՛ Քրիստոս,
Սէն եէթիր պիզի պաշա:

Ինճէճիք իյնէսինէ,
Մաիլիմ ճիլվէսինէ,
Պէն միւրատըմա էրտիմ,
Տարըսը ճիւնլէսինէ:

Սապահ գալտըմ իշիմէ,
Շէքէր գաթտըմ աշըմա,
Շէքէր աշըմը եէրքէն,
Տօզլէք գօնտու պաշըմա:

Ծիշտ քարը կրակմարիչի քարն է,
Յարս կտրիճների գլխավորն է,
Եթե յարս ճամփա դուրս գա,
Ս. Գևորգը իր ուղեկիցն է,

Կերածդ թող սեխ լինի,
Հագածդ թող դումաշ լինի,
Մտած – ելածդ տան ծեփն էլ,
Թող որ արծաթ լինի:

Տանիքի վրա մեր տանիքն է,
Դրա վրա էլ մեր թեզը,
Փառք տանք Աստծուն,
Վաստակեցինք լավ անուն:

Մարգարիտը փռեցի արևին,
Նայողները սարքեցին թամաշա,
Ո՛վ Հիսուս, ո՛վ Քրիստոս,
Հասցրու մեզ հաջողության:

Նրա բարակ ասեղին,
Հիացած եմ պերճանքին,
Ես հասա իմ մուրագին,
Տարոս թող լինի բոլորին:

Առավոտյան անցա գործիս,
Շաքար խառնեցի կերակուրիս,
Շաքարախառն կերակուրս ուտելիս,
Բախտն իջավ իմ գլխիս:

Եւ այսպէս, բազմաթիւ ժողովրդական քառեակներ, որոնք այդքան պատկերոտ կերպով կը ցոլացնեն մարաշցի ռամիկին սիրտին բաղձանքները ու հոգեկան կարօտները: Մե՛ղք, որ Հայերէնամոռացութեան պատճառաւ եւ նկատի ունենալով մեր գաւառաբարբառին անբաւականութիւնը, չեն երգած Հայերէն լեզուով: Տարակոյս չկայ թէ այս բոլորին շարայարողներն են մարաշցի ժողովրդական աշուղները, որոնցմէ մէկն էր նաեւ աշուղ Եաղուպի (Յակորճան Արըգեան): Տանք նաեւ քանի մը տուներ անոր երգածներէն. –

Մենթիվար կէլէնլը,
Կեօնիւլ Փասըն՝ սիլէնլը,

Մենթիվարի վիճակին եկողներ,
Սրտի ժանգը սրբողներ,

Էլէ կիւլիւնճ օլանլար,
Իւսթիւնտ կիւլէնլը:

Մենթիվարը տօքթէն,
Կիւլ վէ ռահեան էքէնլ,
Թանըմ եարտըմ էքմէ՞գ մի,
Տարտա ճէֆա չէքէնլ:

Մենթիվարը չէ՛մէլի,
Կիւլ վէ ռահեան էքմէլի,
Կեօնիւլ քէյֆէ կիլիւնճէ,
Ղամմ քեսսէսին տօքմէլի:

Մենթիվարըմ էտերիմ,
Սիւրիւլէրիմ կիտերիմ,
Մէվլամ իզին վէրիստ
Պէն Գուտսայա կիտերիմ:

Մենթիվարըմ պիր չիշէք,
Սէվտիյիմ դայէք կեօքճէք,
Կեօնլիւմիւ իիչ տօնտէրմէմ,
Կեօնլիւն պանա՝ վէրէճէք,

Մենթիվար եէտի փունար,
Փունարտան ինէն գանար,
Շիւքիւր օլսուն խիւտայա,
Հէր տէմ չըրամըգ եանար:

Մենթիվար արթըդ պիթտի,
Նիշանըն ալան կիթտի,
Պէնիմ տէ սէվտիճէլիմ,
Շիւքիւր միւրատա եէթտի:

Եղուպի տէր հէր եանա,
Աշգ իշտիմ գանա, գանա,
Խէլասքեարըն աշգընա
Սեօյլէտիմ պունճա խանէ:

Օտարին ծաղրանք լինեն,
Մեր վրա խնդացողները:

Մենթիվարի տոնին մասնակցողինն,
Վարդ և ռեհան տնկողին,
Միթե՞ Աստված չի օգնի,
Նեղության մեջ տառապողին:

Մանթիվարի վիճակը թող հանեն,
Վարդ ու ռեհան թող տնկեն:
Իսկ երբ սիրտը հրճվի,
Թող դատարկվի վշտի տոպրակը:

Մենթիվարը կնշեմ,
Հոտերս կարածացնեմ,
Եթե Աստված կամենա,
Երուսաղէմ էլ կգնամ:

Մենթիվարս մի վարդ է,
Սիրածս էլ շատ գեղեցիկ,
Մերս երբեք չեմ դրժի,
Նա իր սիրտը տալու է ինձ:

Մանթիվարը յոթ աղբյուր է,
Աղբյուրից խմողը կհամոզվի,
Փառք տանք Աստծուն,
Թող վառվի մեր ճրագը հարատւ:

Մենթիվարը հասավ իր ավարտին,
Վիճակն առնողն էլ գնաց,
Գոհ եմ, որ սիրուիս էլ,
Հասավ իր մուրագին:

Յաղուպին ասում է ամենուրեք,
Մեր ըմպեցի անհագուրդ,
Հանուն մեծ փրկիչի,
Ասացի այնքան խաղեր:

Թուրքերեն լեզվով բերված է նաև մի երկու տուն ազգային շարժման վերաբերող երգերից, որոնց թարգմանությունը նույնպես տալիս ենք ստորև.

Հայտնի ճեմկճի գարտաչլար,
Տուշմանլարա գարչը
Գըլըճ իլէ մըգրագլար
Գուշանալըմ հէփիմիգ,
Միլլէթին արսլանլարը:

Շէճաաթը սաաթը
Իշթէ կէլտի, եագլաշտը,
Եիկիթ օլան եիւրիսիւն,
Գօրգագլար կէրի տուրսուն,
Միլլէթին արսլանլարը:

Օ՛ն առաջ, ռազմիկ եղբայրներ,
Դեպի թշնամու վրա,
Սուր միզակով
Սպառազիմվենք բոլորս,
Ազգի կտրիճներ6:

Քաջության ժամը
Ահա եկավ, մոտեցավ,
Ով որ քաջ թող քայլի,
Իսկ վախկոտները ետ մնան,
Ազգի կտրիճներ*:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս Խաչիկ Ամիրյան, Թուրքալեզու հայ աշուղները Օսմանյան կայսրությունում, Փարիզ, էջ 44:
2. Նշված աշխ. էջ 155:
3. Կշռի չափ մոտ 25 կգ:
4. Բնագրում բառախաղ է: Այսպես՝ հեպե (խուրջին, հեյ (ով, ոմն):
5. Թուրքերենում գրված է՝ թափողին: Նկատի ունի Համբարձման տոնի սափորի մեջ ջուր թափողին կամ լցնողին, քար և այլ իրեր գցողին:
6. Արսլանը ունի մաս արյուծի իմաստ:

*«Նոր Հայաստան» օրաթերթ, մարտ 22, 2003:

5. ԱԴԱՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՃԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

(90-րդ տարեկիցի առթիվ)

Լրացավ 1909 թ. Ադանայի ապրիլյան եղեռնի և Կիլիկիայի հայաբնակ վայրերում տեղի ունեցած կոտորածների 90-րդ տարեկիցը: Հայ ժողովուրդը տևապես իր հարգանքի տուրքն է մատուցել Մեծ Եղեռնի նախաչեմին՝ նահատակված Ադանայի անմեղ զոհերի հիշատակին:

Ադանայի եղեռնային դեպքերից մեկ տարի առաջ երբ Օսմանյան կայսրությունում հաղթանակեց Երիտթուրքերի հեղափոխությունը, հայերը այն հավատքն ունեին, որ սահմանադրության վերահաստատումով կ'ապահովվի մարդկային տարրական իրավունքները, կյանքի, պատվի և ունեցվածքի անձեռնմխելիությունը:

Հավատեսությունը ընդունելով սահմանադրության հռչակումը, շատերը միամտաբար կարծում էին, որ այն կյանքի կոչելով կրկին տեղ կդառնան Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանում իրենցից բռնի խլված հողերին, քանի որ իրենց ձեռքում գտնվում էին պաշտոնական կալվածադրերը: Մինչդեռ շատ շուտով պարզվեց, որ հակառակ հրապարակած հրամանադրերին թուրք պաշտոնական անձիք բոլորովին անտարբեր էին մնում այդ բոլորի նկատմամբ, իսկ զավառներում կրկին տեղի էին ունենում վայրագ սպանություններ, բռնաբարություններ, ունեցվածքի հափշտակություններ:

Այնպես որ հայերի խանդավառությունը սահմանադրության նկատմամբ շատ կարճ տևեց: Ադանայում և Կիլիկիայի մի շարք վայրերում տեղի ունեցած հայության կոտորածները կրկին բացեցին ժողովրդի սրտում խորացած Աբդուլ Համիդյան շրջանի արյունահեղության ծանր վերքերը:

Փաստերն անհերքելիորեն վկայում են, որ Ադանայի նահանգում կազմակերպված ջարդերը նախօրոք նախապատրաստված և հրահրված են երիտթուրքերի կուսակցության կողմից, որ հայերը ոչ մի մեղք չունեին և հայկական ապստամբության մասին նրանց հորինած հեքիաթը լոկ պատրանք էր:

Այո՛, տապալվեց արյունոտ բռնակալը, բայց նրա հայաջինջ քաղաքականությունը սկսվեց ավելի հետևողական և վայրագորեն գործադրվել «Իթթիհատ վե թերաքքի» (Միություն և առաջադիմություն) կուսակցության պարագլուխների գործադրած ջանքերով:

Կոտորածը սկսվեց 1909 թ. մարտի 31-ին, երբ Ադանայի նահանգապետի գլխավորությամբ նահանգային խորհուրդը որոշում կայացրեց

Հայերին բնաջնջելու մասին: Հայերը մեղադրվում էին այն բանում, որ իբր թուրքիայում սահմանադրական կարգերի հաստատումից օգտվելով, ձգտում են վերականգնել Կիլիկիայի Հայկական թագավորությունը:

Տեղի կառավարության նախաձեռնությամբ գաղտնի գեներալ Վիլհելմ-թերը է բաժանվում մահմեդական բնակչությանը, ինչպես նաև այդ նպատակով բանտերից ազատված քրեական ոճրագործներին: Այս մասին օտար ականատեսներից մեկը վկայում է, որ «1909 թվականի ապրիլի սկզբին Թարուսի (Տարսոն) տեղական իշխանությունները գեներալ Բաժանեցին Հատուկ գնացքով ժամանած մահմեդական մոլեռանդներին, որոնք ներխուժելով քաղաքի Հայաբնակ թաղամասերը, այնտեղ արյունալի ջարդ կազմակերպեցին: Թարուսի Հայերի տները հրկիզվեցին: Այրվող տները լքող բնակիչները գնդակոծվում էին, շատ քիչ Հայեր կենդանի մնացին» («La voix de L'Arménie», janvier — 15, 1918, № 2, p. 67).

Ապրիլյան այդ կոտորածների ընթացքում զոհ գնացին շուրջ 30 հազար, որից ավելի քան 20 հազարը Ադանայի նահանգում:

Ավերվեցին և հրկիզվեցին բազմաթիվ Հայաբնակ գյուղեր ու քաղաքներ, հասարակական և կրոնական շինություններ:

Հարկ է նշել, որ այդ օրերին Կիլիկիայի Հայաբնակ մի շարք վայրերում, ինչպես օրինակ Հաճընում, Սիսում, Զեյթունում, Դյուրթ — Յուրում, Ֆրեստեմազում, Շեյխ Մուրատում և այլուր տեղի ունեցան հերոսական ինքնապաշտպանական կռիվներ: Հայերը գեներալի դիմելով կասեցրին թուրք ջարդարարների առաջխաղացումը և գերծ մնացին զանգվածային ընդհանուր կոտորածներից:

Ադանայի և Կիլիկիայի Հայության 1909 թ. ապրիլյան ողբերգության վերաբերյալ կան բավականաչափ ուսումնասիրություններ, ականատեսների վկայություններ և փաստագրական նյութեր: Ստորև ժամանակակիցների վկայություններից և պաշտոնական գրություններից բերում ենք մի քանի հատվածներ, որոնք որոշակի և իրական պատկերացում են տալիս այդ ողբերգությանը:

* * *

Ի.Ա. Զինովև, — Կ.Պոլսի ուսանական դեսպան, — կարճ ժամանակով ընդհատված խժոժությունները Ադանա քաղաքում վերսկսվել են՝ հենց որ թուրքական կառավարության կարգադրությամբ անդորրությունը վերականգնելու համար այնտեղ է ժամանել ուսմելիական գործերի մի ջո-

կատ: Զինովներն անցել են տեղի մահմեդական բնակչության պարագլուխների կողմը և սկսել կոտորել քրիստոնյաներին՝ խտրություն չդնել ո՛չ սեռի, ո՛չ տարիքի մեջ, և թալանել ու հրդեհել նրանց տները:

Ադանա քաղաքն այլևս գոյություն չունի, իսկ ամբողջ ունեցվածքի և պաշարների ոչնչացման հետևանքով, կոտորածից խույս տված քրիստոնյա բնակչությունը սկսում է սովի մատնվել (Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ՝ Չարիկովին ուղղված զեկուցագրից (մայիս 1, 1909 թ.) տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ.Գ.Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 231):

Յուզեմիչ, — Կովկասում Ռուսաստանի ռազմական սպայակույտի պետի պաշտոնակատար, — հունիսի 9-ի առավոտյան ես ժամանեցի Ադանա: Կործանված թաղամասերի տեսքը աննկարագրելի է. քաղաքի երեք քառորդը գոյություն չունի, անվնաս են մնացել միայն Սիհուն գետին հարող մահմեդական թաղամասերը: Քաղաքի մնացած մասը (մոտ 5-6 հազար տուն) իրենից ներկայացնում է խճաքարի, աղյուսի, ջարդված լուսամուտներով, փուլ եկած առաստաղներով ու հատակներով պատերի այստեղ ու այնտեղ երևացող ավերակների կույտեր: Քաղաքի այս մասում մեռելային լուղություն է տիրում, երևում են լուր սոված կատուներ, շներ ու ագռավներ, և երբեմն՝ դժբախտ մի Հայ, որ քչփորում է իր տան ավերակները՝ հուսալով, թե իր ունեցվածքից մնացած որևէ բան կգտնի...:

(Կովկասում Ռուսաստանի ռազմական սպայակույտի գորավար՝ կվարտիրմեյստերին ուղղված զեկուցագրից (Թիֆլիս, հուլիս 15, 1909 թ.): Տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 236):

Մեվլան Զատե Ռիֆաթ, — թուրք հասարակական գործիչ, լրագրող, պատմաբան, — Այդ տագնապալի օրերին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը Հայերին էջը մոռացել: Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեից ստացված հրամանի և հրահանգի համաձայն Ադանայի մասնաճյուղը Կիլիկիայում և հատկապես Ադանա քաղաքում ընդհանուր կոտորածի նախապատրաստություն էր տեսել...: Տեսե՛ք Ադաճի գումարտակը առանց մի պատճառի Հայերի վրա կրակ բացելու հրաման էր ստացել: Հայերի մի մասը շտապել էր պատսպարվել տներում, մի մասը՝ եկեղեցիներում և օտարազգի ճիզվիտներին ու ամերիկյան միսիոներների հաստատություններում: Այս նոր կոտորածը, որին անմիջապես հետևեցին հրդեհն ու կողոպուտը, շարունակվեց մինչև հաջորդ առավոտ: Երեսնաներով լցված Հայկական եկեղեցիներից մեկը կրակի տրվեց»:

(Mevlan—Zade Rifat, Türkiye inkilabının iç yüzü, Birinci Fasil, Halep, 1929, s. 95, 98 (արաբատառ թուրքերեն):

Շուբրի Քնեյսեր,— արաբ լրագրող 1909 թ. Հալեպում հրատարակվող «Ալ թաֆատում» օրաթերթի խմբագիր, — եզրակացնելով կը հաստատենք, որ Ադանայի թուրքերուն մօտ գոյութիւն ունէր արիւնահեղութիւն պատճառելու նախատրամադրուածութիւն և, ուրեմն, բաւական էր փոքր կայծ մը տալ, որպէսզի տեղի ունենան համընդհանուր ջարդեր: Իսկ կառավարութիւնը ո՛չ միայն չճշեց ու չկասեցուց այդ ըմբոստութիւնն ու ջարդերը, այլև աւելի բորբոքեց անասնական այդ կիրքերը եւ արդիւնքը եղաւ այն, որ կոտորածները ստացան ավելի համատարած բնույթ...»:

(Տոբթ. Ալեքսան Քէշիշեան, «Վաւերագրական էջեր «Ալ թաֆատում» օրաթերթէն»: Տհ'ս «Բագին» ամսագիր, 10–11–12, 1995 թ., Պէյրութ, էջ 75):

Ա.Ատոսիտես,— յոյն ֆրանսահայատակ լրագրող, պատմաբան,— Ադանա քաղաքում հրո ճարակ են դարձել 1190 տուն, 6 եկեղեցի և ամբողջ հայկական շուկան: Մենք տեսանք, որ Տարսոնում հրկիզել էին 800 տուն, Հասանպեյլիքում՝ 416, Պախչէում՝ 115, Լապազլիում՝ 120, Ինճիրլիքում՝ 145, Օսմանիեում՝ 200 տուն: Տեսանք, որ շատ ավաններում, գիւղերում և գիւղակներում ոչ մի անվնաս տուն չէր մնացել: Հենց միայն ձեպել Պերեքեթի մարզում այրուել—մոխրացել էին 915 բնակելի տուն, 6 եկեղեցի, 12 դպրոց, չհաշուած կրպակներն ու խանութները: (A. Adossides, Arméniens et jeune turcs. Les Massa cres de Cillicie, Paris, 1910, p. 115–116):

Գրիգոր Զոհրապ,— հայ իրավաբան, գրող, հրապարակախոս. 1908–1915 թթ. թուրքական խորհրդարանի հայ պատգամավոր,— Ադանայի ողբերգութեան հետեանքով հայ պատրիարքարանի խնամքին թողնված որբերի և այրիների համար կառավարութիւնը խոստացել էր հատկացնել 100.000 լիրա, որն իրացվելու էր հինգ տարիների ընթացքում քսանական հազար լիրայով: Սակայն մինչև այսօր հատկացվել է միմիայն 20.000 լիրա: Անհրաժեշտ է, որ Մեջլիսը այս տարվա համար նախատեսված 20.000 լիրան մտցնի պլուստի մեջ, նշելով այս գումարի իրացման նպատակը: (Հատված օսմաներենից թարգմանաբար բերել ենք 1911 թ. նոյեմբերի 28–ին թուրքական կառավարութեան մեծ վեզիր՝ Սայիտ փաշային ուղղված Գր. Զոհրապի հուշագրից):

* «Ասպարեզ» օրաթերթ, 27 ապրիլ, 1999:

6. ՀԻՇԵՆՔ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԻՆ. ԱՆԳԼԻԱՅԻ ՀԱՅԱԳԵՏ–ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴ ՀԵՆՐԻ ԼԻՆՉ

Լրացավ անգլիացի աշխարհագրագետ, ճանապարհորդ, հասարակական — քաղաքական գործիչ՝ Հենրի Լինչի ծննդյան 140–ամյակը (ապրիլ 18, 1862, նոյեմբեր 24, 1913):

Հենրի Լինչը ծագումով իռլանդացի ազնվական տոհմի զավակ էր: Նրա տատը եղել է սերաստացի մի գեղեցիկ հայուհի: Նախնական կրթությունը ստացել է Քեմպրիճում, այնուհետև իրավաբանական մասնագիտություն է ձեռք բերել գերմանացի Հայդելբերգի համալսարանում:

1906 թ., երբ ընտրվել է անգլիական խորհրդարանի անդամ, սկսել է բեղուն աշխատանք կատարել հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության ուղղությամբ, հատկապես Օսմանյան կայսրությունում հայկական բարենորոգումների ծրագրի իրականացման խնդրում: Այս կապակցությամբ քննադատել է նույնիսկ Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար՝ Էդվարտ Գրեյին, նկատի ունենալով նրա երկդիմի քաղաքականությունը հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ռուսական ծրագրի ընդունման խնդրում:

Հենրի Լինչը Հայաստան կատարած երկու ճանապարհորդությունների ընթացքում (առաջինը՝ 1893–1894 թթ., երկրորդը՝ 1898 թ.) հավաքած նյութերի հիման վրա գրել է իր հանրահայտ «Armenia» աշխատությունը, որը կազմված է երկու հատորից՝ «Ռուսական Հայաստան» և «Տաճկահայաստան» խորագրերով:

Այս մենագրությունը պարունակում է խիստ կարևոր տեղեկություններ Հայաստանի պատմության, աշխարհագրության, ազգագրության, բանահյուսության, վիճակագրության մասին: Այնտեղ ընդգրկված են նաև բազմաթիվ լուսանկարներ, քարտեզներ, որոնք պատկերում են Հայաստանում գոյություն ունեցող եկեղեցիները, վանքերը, խաչքարերը և զանազան հուշարձանները, ինչպես նաև հայ բնիկ մարդկանց:

Հենրի Լինչի անգլերեն այս մենագրությունը առաջին անգամ լույս տեսավ 1901 թ. Լոնդոնում եւ կարճ ժամանակում մեծ ճանաչում գտավ ամբողջ աշխարհում: Դժբախտաբար գրքի մոտեքը արգելված էր միայն Թուրքիայում, որովհետև Աբդուլ Համիդյան բռնատիրության շրջանում, մամուլի գրաքննչական վարչությանը հրահանգ էր տրված արգելել ընդհանրապես «Հայաստան» բառի, հայ ժողովրդի պատմությանը և աշխարհագրությանը վերաբերող անունների հիշատակումը:

Հետագայում «Armenia»-ն թարգմանվեց և հրատարակվեց ռուսերեն և հայերեն լեզուներով: 1910 թ. ելիզավետա Ջունկովսկայայի ռուսերեն թարգմանությունը լույս տեսավ Թիֆլիսում, Մ. Մարտիրոսյանցի տպարանում, իսկ հայերենը՝ Լևոն Լարենցի թարգմանությամբ՝ երկու հատորով Կ. Պոլսում 1913–1914 թթ.:

Տվյալ ժամանակ հայ մտավորականներից շատերը անմիջական կապ ունենալով Հենրի Լինչի հետ, բարձր են գնահատել նրա հայանպաստ գործունեությունը Հայկական հարցի լուծման խնդրում: Լույս տեսած գրախոսականներում, ըստ պատշաճի է գնահատվել թե՛ հեղինակի անձը և թե՛ գիրքը:

«Միայն ճշմարտության հանդեպ իմ պարտքը կատարած պետք է լինեմ,— իր գրախոսականում գրել է հունգարացի գիտնական Ամին Վամբերին,— եթե պնդեմ, որ հայկական թագավորության միջնադարյան մայրաքաղաք Անիի շքեղ հուշարձաններով հրապուրված բազմաթիվ այցելուներից եւ ոչ մեկն իր տեսածը, թե՛ պատմական եւ թե՛ արվեստագիտական առումներով այնպես խորագննին ու ճիշտ էի նկարագրել, ինչպես Հենրի Լինչը»:

Ահա և Գրիգոր Զոհրապի ծանրակշիռ գնահատականներից մեկը.

«... Այս անգլիացին հայկական դատը պաշտպանեց ամենեն գործնական և ամենեն արդյունավոր եղանակով: «Armenia»-ն մեր քաղաքակրթության ապացույցները աշխարհին ներկայացուց: Անիկա մշտնջենական կոթող պիտի մնա մեր հայրենիքի փառքին նվիրված և դարեր անցնելե վերջն ալ արար աշխարհ պիտի խոնարհի անոր առջև: Իմ կարծիքովս, Լինչը միս մինակը ավելի մեծ ծառայություն րրավ մեր ազգին, քան թե բոլոր բրիտանական կառավարության կատարած ջանքերը հօգուտ հայերուն»:

Իրոք որ Հենրի Լինչի «Armenia»-ն իր պատմա-աշխարհագրական հավաստի և փաստագրական նյութերով, բոլոր սերունդների համար մնալու է հանրագիտարանային խիստ կարևոր նշանակություն ունեցող մի սկզբնաղբյուր:

Այնպես որ հայ ժողովուրդը էի մոռացել մեկ դար առաջ լույս տեսած Հենրի Լինչի «Armenia» խորագրով խիստ արժեքավոր ստվար հատորը և այսօր էլ նրա ծննդյան 140-ամյակի կապակցությամբ, երախտագիտությամբ հիշում է եւ իր հարգանքի տուրքն է մատուցում նրա պայծառ հիշատակին 66 «Նոր օր» շաբաթաթերթ, հուլիս 27, 2002 թ.:

* «Նոր օր» շաբաթաթերթ, հուլիս 27, 2002 թ.:
«Նոր Հայաստան» օրաթերթ, հուլիս 31, 2002 թ.:

7. ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԴԵՍՊԱՆԸ ՄԻԹԵ ԻՐԱԶԵԿ ԶԷՐ ԱՅՍ ՓԱՍՏԵՐԻՆ

2004 թ. հունվարի 20-ին Հայաստանում իր դիվանագիտական մեկ տարվա պաշտոնավարության տարեդարձի կապակցությամբ կազմակերպված մամուլ ասուլիսի ընթացքում, Հայաստանում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Թորդա Էլոթ-Ուոթը, անդրադառնալով 1915 թ. հայոց ողբերգական իրադարձություններին, հայտարարել էր, որ «Ձնայած Անգլիայի կառավարությունն այն ժամանակ դատապարտել է ոճրագործությունը որպես վայրագություն, սակայն փաստարկները բավարար չեն, որպեսզի այն ՄԱԿ-ի 1948 թ. ցեղասպանության հռչակագրին համապատասխան որակվի որպես ցեղասպանություն»:

Բնականաբար դեսպանի սխալ վարքագիծը բողոքի մեծ ալիք բարձրացրեց թե՛ Հայաստանում և թե՛ Սփյուռքում: Եղան բողոքի ցույցեր, հասցեագրվեցին դատապարտող նամակներ, հեռատիպեր: Մի խոսքով հայությունը դիմեց ամեն մի հնարավոր միջոցի, որպեսզի դեսպանը ընդունի իր կատարած սխալը և ներողություն խնդրի:

Բնականաբար այս մասին շատ խոսվեց և տեղին քննադատվեց դեսպանի սխալ վարքագիծը:

Այնուհանդերձ, որպես պատմաբան և ցեղասպանագետ կցանկանալի դեսպանին հիշեցնել նաև մի շարք փաստացի մանրամասնություններ, որոնք լիովին բավարար են հաստատելու Հայոց ցեղասպանությունը:

Առաջին հերթին ամբողջությամբ բերելու եմ 1915 թ. մայիսի 24-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների կողմից Բարձրագույն Դռանը համատեղ ներկայացված հուշագիրը, որը խիստ կարևոր և առաջնային փաստարկ է Հայոց ցեղասպանության հաստատման խնդրում: Այնտեղ բացահայտ մատնանշվում էր տեղի ունեցող ահավար կոտորածների մասին: Այսպես. «Ամբողջ վերջին ամսվա ընթացքում Հայաստանում տեղի են ունենում հայերի կոտորածներ՝ քրդերի ու թուրքերի կողմից, օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թողութությամբ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի համագործակցությամբ: Նոր տոմարով ապրիլի կեսերին հայերի կոտորածներ են տեղի ունեցել Էրզրումում, Դերջանում, Պիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Զեյթունում և ամբողջ Կիլիկիայում: Վանի շրջակա հարյուրավոր գյուղերի բնակիչները մորթվել են մինչև վերջին մարդը: Բուն Վանում հայկական թաղամասը պաշարման մեջ են առել քրդերը: Միևնույն ժամանակ, Կոստանդնուպոլսի թուր-

քական կառավարությունը ձեռքարկելու և աներեւակայելի ճնշումների է ենթարկում հայ ազգաբնակչությանը: Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ թուրքիայի կատարած այս նոր հանցագործությունները նկատի ունենալով, Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի դաշնակից կառավարությունները այսուհետ հրապարակավ հայտարարում են Բարձրագույն Դռանը, որ իրենք այդ հանցագործությունների համար անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա՝ տեղական այն իշխանությունների վրա, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածին»:

Մեր օրերում խիստ կարևոր փաստ է նաև այն, որ աշխարհի 15 պետությունների խորհրդարաններ և հեղինակավոր կազմակերպություններ արդեն պաշտոնապես ճանաչել են Հայերի ցեղասպանությունը:

Այդ թվում 1965 թ. հուլիսի 15-ին Հելսինկիում կայացած խաղաղության կողմնակիցների համաշխարհային կոնգրեսը, ՄԱԿ-ի խորականության կանխարգելման և փոքրամասնությունների պաշտպանության ենթահանձնաժողովը (օգոստոս 27, 1985 թ.), Եվրոպայի խորհրդարանը (հունիսի 18, 1987 թ.), ուր պարզորոշ ասված է. «Եվրոպական պառլամենտը... այն կարծիքին է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում հաստատված հայերի հետ կապված 1915-1917 թթ. ողբերգական դեպքերը իրենցից ներկայացնում են ցեղասպանություն՝ ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948-ի դեկտեմբերի 9-ին հավանության արժանացած ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու դաշնագրի իմաստով»:

Հայոց ցեղասպանությունը հաստատող անհերքելի փաստարկներից մեկն է նաև 1919-1920 թթ. Կ.Պոլսում տեղի ունեցած երիտթուրքական կուսակցության ղեկավար գործիչների դատավարության փաստաթղթերը, որոնք առնչվում են արևմտահայերի զանգվածային տեղահանության ու ջարդերի հետ: Դատավարության արձանագրություններում բերված մեղադրական եզրակացությունները, նամակները, հեռագրերը, ականատեսի վկայությունները և վերջապես դատավճիռները լիովին հաստատում են երիտթուրքերի կողմից ծրագրված հայերի ցեղասպանության փաստը:

Իր ժամանակին աշխարհի տարբեր երկրների ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև Անգլիայի բարձրաստիճան գործիչներ, պատմաբաններ, հրապարակախոսներ իրենց ելույթներում և ուսումնասիրություններում ցասումով դատապարտելով երիտթուրքերի կողմից կատարված հայերի կոտորածները, հավաստի և անաչառ գնահատական են տվել Հայոց ցեղասպանության մասին:

Ստորև ընթերցողին ենք ներկայացնում անգլիացի մի շարք արդարամիտ մտավորականների գրություններից քաղված հատվածներ, որոնք հաստատում են, որ կատարվածը ցեղասպանություն էր:

Մինչ այդ ուզում ենք մատնանշել նաև, որ 2004 թ. մարտի 4-ին Անգլիայի Կուինեթ նահանգի (Կալես) խորհուրդը միաձայն ընդունեց Հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձև, պաշտոնապես ճանաչելով հայոց ցեղասպանության իրողությունը:

Այս փաստը կարևոր է այն իմաստով, որ առաջին անգամ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը դրվեց Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական օրակարգի վրա:

Մալքոլմ Մաքոչ (պատմաբան, արևելագետ),— 19-րդ դարի վերջին անմիջապես թուրքիայում կազմակերպված հայերի կոտորածների բոլորովին տեղի մոլեռանդության բռնկման արդյունք չէին, այլ կանխամտածված քաղաքական զբաղեցումներ, որոնք տեղապես գործադրվում էին սուլթանի և նրա խորհրդականների հրամաններով (Անգլիայի պատասխանատվությունը Հայաստանի հանդեպ, հայերի դրությունը թուրքիայում, էջ 173, (ռուսերեն)):

Առնոլդ Թոյնբի (պատմաբան, փիլիսոփա),— Ամբողջ այդ ահաբեկումները, բոլոր այդ հանցագործությունները գործադրվեցին հայերի նկատմամբ նույնիսկ առանց հաշվի առնելու նրանց կողմից ամենաչնչին մարտահրավերի բացակայությունը (Arnold Toynbee, Armenian Atrocities, The Murder of the Nation, New York — London, 1915, p. 69).

Ջեյմս Բրայս (պետական գործիչ, իրավաբան, պատմաբան),— Բրիտանյա հայերի կոտորածը մահմեդականների ցասման բռնկումը չէր: Ամեն ինչ տեղի ունեցավ կառավարության կամքով և համաձայնությամբ քաղաքական նկատառումներով, այլ ոչ թե կրոնական մոլեռանդության հետևանքով: Կառավարությունը ձգտում էր ազատվել ոչմահմեդական ժողովուրդներից, որոնք խախտում էին կայսրության միատարրությունը և միշտ չէ, որ պատրաստակամ էին հնազանդվելու բռնատիրության (A speech delivered by Lord Bryce in the House of Lords, Arnold I. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 6, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916, p. 653).

Լյուդ Զորջ (պետական գործիչ, 1916-1922 թթ. վարչապետ),— Հայաստանը զոհ դնաց մեր կանգնեցրած հաղթական զոհասեղանին: Հատկապես մենք հնարավորություն տվեցինք թուրքերին կատարելու այդ հանցագործությունը: (Լյուդ Զորջ, Ճշմարտությունը խաղաղության պայմանագրի մասին, 1957, Մոսկվա, հատ. 2, էջ 390, ռուսերեն):

Վինստոն Չերչիլ (պետական գործիչ, 1940–1945, 1951–1955 թվականներին վարչապետ),— Թուրքական կառավարությունը 1915 թվականին Փոքր Ասիայում բնակվող հայերի նկատմամբ սկսեց իրականացնել անխնա զանգվածային ջարդերի և արտաքսումների քաղաքականությունը: Կասկած չկա, որ այդ հանցագործությունները կանխամտածվել են քաղաքական նկատառումներով (Վինստոն Չերչիլ, Համաշխարհային ճգնաժամ, Մոսկվա, 1932, էջ 27, ռուսերեն):

Օ'Գոնորի (անգլիական խորհրդարանի անդամ),— Ես գերմանացիներին համարում եմ լիովին պատասխանատու հայերի կոտորածի համար: Պեոլինից ասված մի քանի խոսքը կարող էր վերջ դնել կոտորածին 24 ժամվա ընթացքում (Cause, Held at the Central Hall, Westminster on Thursday, June 19–th, 1919, London, p. 23):

Վելիամ Զեկա (միսիոներ),— Ես ականատես եղա մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացման և այն մասին, որ ես գրում եմ հիմա, հանդիսանում է մի փոքր ամփոփագիր, մի պարզ ընդհանրացված նկարագրություն, տեղի ունեցած դեպքերի մասին, որը չի կարող պատկերացում տալ իմ ամբողջ հազարապատիկ տեսածների և ապրումների մասին (Հայկական լրատու, Մոսկվա 1916, թիվ 3, էջ 7, ռուսերեն):

Դեյվիդ Մարշալ Լենկ (պատմաբան, կովկասագետ),— Առավել ողբերգական ու սարսափելի էր քաղաքացիական հայ ազգաբնակչության վիճակված ճակատագիրը: Երեսնաները բռնի կերպով խլվել էին իրենց ընտանիքներից և ուղարկվել «որբանոցներ», որոնք ըստ էության գետնի մեջ փորված փոսեր էին, ուր ողջ–ողջ նետում էին մանուկներին: Կանանց ու ծերերին հավաքում էին քարավաններում, ստիպելով ոտքով քայլել հարյուրավոր մղոններ Հալեպի և Սիրիայում կազմակերպված համակենտրոնացման կետերի ուղղությամբ: Ծանապարհին նրանց սպասում էին մարդասպանները, որոնց կառավարությունը ձեռքի ազատություն էր տվել... մոտ մեկուկես միլիոն արևմտահայ ֆիզիկապես ոչնչացվեց ընդհանուր երեք միլիոնից, որ ապրում էր Թուրքիայում պատերազմից առաջ (David Marshall Lang, Armenia. Cradle of Civilization, London, 1980, p. 288–289):

Լորդ Կինրոս (պատմաբան),— Հայ ժողովրդի մոտիկությունը ռուսներին կամ կովկասյան ճակատին, հարմար առիթ հանդիսացավ այնպիսի ծավալով հալածանքների համար, որոնք մեծապես գերազանցում էին Աբդուլ Համիդի գազանությունները և դա արվեց մեկ միլիոն հայերի տեղահանության միջոցով, որոնց կեսը զոհվեց (Lord Kinros. The Ottoman Centuries, The rise and fall of the Ottoman Empire... London, 1980, p. 607):

Ջոնաթան Ռակման (անգլիացի լրագրող),— Հայաստան փոքր և հին երկիր մըն է, հարուստ իր քրիստոնյական մշակույթով, սակայն այն, ինչ որ պատահեցավ 1915–ին, սե ամսի մը նման կախված է հայերու հոգեբանությամբ վրա որպես չխաղաղեցված ուրվական մը: Ութնուն տարի ի վեր թուրքերը ներողություն չեն խնդրած իրենց ի գործ դրած ջարդերուն համար, մինչ Արևմուտքի մեջ շատերը քիչ բան գիտեն և կամ ոչինչ չգիտեն... (Jonathan Rugman, Memory of Slaughter Haunts a Nation,— The Guardian, August, 26, 1995):

Ֆիլիփ Մարստոն (անգլիացի գրող),— ...Մինչ լեռները կպարպվեն հայերե, սուրիական անապատները կլցվեն: Կ.Պոլսեն հրաման եկած էր մաքրագործելու շրջանը: Որդեգրված էին ամեն տեսակի միջոցներ: Գնդակահարումը դանդաղ էր: Ոմանք կքշվեին դեպի գետը: Շատերը պարզապես կմեռնեին հիվանդություններե, սովե և ծարավե: Շատատիեն (քարայր) կապահովեր իր սեփական բնական գործիքը: Անոր անցքը շատ երկար և տարածուն էր: Զինվորները հոս կբերեին հայերը և հալածանքներով ներս կհերին: Որքան բազմաճյուղի ներս ինկողները, այնքան առաջին նետվածները կխրվեին անցքեն վար: Ապա զինվորները մացառներ քաշեցին դեպի քարայրին մուտքը և կրակի տվին (The Crossing place — «Ծանապարհորդային ուսումնասիրություններ» գրքից):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

1987 թ. Մոսկվայում հրատարակված «Ինչ է Համաշխարհային քաղաքականության մեջ» վերնագիրը կրող հեղինակավոր տեղեկատու բառարանի մեջ ցեղասպանության սահմանումը տալուց հետո (էջ 91–92) մատնանշված է. «...ցեղասպանության դասական օրինակ է հանդիսանում 1,5 միլիոն հայերի բնաջնջումը Օսմանյան կայսրության իշխանությունների կողմից, որոնք օգտվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադրությունից»:

* «Ասպարդ» օրաթերթ, Ապրիլ 24, 2004թ.:

8. «ԸՆԴԴԵՄ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ» ՄԱՍԻՆ

«Ընդգեմ ցեղասպանության կազմակերպություն» (թուրքերեն՝ «Soykirim karçitlari Derneği») միությունը հիմնադրվել է 1998 թ. Գերմանիայում բնակվող առաջագլուխ թուրք մտավորականների կողմից: Կենտրոնը գտնվում է Ֆրանկֆուրտ քաղաքում:

Այս միությունը ստեղծված օրից ջանադիր աշխատում է, որպեսզի աշխարհի բոլոր պետությունները, այդ թվում նաև Թուրքիան, դատապարտեն և ճանաչեն 1915 թ. Հայերի ցեղասպանության փաստը:

Հատկանշական է, որ 1999 թ. նոյեմբերի 4-ին «Ընդգեմ ցեղասպանության կազմակերպության» նախաձեռնությամբ Եվրոպայում բնակվող 11,247 թուրքերի ստորագրությամբ խնդրագիր ներկայացվեց Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովին, որպեսզի ճանաչվի Հայերի ցեղասպանությունը: Այս խնդրագրի պատճենները առաքվեցին նաև աշխարհի ավելի քան 20 երկրների կառավարություններին և այլ միջազգային հեղինակավոր կազմակերպություններին: Դժբախտաբար այն մերժվելով 2 ամիս անց ետ վերադարձվեց:

Այս արարքը իր ժամանակին ցատկոմով քննադատվել է «Ընդգեմ ցեղասպանության կազմակերպության» նախագահ՝ Ալի Էրթեմի կողմից:

2000 թ. սեպտեմբեր ամսին, գրականագետ և հրապարակախոս Սարգիս Յափուճյանին, ինչպես նաև Լոս Անջելեսի Հայ մտավորականներին ուղղված նամակում Ալի Էրթեմը այս մասին գրում է.

«Ափսոս, որ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը, ճշմարտության և արդարության ընդունման վերաբերող իր հայրենակիցների ձայնին, ականջ դնելու քաղաքակիրթ մոտեցումն ու համարձակությունը չցուցաբերեց: Ընդհակառակը, իր ստոր վերաբերմունքով իզդիրում **«Ցեղասպանության մի կեղծ հուշարձան կանգնեցրեց»**: Իսկ կառավարությունն էլ բացահայտ հայտարարեց, որ վրեժխնդրության և ատելության սերմերը ցանկելով, շարունակելու է խեղաթյուրել պատմական ճշմարտությունը»:

Վերոհիշյալ մերժումից հետո «Ընդգեմ ցեղասպանության կազմակերպությունը» 2000 թ. ապրիլին, մի խնդրագիր ուղարկեց նաև Գերմանիայի դաշնային խորհրդարանի համապատասխան հանձնաժողովին՝ խնդրելով գերմանացի օրենսդիրներից, դատապարտել Օսմանյան Թուրքիայում 1915 թ. իրականացված 1,5 միլիոն Հայերի ցեղասպանությունը և երկրորդ՝ կոչ անել Թուրքիայի կառավարությանն ու խորհրդարանին՝

ընդունելու ցեղասպանության փաստը: Մատնանշվում էր նաև, որ Եվրոխորհրդարանի 1987 թ. հունիս 18-ին ընդունված բանաձևում հայոց ցեղասպանության ընդունումը նախապայման է եվրոմիությանը Թուրքիայի անդամակցության համար:

Խնդրագրի վերջում իրավացիորեն նշվում էր. «Խնդրում ենք, հորդորեք ձեր թուրք պաշտոնակիցներին, ազատվել անցյալի ուրվականներից, որովհետև անցյալի հաստատումը հրամայական է Թուրքիայի ժողովրդավարականացման համար»:

1999 թվականի նոյեմբերին Ալի Էրթեմը կատարեց նաև հետևյալ խիստ կարևոր գործնական քայլը.

1915 թ. հայերի կրած վնասի համար, որպես խորհրդանշող հատուցում 300 դոլար նվիրեց Միջնադարի ցեղասպանության թանգարանին:

Միևնույն ժամանակ պարտավորվեց մինչև իր կյանքի վերջը ամսեկան 25 դոլար հատկացնել թանգարանին, կոչ անելով նաև, որ հայրենակիցները հետևեն իր օրինակին:

«Ընդգեմ ցեղասպանության կազմակերպությունը» 1999 թվականից սկսած ամեն տարի ապրիլյան օրերին հատուկ պատվիրակությամբ այցելում է Երևան, ծաղկեպսակ դնում Միջնադարի ցեղասպանության թանգարանին և մասնակցում անմեղ զոհերին նվիրված սգո ձեռնարկներին:

Այսպիսի ծրագրեր իրականացնում է նաև Եվրոպայի Հայաշատ այլ քաղաքներում ևս: Բնականաբար Հայ ժողովուրդը սրտաբաց և բարեկամական ջերմ զգացումներով է դիմավորում ճշմարտության պատենշի վրա կանգնած այս արդարամիտ թուրք գործիչներին:

«Ընդգեմ ցեղասպանության կազմակերպությունը» հաճախակի մամուլի ասուլիսներ է նախաձեռնում, ուր մասնակիցները չեղտը դնում են 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և ճանաչման հարցին: Կազմակերպվում են վավերագրական ֆոտոնկարների ցուցահանդեսներ, նվիրված 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության և ընդհանրապես Թուրքիայում տեղի ունեցած այլ ջարդերին ևս: Օրինակ, 2000 թ. ապրիլին և այնուհետև 2002 թ. հունիսի 19-ին Ֆրանկֆուրտ քաղաքի ս. Կատարինե եկեղեցում Միության նախաձեռնությամբ բացվեց 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող լուսանկարների և փաստաթղթերի ցուցահանդեսներ:

2003 թ. ապրիլի 17-ին Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի ուսանողների կազմակերպած Հայոց ցեղասպանության դատապարտման միջոցառմանը, որին ներկա էր նաև Ալի Էրթեմը, հայտարարեց՝ որ «Թուրքական կառավարությունը պետք է ներողություն

խնդրի Հայոց ցեղասպանության զոհերից և ետ վերադարձնի այն ինչը վերցվել է հայ ժողովրդից»: Հակառակ թուրք պետական գործիչների և պատմաբանների ուրացումներին, բնականաբար գնահատելի երևույթ է, որ վերջին տարիներին ոչ միայն այս «կազմակերպությունը», այլև առանձին թուրք մտավորականներ համարձակորեն հանդես են գալիս ճշմարտությունը բացահայտելու և Հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու գրություններով և ելույթներով:

«Ընդդեմ ցեղասպանության կազմակերպության» վերաբերող այս համառոտ հոդվածը ավարտելու եմ Ալի Էրթեմի վերոհիշյալ նամակի հետևյալ խոսքերով. «Ափսոս, որ թուրք լինելով հանդերձ շատ ուշ հասկացա իրականությունը: «Իթիհատ վե թերաքքի»-ից մինչև այսօր, թուրքական բոլոր կառավարությունները խեղաթյուրեցին պատմական ճշմարտությունը, սուտ խոսեցին: Թուրքիայի հանրապետության ղեկավարները երբեք չցանկացան և հիմա էլ չեն ցանկանում, որպեսզի իրենց Հայրենակիցները իմանան ճշմարտությունը:

Թուրքական իշխանությունները ամենաշատ վախենում են նրանից, որ աշխարհի հասարակական կարծիքն ու հատկապես իրենց երկրացիները իրազեկ կդառնան ճշմարտությանը: Նրանք շատ լավ հասկանում են, որ ճշմարտությունը իմացող մարդը կարող է անմեղի և ոճրագործի կերպարանները տարբերել իրարից: Շատ խիստ վախենում են, որ ոճրագործի դեմքը կբացահայտվի, և միևնույն ժամանակ գիտակցում, որ հաշիվ տալու պատասխանատվությունից չեն կարողանալու խուսափել:

Այս պատճառով էլ նրանք աշխատում են ամեն օր, ամեն առիթով անմեղին և տուժածին զրպարտել և ցեխոտել: Եվ այդպես, որպեսզի իրենք կարողանան հարատևել, ամեն օր աստիճանաբար թուրք ժողովրդի հեռացնելով մարդկությունից, աշխատում են նրան պահել իրենց գտնված ցեղասպանության ճահճում...:

...Չեմ ցանկանում, որ իմ ժողովուրդը այդ ոճրագործների և ոճրագործ ավանդույթների հարատևմանը ձգտող տարրերի ետևից գնա և նրանց գործիք դառնա: Կարծում եմ, որ իրեն մարդ համարող և քիչ թե շատ հարցին իրազեկ յուրաքանչյուր պատվավոր թուրք մարդու համար այս ուղղությամբ ջանք գործադրելը ամենահրատապ պարտականություններից մեկը պետք է լինի: Պահանջում եմ, որ իմ երկրի առաջագիծ մտավորականությունը մարդկային վերաբերմունք ցուցաբերի արդարության և ճշմարտության հաղթանակի համար»:

* «Մասիս» շաբաթաթերթ, ապրիլ 24, 2004թ.:

Գ. ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑ

Հանրագիտարան, Երևան, 1996, 528 էջ

Հայկական հարցի և Մեծ Եղեռնի վերաբերյալ առ այսօր կան բազմաթիվ լեզուներով ուսումնասիրություններ և վավերագրական ժողովածուներ, թե՛ հայրենի և թե՛ օտար հեղինակների կողմից հրատարակված, որտեղ ամենայն անաչառությամբ տրված են Հայկական հարցի ծագման պատմությունը, մեծ տերությունների շահագրգռվածությունը այդ խնդրում և դիվանագիտական դավադիր գործարքները, ինչպես նաև նրա ոլորտի մեջ մտնող հայերի ցեղասպանության ողբերգական հետևանքները:

Հայկական հարցը և Հայոց ցեղասպանությունը այսօր էլ շարունակվում է մնալ համաշխարհային պատմագրության, միջազգային հասարակայնության և առանձին պետությունների ուշադրության կենտրոնում: Հրատարակվում են նորանոր հետազոտություններ և փաստագրական ժողովածուներ, որոնք նոր լույս են սփռում և լիովին ապացուցում պատմական ճշմարտությունը հայերի արդար պահանջատիրության խնդրում: Այսօր Լեռնային Ղարաբաղում ծավալված ազգային ազատագրական շարժումն ու մայր հայրենիքին վերամիավորվելու նրա պահանջը, միջազգային ասպարեզում հատուցված բոլոր խոչընդոտներով հանդերձ, նույնպես սպասում է իր արդար լուծման:

Այդ տեսակետից խիստ կարևոր ներդրում է կատարել Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրությունը, հայ ընթերցողի ուշադրությանը հանձնելով մի նոր, մեծածավալ, գիտական բարձր մակարդակով կազմված «Հայկական հարցը» մեկ հատորով հանրագիտարանը:

Հենց սկզբից նշենք, որ 10.000 տպաքանակով հանրագիտարանի այս արժեքավոր հատորը հրատարակվել է Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի հովանավորությամբ և ազգային բարերար Արթուր Մարտիրոսյանի մեկենասությամբ:

Հավանաբար շատերին հայտնի է, որ այն առաջին անգամ լույս տեսավ 100.000 տպաքանակով, 1991 թ. Երևանում ռուսերեն լեզվով: Այնպես որ հայերեն այս հրատարակության մեջ հանրագիտարանի խմբագրական հանձնաժողովը հաշվի է առել ռուսերեն հրատարակության նկատմամբ կատարված դիտողություններն ու ճշգրտումները: Այն համարված է նաև մի շարք նոր նյութերով և կենսագրական լրացումներով:

Հանրագիտարանը պարունակում է շուրջ 900 հոդվածներ, 25 քարտեզ, ավելի քան 400 լուսանկարներ, որտեղ մանրամասն խոսվում է Հայկական հարցի վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերի, փաստաթղթերի, խորհրդաժողովների, բանակցությունների, ինչպես նաև հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի, հայդուկային շարժման, ինքնապաշտպանական կոմիտեների և ընդհանրապես Մեծ Եղեռնի և հայերի ցեղասպանության նկատմամբ մեծ տերությունների կառավարությունների դիրքորոշման, ճանաչման և դատապարտման մասին:

Հանրագիտարանում կենսագրական տեղեկություններ կան Հայաստանի և Սփյուռքի, ինչպես նաև տարբեր երկրների պետական, քաղաքական, հասարակական գործիչների, պատմաբանների և գիտնականների մասին, որոնք գործնականում առնչվել, ուսումնասիրել և իրենց գնահատականն են տվել Հայկական հարցի մասին: Վերջում տրված են, առարկայական ցանկ, անձնանունների, տեղանունների, ինչպես նաև քարտեզների ցուցակ:

Մի խոսքով այն իր բնույթով և մասնագիտական բարձր մակարդակով եղակի աշխատանք է և նման գործ հայ ընթերցողի սեղանին է դրվում առաջին անգամ: Լիահույս ենք, որ այս հանրագիտարանը լույս կտեսնի նաև անգլերեն կամ այլ օտար լեզուներով ևս:

Գոհունակությամբ պիտի նշեմ, որ տողերիս հեղինակը ևս սույն հանրագիտարանում հրատարակել է մասնագիտական 14 հոդվածներ: Այստեղ առիթը օգտագործելով պիտի խոսեմ դրանցից մեկի մասին:

1988 թ. սեպտեմբերին, գիտական գործուղման ընթացքում ինձ հաջողվեց Սոֆիայում հայտնաբերել մի գրքույկ, (60 էջից բաղկացած), որը վերաբերում է 1894–96 թվականներին Սասունում և ընդհանրապես Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած կոտորածների մասին: Այն պատկանում էր բուլղար պատմաբան և հրապարակախոս՝ Դիմիտր Սփիրովի գրչին, գրված ականատեսի աչքով և հրատարակված շատ քիչ տպաքանակով 1897 թ. հետևյալ խորագրով՝ «Հայերի սոսկալի ջարդը. Հայաստան և սուլթան Աբդուլ Համիդ»:

Բուլղար գործընկերներիս օգնությամբ կենսագրական տեղեկություններ հավաքեցի հեղինակի մասին, որը հետագայում ներկայացրի հանրագիտարանի խմբագրությանը (տե՛ս էջ 420):

Այնուհետև պարզեցի, որ Դիմիտր Սփիրովի այս հույժ կարևոր գրքույկը դուրս է մնացել տվյալ շրջանով զբաղվող հայ պատմաբանների տեսադաշտից: Ուստի ձգտեցի այն թարգմանել ամբողջությամբ և հրատարակել Սասունի կոտորածների 100–ամյա տարելիցի առթիվ, բայց չհաջողվեց: Ես կարողացա միայն մի հատված հրատարակել 1996 թ. Լոս Անջելեսում հրատարակված «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» խորագրով իմ գրքում (տե՛ս էջ 65):

Ահա այդ հատվածը.

«Հավաստի աղբյուրները վկայում են, որ Փոքր Ասիայի բոլոր հորիզոնականներում և ծովափնյա քաղաքներում, որտեղ հայեր կան ենթարկվում են կոտորածի, բռնաբարության և կողոպուտի: Դեռևս Իզմիրում, Ռոդոստոյում և այլ քաղաքներում հայերի նկատմամբ գործադրված դաժանությունները չի կարելի համեմատել Կ.Պոլսում եղած դեպքերի հետ: Դժբախտ հայ ժողովուրդ, 19–րդ դարի հրաշքում, ուր մենք ապրում ենք, ամոթ է անարգանք այս դարաշրջանին: Ամոթ անհոգի եվրոպային, այդ խայտառակ և ծաղրալի քաղաքակրթության, որին պետք է ջնջել աշխարհի երեսից: Ինչո՞ւ համար է այդ դաժան ճակատագիրը, ո՞ր ծանր հանցանքների համար է, որ ենթարկվում է ժողովրդի այդ կեղեքումներին»:

Բնականաբար խոնացած և դեղնած էջերով այս գրքույկի հայերեն հրատարակությունը (և ոչ միայն այս) այսօր կարոտ է հայ հավատավոր մեկենասի կամ որևէ հայրենասիրական կազմակերպության հովանավորության:

Բնական է, որ հանրագիտարանի նկատմամբ ունենք նաև մի քանի դիտողություններ, որոնց հաշվի առնելը կարող է օգտակար լինել հետագա հրատարակությունների համար:

Այսպես՝ հանրագիտարանում ընդգրկված են մի քանի հեղինակների կենսագրական տեղեկություններ, որոնք իրենց աշխատություններում հպանցիկ կերպով են անդրադարձել Հայկական հարցին (խոսքս բնավ չի վերաբերում հայ մեծանուն գրողներին և բանաստեղծներին):

Մինչդեռ, հանրագիտարանում իրենց ուրույն տեղը պետք է ունենային նաև ներքոհիշյալ պատմաբանները, որոնք ըստ երևույթին թյուրիմացաբար դուրս են մնացել այս հրատարակությունից:

Ահա նրանք.

Կ.Թումայան, Պատմութիւն Արեւելեան խնդրոյ եւ առաջնորդ Հայկական հարցի, Լոնդոն, 1905 թ.:

Պետրոս Տօնապետեան, Ձայն տառապելոց, (Այս է Արձան հայ տանջանաց), 1915–1918 թթ., Փարիզ, 1922 թ.:

Այս մեծածախ պարբերական է պատմագիտական ընդարձակ մի ուսումնասիրություն Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանություն խնդրի շուրջ: Ընդգրկված են նաև բռնագաղթից և ջարդերից հրաշքով ազատված տառապյալների 280 սրտամորմոք նամակները:

Սերովբէ Մխիթարեան, Հայկական հարցը, (արխիվային պրպտումների վերլուծություններով), Փարիզ, 1968 թ.:

Լիպարիտ Ազատեան, Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի, Լոս Անճելես, 1995 թ.:

Ամերիկահայ պատմաբան Արա Սարաֆյանը, որը վերջին տարիներին զբաղվում է և հրատարակում հայերի ցեղասպանության վերաբերող ԱՄՆ-ի պաշտոնական փաստաթղթերը:

Ինչպես գիտենք 1995 թ. մի շարք երկրների խորհրդարանները պաշտոնապես ճանաչեցին Հայոց Մեծ Եղեռնը՝ Ապրիլի 24-ը ընդունելով ցեղասպանության ենթարկված հայերի հիշատակի օր, որոնց մեջ ամենանշանակալիցը Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դումայի միաձայն ընդունած բանաձևն էր, որ ժամանակի տեսանկյունով հնարավոր էր նաև ընդգրկել սույն հանրագիտարանի մեջ:

Այսօր Թուրքիայում բազմաթիվ գրքեր են լույս տեսնում Հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ: Բնականաբար ոչ բոլորն են իրենցից գիտական արժեք ներկայացնում: Այնուհանդերձ դրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնց կարելի էր ընդգրկել, քանի որ իրենց ուսումնասիրություններում մանրամասն անդրադարձել են Հայկական հարցին: Օրինակ՝ Էնվեր Զիա Կարալը, Յավուզ Էրջանը, նույնպես Ռուր Ֆինքերթ Ադամիրը, որը ծագումով թուրք պատմաբան է և Գերմանիայի Բոհումի համալսարանի դասախոս: Հատկանշական է, որ նա հայերի կոտորածները որակավորել է ցեղասպանություն հայ ժողովրդի հանդեպ:

Հանրագիտարանում (էջ 23) խոսվում է Ալեքսանդրեոս Սանջաքի մասին, բայց ոչ մի խոսք չի ասված Ալիշան Բայրամյանի այդ թեմայի շուրջ կատարած արժեքավոր աշխատության մասին: Բանը նրանում է, որ նա լինելով ակնառես, լավատեղյակ էր Ալեքսանդրեոս Սանջաքի շուրջ ծավալված արգել-ֆրանսիական դիվանագիտական խաղերին և բազմալեզու աղբյուրների, արխիվային նյութերի հիման վրա ուսումնասիրել և հաջողությամբ պաշտպանել էր իր գիտական ավարտաճառը Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում

հետևյալ խորագրով. «Ալեքսանդրեոսի սանջաքի հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը 1918–1939 թթ.»:

Հետագայում, 1993 թ. այն թարգմանվեց և հրատարակվեց Դամասկոսում արաբերեն լեզվով և բարձր գնահատանքի արժանացավ արարմտավորականության կողմից (տե՛ս Սվին Չուկճյանի բովանդակալից գրախոսականը, «Ասպարէզ» օրաթերթ, օգոստոս 19, 1995 թ.)²:

Եվ վերջապես հանրագիտարանում իր արժանի տեղը պիտի ունենա նաև մեր ժամանակի Հայ գրականության տաղանդավոր ներկայացուցիչ՝ Ստեփան Ալաջալյանը, քանի որ իր ստեղծագործություններում հատուկ ուշադրության առարկա է դարձրել նաև Հայկական հարցն ու Մեծ Եղեռնի ողբերգությունը: Պատմական և թե քաղաքական իրադարձությունների հիման վրա շարադրված նրա «Եղեգները չխոնարհվեցին», «Չսպիացած վերք» երեք հատորյա մեծարժեք գործերն (այդ թվում նրա հրապարակախոսային բովանդակալից ելույթներն ու հոդվածները) ու մյուս երկերը շարադրված են փաստագրական նյութերի հիման վրա և ունեն վավերագրական ճշգրտություն, քանի որ հեղինակը հնարավորություն է ունեցել օգտագործելու Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի արխիվային հարուստ նյութերը:

Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ հանրագիտարանի խմբագրական հանձնաժողովը եթե ապագայում անհրաժեշտ գտնի մեր մասին ևս կենսագրական և աշխատանքային տեղեկություններ հրատարակելու, ապա պետք է նկատի ունենա, որ Հայ-թուրքական հարաբերությունների միջնադարի մասնագետ լինելով հանդերձ, որպես օսմանագետ-պատմաբան ուսումնասիրել և հրատարակել ենք նաև հետևյալ հատորները.

1. Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Երևան, 1988–1989 (տե՛ս նաև անգլերեն և արաբերեն թարգմանությունները):
2. Վավերագրական նյութեր արևմտահայերի մասին, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ, գիտաինֆորմացիոն բյուրոյի տեղ, թիվ 2 (56), Երևան, 1983 թ.:
3. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Լոս Անջելես, 1996 թ.:
4. Եվ Լոս Անջելեսի Հայ մամուլում 1993 թվականից հրատարակված մեր գիտական բազմաթիվ հոդվածներն ու փաստագրական նյութերը³:

1. Որպես լրացում նշենք նաև Ալի Էրթեմին, Քեմալ Յալչընին, Հալիլ Բերքթային, Ահմեդ Օնալին և այլն:
2. Որպես լրացում նշենք, որ հետագայում 1998 թ. Ալիշան Բայրամյանի այս աշխատությունը լույս տեսավ Երևանում՝ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ, իսկ 1999 թ. այն լույս տեսավ նաև արևմտահայերեն Անթիլիասի մայրավանքում, Արամ Ա վեհափառ հայրապետի անմիջական հովանավորությամբ: 2001 թ. Երևանում լույս տեսավ նաև Ալիշան Բայրամյանի «Կիլիզա. Հայկական Քիլիս» խորագրով խիստ շահեկան աշխատությունը:
3. Որպես հավելված այս գրախոսության հարկ է նշել, որ հետագա տարիներին հրատարակեցինք նաև հետևյալ աշխատությունները.
 - ա. Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16–19–րդ դարեր), Երևան 1999 թ.:
 - բ. Հայկական հարցը և Մեծ Եղեռնը 1876–2000, ժամանակագրություն, Երևան, 2000 թ.:
 - գ. Ցեղասպանություն և գոյատևման պայքար, Երևան, 2000:
 - դ. Հայերի ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում, Երևան, 2001 թ.:
 - ե. Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ–մահմեդական ժողովուրդների մասին, (1839–1915 թթ.), Երևան, 2002 թ.:

2. ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

Հատոր 16. Երևան, 1996, էջ 264

1996 թ. վերջին Երևանում լույս տեսավ Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարի 16–րդ հատորը:

Այս շահեկան գրքում ընդգրկված ինստիտուտի գիտնականների 20 հոգիվածներում շոշափվում են Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների պատմությունը, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, ինչպես նաև արևելյան բանասիրության, լեզվի և գրականության ուսումնասիրության կարևոր հարցեր: Հոգիվածները շարադրված են հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Յուրաքանչյուր հոգիվածի վերջում տրված է նաև անգլերեն ամփոփումները, որպեսզի օտար ընթերցողը գաղափար կազմի բովանդակության և ընդհանրապես առաջ քաշված հարցերի մասին:

Նշենք, որ 1989 թվականից ընդհատվել էր այս մատենաշարի հրատարակումը, երկրի քաղաքական և սոցիալ–տնտեսական որոշակի դժվարությունների հետևանքով:

Այսօր ընթերցողի սեղանին է դրված գիտական բարձր մակարդակով շարադրված, ինքնատիպ ուսումնասիրությունների մի շարք, հետևյալ երեք ենթագլուխների հաջորդականությամբ.

1. Մերձավորարևելյան տարածաշրջանային ժամանակակից պրոբլեմներ:
2. Մերձավոր Արևելքի երկրների պատմության և պատմագրության պրոբլեմներ:
3. Արևելյան բանասիրություն:

Այս հիմնական մատենաշարից բացի ինստիտուտը լույս է ընծայում «Հին Արևելք», «Կովկաս և Բյուզանդիա» պարբերականները, ինչպես նաև առանձին մենագրական ուսումնասիրություններ: Մյուս կողմից գիտաշխատողները սերտ մասնակցում են արևելագիտական միջազգային գիտաժողովների, սեմինարների և այլ միջոցառումների: Այնպես որ իր հիմնադրությունից կարճ ժամանակ անց ինստիտուտը ձեռք բերեց միջազգային համընդհանուր ճանաչում:

Արևելագիտության ինստիտուտը նախկինում եթե որոշակի կախվածություն ուներ Մոսկվայի համանուն հաստատությունից, ապա ՀՀ ան-

* Ներկայումս հատորների թիվը հասել է 22–ի:

կախացումից հետո այն դարձել է ինքնուրույն և մշակում է ծրագրային այնպիսի թեմաներ, որոնք բխում են հայ ժողովրդի ազգային շահերից: Իսկ բարձրացված նման թեմաները կարող են խիստ կարևոր և գործնական նշանակություն ունենալ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության ձևավորման և իրականացման ասպարեզում:

«Միջազգային փորձը վկայում է, որ մեր ժամանակներում արդյունավետ կերպով իրականացվում է յուրահատուկ դաշինք պետության և գիտության միջև: Եվ ուժեղ է այն պետությունը, որը բացի այլ գործոններից, իրականացնում է լայնածավալ դաշինք գիտության հետ և հենվում նրա նվաճումների վրա»: Այսպես է եզրակացնում այս հատորի առաջաբանի հեղինակ՝ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն՝ պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանը:

Այնուհետև, Հայաստանի արդի իրավիճակի վերաբերյալ հրատապ հարցեր են քաջվում Նիկոլայ Հովհաննիսյանի կողմից ներկայացված մատենաշարի հետևյալ առաջին հոդվածում «Մերձավոր արևելյան տարածաշրջանը և Հայաստանի ազգային անվտանգության խնդիրը»: Համառոտակի մի ակնարկ գցելով հայ ժողովրդի դարերի խորքից եկող փոթորկալից պատմությանը, հեղինակը մանրամասն կանգ է առնում 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո ծավալված քաղաքական դեպքերին, թե ինչպե՞ս Հայաստանը առաջին հերթին ճանաչում գտավ Մերձավոր և Միջին Արևելքի և այնուհետև այլ երկրների կառավարությունների կողմից և աստիճանաբար հաստատվեց փոխադարձ դիվանագիտական հարաբերություններ: Որոշակի քայլեր կատարվեցին նաև ազգային անվտանգությունը ապահովելու ուղղությամբ: Անշուշտ դժվարություններ եղան և այսօր էլ շարունակում են գոյատևել մեզ հայտնի պատճառներով, հատկապես Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ ունեցած փոխհարաբերություններում:

Խոսվում է նաև հայ-ռուսական զինվորական համագործակցության մասին, որը էական նշանակություն ունեցավ Հայաստանի պաշտպանությունը ամրապնդելու հարցում: Եվ ինչպես հեղինակն է եզրակացնում՝ «այդ զինակցությամբ Հայաստանի ազգային անվտանգությունը դրվեց հուսալի հիմքերի վրա»:

Վաստակավոր պատմաբան և ցեղասպանության հմուտ մասնագետ՝ պրոֆեսոր Ռուբեն Սահակյանը իր «Հայկական ցեղասպանության պատմագրության մեթոդաբանական հարցերը» հոդվածում, հիմնվելով ցեղասպանության վերաբերյալ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի ՄԱԿ-ի միջազգային պայմանագրի վրա, կրկին անգամ հավաստի փաստարկներով հերքում է Թուրք պատմաբաններին և նրանց ձայնակցող Բերնարդ Լևիսի

անհիմն ուրացումներն ու այսպես կոչված «Հայկական վարկածի» մասին նրանց անհեթեթ պնդումները:

Ռուբեն Սահակյանը լիովին ապացուցում է, որ Հայերի ցեղասպանությունը կանխամտածված էր երիտթուրքերի կողմից, քանի որ հայերը բռնազաղթվեցին և կոտորածի ենթարկվեցին ոչ միայն կովկասյան ռազմական գոտուց, այլև ամբողջ Օսմանյան կայսրությունով մեկ:

«Տարածքային խնդիրները խորհրդա-թուրքական հարաբերություններում՝ երեք դաշնակցային տերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների՝ Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսում» խորագրերը կրող հոդվածում Ռիփսիմե Կորխմազյանը հետաքրքիր փաստարկներ է բերում, թե ինչպե՞ս Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո դաշնակից մեծ պետությունների ղեկավարների բանակցություններում և այնուհետև սովետ-թուրքական հանդիպումներում ձախողվեց և իր լուծումը չգտավ Կարսի և Արդահանի նահանգը Հայաստանին միացնելու նախաձեռնությունը:

Ուշագրավ է նաև Անուշ Հովհաննիսյանի «Թուրք պատմաբանը Օսմանյան կայսրությունում 1876-1878 թթ. քաղաքական իրադարձությունների մասին» հոդվածը, որը նոր լույս է սփռում 1876 թ. հունիսի 4-ին սուլթան Աբդուլ Ազիզի սպանության առեղծվածին: Վկայակոչելով և վերլուծելով Թուրք պատմագիր-տարեգիր Աբդուլ Ռահման Շերիֆի թուրքական «Tarih-i Osmani mecmuasi»,— Օսմանյան պատմագրության հանդեսում 1926 թ. հրատարակված «Սուլթան Աբդուլ Ազիզի մահը» խորագրերը կրող հոդվածը բացահայտում է, որ սուլթանի սպանության գործում մեղսակից է եղել Օսմանյան սահմանադրության հիմնադիր Միդհատ փաշան:

Նկատի ունենալով, որ մեր այս գրության սահմաններում հնարավոր չէ մեկ առ մեկ կանգ առնել ժողովածուում տեղ գտած բոլոր հոդվածների վրա, ուստի նպատակահարմար գտանք մի երկու խոսք ասել նաև հատկապես այն հոդվածների մասին, որոնք հագեցած են վերջերս արխիվներից հայտնաբերված նյութերով, իսկ այնուհետև վերջում հերթականությամբ ներկայացնել մյուսները, որպեսզի ընթերցողը համընդհանուր գաղափար կազմի առաջ քաջված բոլոր թեմաների մասին:

Այս տեսակետից նախ ուշադրություն է դրվում արաբագետ Ալեքսանդր Խաչատրյանի հայ իշխան «Բագրատ իպն Բագրատ»-ի եզակի կնիքը՝ խորագրով ռուսերեն գրված հոդվածը: Հեղինակը Սանկ Պետերբուրգի Պետական էրմիտաժի արևելյան բաժնի հավաքածուից հայտնաբերել է (IR 1740 հաշվահամարի տակ) միջնադարի հայ իշխանի կնիքը, արաբատառ «կուֆի» ձեռագրով փորագրված, որը մինչև այսօր դուրս էր մնացել մասնագետների տեսադաշտից:

Երկարատև պրպտումներից հետո, հայ, արաբ պատմիչների ինչպես նաև վրացական և բյուզանդական աղբյուրների հիման վրա Ալեքսանդր խաչատրյանը բացահայտում է կնիքի թվագրության ժամանակաշրջանը, ինչպես նաև տիրոջ ինքնությունը: Ի վերջո հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ կնիքը 10-րդ դարի գործ է և պատկանում է հայ իշխան Բագրատին: Իսկ Բագրատ իշխանը սերել է Թոռնիկյանների գերդաստանից և որպես Տարոնի և Դերջանի անկախ և ինքնուրույն իշխան, դիվանագիտական սերտ հարաբերությունների մեջ գտնվելով արաբ խալիֆաների և արաբական աշխարհի հետ, իր անունով հատել է տվել վերոհիշյալ կնիքը:

Լորենտա Դանեղյանը իր «Հայաստան բանաստեղծությունների ժողովածու Եղիա Մուշեղյանի դիվանում» հոդվածում մեզ ծանոթացնում է 18-րդ դարի ակնառու դեմքերից մեկի Եղիա Մուշեղյանի կյանքի ու գրականագիտական հարուստ ժառանգության մասին, որը դեռևս չի ուսումնասիրված ամբողջական: Եղիա Մուշեղյանի դիվանը, որը պատմական գրական-մշակութային ու այլ տեղեկությունների մի շտեմարան է, այսօր պահվում է Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում, «Ռուսաստանի հարաբերությունները Հայաստանի հետ» ֆոնդում:

Պարզվում է, որ Եղիա Մուշեղյանը իր առևտրականի բազմազբաղ գործունեությանը զուգընթաց հավաքել և կազմել է իր դիվանը, ուր տեղ են գտել բազմաթիվ նամակներ, հաշվեմատյաններ, համաձայնագրեր, կտակներ, պետական-պաշտոնական վավերագրեր, զանազան աշխատությունների ձեռագրեր, թարգմանություններ, որոնք արտացոլում են իր ժամանակի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի խայտաբղետ պատկերը: Լորենտա Դանեղյանը մանրամասն խոսում է Եղիա Մուշեղյանի բանաստեղծությունների ամբողջական ժողովածուի մասին, որը կոչվում է «Գիրք խաղից և երաժշտական» գրված 1721 թ. Թավրիզ քաղաքում: Լորենտա Դանեղյանի բնութագրմամբ այստեղ ընդգրկված բանաստեղծությունները տարաբնույթ են. կան կրոնական, խոհական-փրկիստփայական, հայրենասիրական և սիրային տաղեր: Մի խոսքով այն խիստ կարևոր նշանակություն ունի միջնադարյան արևելյան բանաստեղծական արվեստի ուսումնասիրության համար, քանի որ մանրամասն տեղեկություններ կան 18-րդ դարի առաջին քառորդի Պարսկաստանի և Անդրկովկասի տարածքում ստեղծագործած բանաստեղծների մասին:

Պարսիկ գրականության մասնագետ՝ Լաուրա Շեխոյանի «Իրանի ժամանակակից գրականության անհայտ մի էջ» հոդվածում խոսում է Իրանի նորագույն գրականության ակնառու ներկայացուցչի, բանաստեղծ,

արձակագիր, ճանաչված լրագրող և երգիծաբան Մոհամադ Ալի Աֆրաշ-թեի «Թափառիկ սիրամարգեր» (Թվուհայե սայար) նորահայտ պատմվածքի մասին: Լաուրա Շեխոյանը այն հայտնաբերել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի նախկին աշխատակից, հանգուցյալ Արտաշես Ավանեսյանի արխիվից:

Եզրակացնելով նշենք, որ սույն մատենաշարում ընդգրկված գիտական բոլոր ուսումնասիրություններն էլ արժանի են բարձր գնահատանքի, քանի որ դրանք շարագրված են արհեստավարժ մասնագետ գիտնականի գրչով, արխիվային հարուստ նյութերի և օտար աղբյուրների հիման վրա, ուր տրամաբանական և համոզիչ պատասխաններ են տրվում մի շարք դեռևս չլուսաբանված հարցերին:

Արևելագիտության ինստիտուտի որպես նախկին աշխատակից ի սրտե շնորհավորում եմ իմ բոլոր գործընկերներին նման շահեկան հատորի լույս ընծայման առթիվ:

Այսօր, այս արժեքավոր հրատարակություն հովանավորն է «Հայնավթամթերք» պետական ձեռնարկությունը: Կարծում ենք, որ նրա օրինակին պիտի հետևեն նաև հայրենի և սփյուռքի բարերարները, որպեսզի առավել նպաստեն Արևելագիտության ինստիտուտի խիստ կարևոր հրատապ նշանակություն ունեցող մենագրություններն ու պարբերականները հրատարակելու գործին:

Բնականաբար ունեմ նաև մի քանի առաջարկներ, որոնք ըստ իմ հայեցողության մատենաշարի խմբագրական խորհուրդը կարող է հետագայում հաշվի առնել: Այսպես անցած այս վերջին տարիներին դառը ճակատագրի բերումով կյանքից հեռացան ինստիտուտի մի քանի վաստակաշատ գիտնականներ: Ես նկատի ունեմ Հովհաննես Ինժիկյանին, Արամ Տեր Ղեռնդյանին, Հրայր Մովսիսյանին, Բաֆֆի Կոնդակչյանին, որոնք ծանրակշիռ ներդրում ունեցան ինստիտուտի գիտա-հասարակական աշխատանքներին: Կարծում ենք, որ հատորի վերջի հավելվածային բաժնում կարելի էր հակիրճ տեղեկություններ տալ նրանց կյանքի և գիտական գործունեության մասին: Նույնը վերաբերում է նաև նորոգ հանգուցյալ ՀՀ ԳԱԱ երկարամյա նախագահ, աշխարհահռչակ աստղագետ՝ Վիկտոր Համբարձումյանին, քանի որ նրա ջանքերի շնորհիվ էր, որ ստեղծվեց և հարատևեց ինստիտուտը:

1990 և 1995 թվականներին Երևանում տեղի ունեցան միջազգային գիտաժողովներ նվիրված Մեծ Եղեռնի 75 և 80-ամյա տարելիցներին, ուր հետաքրքիր զեկուցումներով և առաջարկներով մասնակցեցին ոչ միայն Արևելագիտության ինստիտուտի, այլև աշխարհի տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչներ:

Եվ վերջապես 1996 թ. լրացավ ինստիտուտի Հիմնադրման 25-ամյակը, որը նույնպես կարևոր երևույթ էր նման գիտական հաստատություն կյանքում:

Բնականաբար այս բոլորի մասին մամուլում եղան համապատասխան հոգեվածներ և հաղորդումներ, բայց որպես մնայուն գործ այս հատորի վերջի մի քանի էջում կարելի էր հակիրճ տեղեկություններ տալ այդ մասին:

Ինչպես վերը նշեցինք, ստորև տալիս ենք մատենաշարի այս հատորում ընդգրկված մյուս հեղինակների ուսումնասիրությունների խորագրերը, որոնք լիովին պատկերացում են տալիս ինստիտուտի առաջ քաշած թեմատիկային:

Արտակ Հովհաննիսյան.— Միրիայի ռազմական միջամտությունը լիբանանյան հակամարտությանը 1976 թ.:

Վահրամ Պետրոսյան.— Մուսուլի խնդիրը Լոզանի կոնֆերանսում: Կարինե Սամվելյան.— Իրանա-իրաքյան պատերազմի հետևանքները Իրաքի սոցիալ-տնտեսական վիճակի վրա պատերազմի առաջին տարիներին (1980–1984 թթ.):

Գաբիկ Շավյան.— Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարածաշրջանային քաղաքականության համակարգում իրանա-թուրքական հարաբերությունների և դրանք ձևավորող հիմնական քաղաքական գործոնների հարցի շուրջ (1990–1993 թթ.):

Նաիրա Խնկոյան.— «Փրկիչ սպաների» ընդգերմագիրը շարժումը և երիտթուրքերի հեռացումը իշխանությունից:

Կարեն Միրզոյան.— Թուրքիայում ազգայնական շարժման ծագման հարցի շուրջը 1918–1919 թթ.:

Արշակ Փոլադյան.— Մարմանյան դինաստիան և մեծ սելջուկները:

Վարդան Ոսկանյան.— Գորան ցեղամիավորումը:

Գառնիկ Ասատրյան.— NG ածանցը կուրմանջիում:

Մաքսիմ Խամոյան.— Պարեմիոլոգիզմը լեզվաբանական նշանակումը և կազմության կաղապարը (ըստ քրդերեն լեզվի նյութերի):

Սամվել Կարաբեկյան.— Գրական արաբերեն լեզվում թանուխնով վերջավորությունների ձևաբանական վերլուծությունը:

Ներսես Մկրտչյան.— Հայերենից թուրքերենին անցած նորահայտ փոխառությունները:

Արմանուշ Կոզմոյան.— Նմանակության գեղագիտական ֆենոմենը հայ և պարսից միջնադարյան պոեզիայում:

3. ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊԻ «ՔՐԵԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ» ԹՈՒՐԳԵՐԵՆ ԱՆՀԱՅՏ ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Հայ գրականության դեմքերից՝ Գրիգոր Զոհրապը ոչ միայն մեծ գրող և հրապարակախոս էր, այլև միջազգային համբավ ստացած իրավաբան:

1908–1915 թթ. որպես թուրքական մեջլիսի հայ պատգամավոր՝ Գրիգոր Զոհրապը մեծ ջանք է գործադրել Օսմանյան կայսրության հայաբնակ նահանգներին ծանր դրությունը բարելավելու խնդրում: Նա անխոնջ պայքարել է, որպեսզի կյանքում իրագործվեն 1908 թ. հուլիսի 24-ին հռչակված սահմանադրության օրենքները: Դժբախտաբար թուրք պաշտոնատար անձինք բոլորովին անտարբեր մնացին սահմանադրության դրույթները գործադրելու խնդրում: Հակառակ Գրիգոր Զոհրապի ներդրած ջանքերին կյանքի, պատվի և ունեցվածքի անձեռնմխելիությանը վերաբերող օրենքները անտեսվեցին և մնացին թղթի վրա և բոլորովին չգործադրվեցին կյանքում:

Գրիգոր Զոհրապը իրավաբանական հարցերին նվիրված հրատարակել է 3 աշխատություն, որոնցից մեկը շարադրված է ֆրանսերեն, իսկ երկուսը օսմաներեն (արաբատառ թուրքերեն):

Այս աշխատությունների հատուկ ուսումնասիրությունը առավել կնպաստեր հասկանալու հեղինակի աշխարհայացքը, քաղաքական և քաղաքացիական ըմբռնումները:

Վերջերս մեր ձեռքն ընկավ վերոհիշյալ օսմաներեն հրատարակված երկու գրքերից մեկի պատճենավորված օրինակը: Այն մեզ տրամադրեց «Առազաստ» ամսագրի պատվակալ խմբագիր՝ Ստեփան Ալաջալյանը: Գիրքը պահվում է Երևանի Գրականության և Արվեստի թանգարանի Գրիգոր Զոհրապի արխիվում:

Գրքի խորագիրն է «Քրեական իրավունք», հրատարակված 1910 թ. Կ. Պոլսում:

Անվանաթերթում գրված է հետևյալը. «Օսմանյան Հայաստանի իրավագիտության ֆակուլտետի դասախոս, փաստաբան, Կ. Պոլսի երեսփոխան՝ Գրիգոր Զոհրապ: Գիրքը կազմված է իրավագիտության ֆակուլտետում կարգացած դասախոսություններից: Կ. Պոլիս, 1325 (1910)»:

Նշենք, որ 272 էջերից կազմված բովանդակությունը բաղկացած է 6 մասերից և 19 գլուխներից:

* «Նոր օր» եռօրյա, սեպտեմբերի 17, 1997թ.:

4. ՇԱՀԵՆ ԳԱՏՈՅԱՆ ԳՅՈՒՂԸ՝ ԿՈՐԴՎԱՑ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ

Գրախոսվող «գյուղը՝ Կորգվաց լեռներում» պատմա-հուշագրական հատորը լույս տեսավ 1997 թ. Յրեզնոյի «Մշակ» տպարանում (ծավալը 408 էջ)։ Այն սկսվում է վաղամեծիկ հեղինակի կրտսեր եղբոր Տիգրան Գատոյանի «հուշագրական» համառոտ առաջաբանով և հրապարակախոս-գրականագետ՝ դոցենտ Գուրգեն Սարգսյանի զնահատանքի կարծիքով։ Իսկ գիրքը ըստ պատշաճի նկարագրաբեղ և ձևավորել է նկարիչ Սարգիս Մուրադյանը։

Այնուհետև տրվում է հեղինակի նախաբանը և հաջորդաբար 71 առանձին խորագրեր ունեցող գլուխները, որոնք որպես միևնույն շղթայի օղակներ իրար միանալով, գողտրիկ և ուշագրավ պատմվածքներով մի շարան են կազմում Արևմտյան Հայաստանի Կորգվաց լեռներում գտնվող Ձուլամերիկ գավառի մասին, որի հիմքում ընկած է հեղինակի՝ Շահեն Գատոյանի ծննդավայրի՝ Փազան գյուղի նկարագրությունը։

Ավելի լավ պատկերացում կազմելու համար, մի պահ մեր ուշադրությունը բեռենք նախաբանում բերված հեղինակի հետևյալ տողերին.

«Ձուլամերիկի հայությունը ազգային կայուն խմորում ուներ։ Չնայած պատմության անբարենպաստ պայմաններին, պահպանել էր իր մայրենի լեզուն, կրոնը, ազգային ու տոհմային սովորությունները, տոները, նիստ ու կացը, ավանդույթները, երգերն ու պարերը, մի խոսքով հայկական կոլորիտը...»

Ձուլամերիկը տապալվեց և արնախողով եղավ իմ աչքերի առաջ։ Ես մի թիզ պատանի, ականատես եղա նրա արնաբամ կուլի վերջին արարին։ Տեսա թե ինչպես մի բուռ հայ և ասորի լեռնականներ, մեր քաջամարտիկ հայրերը, փրկված այլ ելք չգտնելով, զենք վերցրին և կռվեցին թուրքական ու քրդական զերազանց ուժերի դեմ։ Կռվեցին մինչև եղան արնաբամ։ Ի վերջո ուրիշ ելք չգտնելով, ստիպված եղան լքել իրենց կայքն ու հարստությունը հրդեհների բոցերում, փախտալիների տակ, խոր կակիծը սրտներում, հակառակ իրենց կամքին, հեռացան իրենց ծննդավայրից, դարավոր հայրենիքից, պապնական գերեզմաններից ու սրբազան հողից ու գնացին ուրիշ երկրներ արդարություն որոնելու»։ (էջ 6-7)։

Շահեն Գատոյանը ծնվել և հասակ է առել 1904 թ. Փազան գյուղում։ Պատանեկան տարիքը դեռևս չամբողջացրած ականատես է լինում 1915 թ. Մեծ եղեռնի դաժան արհավիրքին։ Սակայն հրաշքով փրկվելով

Ստորև առաջին անգամ թարգմանաբար ընթերցողին ենք ներկայացնում այս դասագրքի սկզբում բերված Գրիգոր Զոհրապի «Երկու խոսքը», որն ուղղված է օսմանյան համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի ուսանողներին։ Ընթերցողը կնկատի, թե ինչպե՞ս Գրիգոր Զոհրապը ջատագույնում է սահմանադրության կիրառման գաղափարը օսմանյան կայսրությունում, որովհետև նա շատ լավ գիտակցում էր, որ միմիայն սահմանադրության ճշմարիտ գործադրության դեպքում կբարելավվեր արևմտահայության վիճակը և կփրկվեր ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից։

«Սահմանադրությունը մեզ տանում է մի նոր ժամանակաշրջան՝ նոր իրավունքների, նոր պարտականությունների կատարման»։ Սակայն այս բոլորը արդյունք կտա այն ճիշտ կիրառելու դեպքում։

Ամենանորագույն սարքավորում ունեցող հզոր զրահամեքենան օգտագործելը չիմացողների ձեռքին ոչ մի բանի պիտանի լինել չի կարող։

Ահա այդ ունակությունը ձեռք բերելու համար է, որ դուք շտապել եկել եք այստեղ։

Ահա թե ինչու ես այս ձևով եմ բացատրում այս համալսարանի ուսանողների թվի այդքան շատ լինելը։ Դուք չեք եկել իրավագիտության ուսումնառությունը ապրուստի միջոց օգտագործելու նպատակով։

Հասարակության համար դատախազի պաշտոնը ձեռք բերելով ապրուստ հոգալու, կամ փաստաբանություն անելով շահավետ դրամ վաստակելու համար չէ, որ եկել եք այստեղ, այլ գուցե և առավել վսեմ գաղափարի իրականացման նվիրումով, այսինքն՝ իրավունքի ու պարտականությունների իմաստը հասկացող օսմանցու նման եք եկել այստեղ։

Այս ուղղությամբ ձեր հույսն ու փափաքը կյանքի կոչելու համար ես ևս, առանց մտածելու իմ ժամանակի սղություն և տրամադրվածության մասին, հանձն առա կատարելու իմ վրա դրված պարտականությունը։ Այսինքն՝ ստանձնեցի ձեզ դասավանդել քրեական իրավունքի և իրավագիտության հետ առնչվող մարդկային կյանքի և պատժելիության թեման։

Այսպիսով, ուսուցչի և ուսանողի միակ և բուն նպատակը մեր մեծ հայրենիքին ծառայելու ընթացքում «կեցցե՛ք՝ Հայրենիքը, կեցցե՛ն օսմանցիները» գոռալով հանդերձ, մեկ անգամ ևս կրկենք «կեցցե՛ք՝ սահմանադրությունը, կեցցե՛ն սահմանադրական օրենքները» լոզունգը, քանի որ մեր հայրենիքի և օսմանցիության ապահովությունը կհարատևի միմիայն մեր սահմանադրության և սահմանադրական օրենքների ճիշտ կիրառումով...»։

* «Առագաստ» ամսագիր, հունվար, 2003, էջ 38-39։

Թուրքական յաթաղանի մահաբեր սպառնալիքից, իր համագյուղացիներին հետ նախ հանգրվանում է Պարսկաստանի Սալմաստի Հաֆթար գյուղում, իսկ այնուհետև գաղթում և հաստատվում՝ Բաղդադում: 1925 թ. գերագանց ավարտելով տեղի Ազգային վարժարանը, մեծ դժվարություններով ուղևորվում է դեպի Հայաստան, որպեսզի ամբողջացնի իր ուսման ծարավը Երևանի Պետական համալսարանի տնտեսագիտության ֆակուլտետում: Իրականանում է նրա երազը և ավարտում է այն հաջողությամբ 1934 թվականին:

Դժբախտաբար կարճ ժամանակ անց, բոլորովին անհիմն ու կեղծ պատճառաբանություններով այս հայրենասեր երիտասարդը ը ձերբակալվելով դատապարտվում և բռնում է սիբիրյան աքսորավայրի անողորմ անապարհը: Երկար տարիների փշալարերի շրջապատումից, նրան հաջողվում է դուրս գալ միայն Ստալինի մահից հետո և մշտական բնակություն հաստատել Ուզբեկստանի Տաշկենտ քաղաքում: Ինչպես տեսնում ենք Շահեն Գատոյանը, տարաբախտ հայ ժողովրդի մյուս զավակների նման, ունեցել է հոգեմաշ կյանք, դառնություններով և զրկանքներով լի մի ճակատագիր: Բայց հակառակ այդ բոլորին նա չի հուսահատվել և ընկճվել, այլ անկոտրում կամքով պայքարել է կյանքի բոլոր դժվարությունների դեմ:

Հայրենիքի սերը այնքան խորը արմատներ է գցել նրա հոգում, որ ծերություն օրերին մեծ նվիրումով և ականատեսի վկայությամբ սկսել է դրի առնել իր ծննդավայրի՝ հայրենի օջախի չքնաղ բնությունը, մարդկանց նիստ ու կացը, կրոնական ծիսակատարությունները, սովորությունները, առօրյա զբաղմունքը, արհեստները և այլն:

Եվ այդ բոլորը շարադրել է վերին աստիճանի բծախնդրությամբ, սահուն լեզվով և գեղեցիկ ոճով: Ընթերցողը այն տպավորություն է ստանում, կարծես այդ իրադարձությունները տեղի են ունենում այսօր մեր աչքերի առաջ:

Ինչպես նշվեց վերևում Շահեն Գատոյանը հատուկ ուշադրություն է դարձրել Զուլամերիկ գավառի չնաշխարհիկ բնության լեռների, անտառների, մարգագետինների, սառնորակ աղբյուրների նկարագրությանը: Հեղինակը չի սահմանափակվել միայն համագյուղացիների նիստ ու կացով, այլ ամենայն մանրամասնությամբ խոսել է նաև քրդերի, ասորիների և այլոց կենցաղի ու սովորությունների մասին, հաճախ օգտագործելով նրանց առօրյա երգերն ու բարբառային խոսքերը: Ընդհանուր առմամբ Փաղանի գյուղացիները զբաղվել են հողագործությամբ, խաշնարածությամբ, երկաթագործությամբ, զինագործությամբ և այլն: Բնակա-

նաբար սույն հոդվածի սահմաններում հնարավոր չէ կանգ առնել այդ բոլորի վրա: Այնուհանդերձ կարելի է մի երկու զրվագ բերել գրքից:

Մի քանի գլուխները նվիրված են պատանեկան արկածախնդրական դեպքերի նկարագրությանը, որոնց մի մասը եթե հուզիչ են սրտակից ընկերների կամ այլազգի երեխաների միջև ծագած կռիվներով և ծեծկրտուքներով, ապա դրանք մեծ մասամբ ավարտվում են հաշտությամբ կրկին եղբայրանալու նվիրական ուխտով: Այսպես իր սրտակից ընկերոջ՝ Գաբոյի հետ որոշ ժամանակ գժտվելուց հետո կրկին հաշտության ձեռք են մեկնում իրար:

«Երկարատև խռովությունից հետո, հաշտությունը հաճելի է լինում: Ես ու Գաբոն համակվեցինք հաշտության բերկրանքով և հոգու անհուն թեթևություն զգացինք: Երկար ժամանակ իրար հետ չէինք խաղացել: Հաշտության առաջին իսկ րոպեից սկսեցինք խաղալ, խաղալ, խաղալ...»:

Խաղից հետո, ուշ գիշերով, թե՛ – թե՛ի գցած, գնացինք մեր տուն: Տանը հաց կերանք ու վեր կացանք մտանք անկողին քնելու: Գլխներս դրինք միևնույն բարձին, միևնույն վերմակով ծածկվեցինք երկու հարազատ եղբայրների պես, պլվեցինք իրար ու մտանք քուն»։ (էջ 193):

Ամենայն մանրամասնությամբ և պատկերավոր գույներով է տրված իրենց գյուղի ավանդական հարսանիքներից մեկի նկարագրությունը: Դեռևս փեսացուի տան մեջ սկսված խնջույքի ընթացքում ջողների կողմից ընտրվում է ազաբբաչին, որի ուսերի վրա դրվում են շատ կարևոր և պատասխանատու պարտականություններ: Հաջորդաբար տրվում են հինայի արարողությունը և այդ ընթացքում կատարվող երգերը փեսայի հանդիսավոր սափրվելն ու լոգանքը, այնուհետև երգով ու պարով հարսնացուի տուն գնալն ու այնտեղ հարսին հարսանեկան զգեստներով զուգելու տեսարանը: Հեղինակի խոսքերով մեկնելու պահին.

«Տան միջանցքում երևում է հարսը, որից գլուխ ասլաս դուռնալ հագած, դեմքը սպիտակ քողբվ ծածկված, բարակ մեջքին արծաթյա ոսկեգօծ քամար կապած և ոտքերին կարմիր ջիզմեններ հագած»։ (էջ 168):

Ի վերջո գալիս է հարսի հայրական հարազատ տնից բաժանման հրաժեշտի հուզիչ պահը, որից հետո բոլորը ուղեկցում են եկեղեցի սուրբ պսակի արարողության: Այնուհետև վերադարձ դեպի փեսայի տուն կրկին ավանդական երգերով և պարերով:

«Հարս ու փեսան դանդաղ քայլերով մոտենում են դռանը, դռան առաջ երկու հատ ճենապակյա պնակ կա դրված, երբ պնակները ոտնակոխ ջարդելով, ուզում են ներս մտնել, վերևից հսկա քանակությամբ շաքար, չիր ու չամիչ է տեղում իրենց վրա: Գյուղի փոքրիկները ծնկադր

ու փոքր ու վրա են հասնում ոտքերի տակից այդ շաքարը, չիրն ու չամիչը փրկելու:

Սփռոցները բաց են, կեր ու խումը պատրաստ: Եկվորները բոլորվում են, շարք առ շարք սփռոցների շուրջ, որ նոր թափով քեֆ անեն, հարս ու փեսային ոնց որ հարկն է փառաբանեն»: (էջ 171):

Դժբախտաբար, շուտով վրա է հասնում անողորմ պատերազմը և ամեն ինչ տակն ու վրա անելով, խառնում իրար:

Խանգարվում է բոլորի քիչ թե շատ առօրյա խաղաղ կյանքը: Իշխանությունները, մի կողմից զինվորագրում են բոլոր երիտասարդներին, իսկ մյուս կողմից խլում—տանում գյուղացու օրվա ապրուստի մեծ մասը: Բայց ամենասարսափելին բռնի տեղահանման ու կոտորածի վտանգն է, որ սև ամպերի նման սկսվում է կուտակվել հայրենիքի գլխին:

Հեղինակը դառը կսկիծով նկարագրում է թուրքական իշխանությունների և քուրդ բաշիրզուկների գործադրած բռնություններն ու դաժանությունները:

Հայտնի է, որ դեռևս Արդուլ համիդյան բռնատիրության շրջանում տեղի ունեցած 1894—96 թթ. հայերի հալածանքների ու կոտորածների ընթացքում և այնուհետև երիտթուրքերի կիրառած ցեղասպան քաղաքականությունը, թուրքական իշխանություններն ու հոգևորականությունը ձգտել են ամեն կերպ մահմեդականացնել հայրենիքը:

Բանտերում խոշտանգումներից հետո դժբախտ կալանավորներին առաջարկել են կրոնափոխ լինել՝ փոխարենը խոստանալով վերջ տալ չարչարանքներին և ազատ արձակել:

Շահեն Գատոյանը մանրամասն նկարագրում է, թե ինչպես իրենց գյուղում ևս թուրք իշխանավորները ձգտել են իրագործել այդ ծրագիրը: Սկզբում աշխատել են համոզել և խաբեությանը հասնել իրենց նպատակին: Բայց երբ գյուղի ջոջերը մերժել են նրանց այդ առաջարկը, դիմել են ամենադժոխք միջոցների, օրերով սոված—ծարավ պահելով զնդանների մեջ:

«Անցնում են օրեր, անցնում ամիսներ, չկար ոչ մի հույս մեր ջոջերի ազատման մասին: Նրանց կյանքը գտնվում էր իրական վտանգի տակ, բանտը մի չեղած ու չլսված դժոխք էր: Մեր և ծանոթ քրդերի բերած հացն ու կերը միշտ չնչին քանակությամբ էր հասնում մեր ջոջերի ձեռքը: Բերածից ամենալավ և ամենաշատ մասերով զաբթիաներն են կերակրվում և միայն իրենց ստամոքսները լցնելուց հետո, բարեհաճում փշրանքները տալ շուն գլավորներին: Դրանից բացի նկուղում տիրում է անտանելի խոնավություն. օդի շրջանառության համար չկա ոչ մի անցք: Այդ ամենով

Հանդերձ նկուղը նեղ է, ցածր ու բանտարկյալին նստելու ու պարկեկու համար չկա ոչ մի աթոռ, ոչ մի անկողին»: (էջ 315):

Այս անմարդկային արարքներին հաջորդում է գյուղում գտնվող հինավուրց Ս.Առաքելոց եկեղեցում, դարերի ընթացքում կուտակված ծիսական սարքերն ու արժեքավոր իրերի կողոպուտն ու թալանը: Այսպես,

«Նահապետական գյուղի համար, դարերի մրրիկներ տեսած և այժմ թալանված, անարգված և պղծված այդ եկեղեցին ամեն ինչ է, և՛ սրբություն, և՛ հույս, և՛ փրկություն: Որքան տառապանք, որքան մրմունջներ է բերել նա գյուղին՝ իր կառուցողին ու պահպանիչին: Հանգամանքների բերումով եկեղեցին դառել է ջուլամերկցիների համախմբման միջոց, գիտակցական կյանքի իմաստ, և մարդկային արժանապատվության արտահայտությունը: Նայելով իր թալանված, անարգված և պղծված եկեղեցու վրա, ամեն մի ջուլամերկցի հայ, իրեն զգում է թալանված, անարգված ու պղծված: Անզոր ու չվար, ոչ մի միջոց չի գտնում իր սրբությունը պաշտպանելու»: (էջ 331):

Այս էլ բավական չէ և վրա է հասնում եկեղեցին քանդելու և նրա տեղ մզկիթ կառուցելու ահավոր լուրը: Շուտով սկսվում է նաև ամենասարսափելին ու ողբերգականը՝ բռնագաղթն ու կոտորածները:

Այս գիրքը հայոց Մեծ եղեռնի ընթացքում իրենց հայրենի բնօրրանից ստիպողաբար արտաքսված մի փոքր հատվածի պատմությունն է միայն: Իսկ որքան այսպիսի պատմություններ ենք լսել աշխարհով մեկ ցիր ու ցան եղած յուրաքանչյուր հայի դաժան տառապանքների մասին...:

Այսօր, ոչ միայն Փազան գյուղի վերապրողներն ու ժառանգները, այլ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի յուրաքանչյուր բնակավայրի տարաբախտ բեկորները Մեծ եղեռնից հետո ցրվեցին աշխարհով մեկ: Բայց միշտ իրենց ուշքն ու միտքը հառած դեպի իրենց ծնողների ծննդավայրը, դեպի պապենական երկիրը, այն հույսով ու հավատով, որ մի օր ծագելու է արդարության արշալույսը...:

Եզրակացությունում անհրաժեշտ է ըստ արժանվույն և բարձր գնահատել նաև այս շահեկան գրքի հեղինակի կրտսեր եղբոր՝ Տիգրան Գատոյանի ներդրած ջանքերը, քանի որ նրա տքնաջան խմբագրական աշխատանքի և հրատարակչական անբասիր նախաձեռնության շնորհիվ է, որ լույս աշխարհ եկավ Հայ ժողովրդի պատմության հետ սերտ առնչություն ունեցող այս արժեքավոր հուշագրատուրմը*:

* «Նոր օր» շաբաթաթերթ, նոյեմբեր 1, 1997:

Երևան, 1996, 96 էջ

1991 թ. Փարիզում հրատարակվեց նախկին պոլսահայ բանաստեղծ-խմբագիր, իսկ հետագայում ճանաչված թուրքագետ-բանասեր՝ Խաչիկ Ամիրյանի «Թուրքալեզու հայ աշուղներ» (Օսմանյան կայսրություն. 16-20-րդ դարեր) մեծարժեք աշխատությունը, որը լավագույնս ընդունվեց և գնահատվեց թե՛ հայրենի ընթերցողի և թե՛ սփյուռքահայ ընթերցողների կողմից: Եվ ահա օրերս Երևանում լույս տեսավ նաև նրա «Հայերենից փոխառյալ բառեր արդի թուրքերենում» խիստ շահեկան հատորը, որը հանդիսանում է հեղինակի երկար տարիների քրտնաջան աշխատանքի և անխոնջ պրպտումների արդյունքը:

Նշենք, որ գրքի հրատարակությունը նախաձեռնվել է Ստամբուլի «Արաս» հրատարակության կողմից և տպվել Երևանի համալսարանի տպարանում:

Երկու խոսք հեղինակի մասին: Խաչիկ Ամիրյանը շրջանավարտ է Երևանի Պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետից: 1963 թ. Ստամբուլից տեղափոխվել է Երևան և մի առ ժամանակ աշխատել Արևելագիտության ինստիտուտում, իսկ այնուհետև (1970 թ.) ավագ դասախոսի պաշտոնով դասավանդել է թուրքերեն և օսմաներեն լեզուներ Պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետում: Իսկ մինչ այդ 1931-1962 թվականներին եռանդուն աշխատակցել է պոլսահայ մամուլին, սփյուռքահայ պարբերականներին և հրատարակել ավելի քան 400 հոդվածներ: Խաչիկ Ամիրյանի խմբագրությամբ լույս են տեսել նաև մի շարք քաղաքական-հասարակական, արվեստի և գրականության շաբաթաթերթեր, ամսագիր և տարեգիրք, ինչպես օրինակ՝ «Ուլասիս», «Անիվ», «Ճառագայթ»: Խաչիկ Ամիրյանը հեղինակ է նաև գիտական-բանասիրական բազմաթիվ աշխատասիրությունների: Հայրենասիրական ոգով տոգորված նրա բանաստեղծություններն ու պատմվածքները հրապարակված են թե՛ սփյուռքում և թե՛ Երևանում առանձին գրքերով: Կատարել է նաև գիտական և գեղարվեստական թարգմանչական աշխատանքներ, որոնք արժանացել են մամուլի և գրասեր հասարակության լուրջ ուշադրությանը: Այսքանով բավարարվենք, քանի որ այստեղ հնարավոր չէ ավելի մանրամասն կանգ առնել այդ բոլորի վրա:

Գրախոսվող գրքում Խաչիկ Ամիրյանը հանրագումարի բերելով ակադ. Հր.Աճառյանի և Էդ. Աղայանի թուրքերենում հայերենից փոխառյալ բառերին վերաբերող ուսումնասիրությունները գիտական բարեխղճությամբ հետազոտել և պատասխանել է իր իսկ կողմից առաջ քաշված հետևյալ հարցադրումներին.

- ա. լրացնել փոխառությունների քանակը,
- բ. ստուգել, թե դրանց որ մասն է օգտագործվում այժմ թուրքերեն գրական լեզվում:
- գ. բառային փոխառությունների ճանապարհով պարզել հայկական մշակույթի ազդեցությունը թուրքականի վրա:
- դ. հնարավորության սահմաններում ճշգրտել երկու լեզուներում ներկայումս առկա փոխառությունների քանակը:

Այս աշխատանքը կատարելու համար Խաչիկ Ամիրյանը օգտագործել է արդի թուրք գրականության մոտ 80 աղբյուր: Հետաքրքիր է նշել, որ թուրքական գրականությունից նրա հավաքված փոխառյալ բառերի քանակը, եթե 1985 թ. 223 է եղել, ապա հետագա պրպտումների ընթացքում այն հասել է 254-ի: Այդ բոլորը գրքում ներկայացված են ըստ բնագավառների և առանձին ենթավերնագիրներով: Հարկ է նշել նաև, որ անկախ փոխառյալ բառերի քանակից, հայերն իրենց հողագործական, երգ-երաժշտության, արհեստագործական և այլ բնագավառներից խոր ազդեցություն են թողել թուրքական մշակույթի համանման բնագավառների վրա: Գրքում փոխառված բառերը փաստում են նաև թուրք հեղինակների երկերից քաղվածաբար բերված հատվածներով: Որպեսզի պատկերացումը լինի կատարյալ, ստորև գրքից բերում ենք մի քանի օրինակներ ապուր > աբուր, գաթա > քեթե, գութան > քութան, լավաշ > լավաշ, մորուք > մորուք բառերի մասին:

Աբուր > աբուր օգտագործվում է «ապուր — ջուբուր» արտահայտության մեջ՝ խառնիխառ կերված բաներ, տեղի անտեղի խոսք՝ դործ, արարք իմաստներով:

«Çocuklara abur çubur yedirmekten sakınmali» (Անհրաժեշտ է զգուշանալ երեխաներին ապուր-ջուբուր կերցնելուց (էջ 18):

Գաթա > քեթե. «Kete:Ekşimiş veya ekşimemiş hamurdan yapılan bir çeşit çörek» (գաթա թթու կամ անթթու խմորով պատրաստվող մի տեսակ կարկանդակ է) էջ 19:

Գութան > քութան. «Nasil kotan hopu toprağı yarararak eveligin kökünü ezer, çikarir, beyli-ğın de öyle kökünü kazıp çikarmak gerekir» (ինչպես որ գութանի խոփը հողը ճեղքում է և ավելուկն իր արմատով

տրորում, պոկում է, նույնպես անհրաժեշտ է բեյերի արմատը փորել, տեղից չպրտել) էջ 19: Այս նախադասության որպես ծանոթագրություն խաչիկ Ամիրյանը նշում է, որ թուրք հեղինակը օգտագործել է 3 հայերեն բառ, որից միայն «գութան» բառն է գրական փոխառություն համարվում: Լավաշ լավաշ. «Erzurum ve Kars halk dilinde tandirda pişirilen ince ekmeğe Lavaş derler» (Էրզրումի և Կարսի ժողովրդական լեզվում թոնրի մեջ եփվող բարակ հացին լավաշ են ասում): էջ 21:

Մորուք > մորուք. ծերունի, տարեց տղամարդ նշանակությամբ: «Moruk sağ olsaydı bunu beş bine de, on bine de vermezdi» (եթե ծերուկը (մորուքը) ողջ լիներ, հինգ հազարի էլ, տաս հազարի էլ չէր վաճառի): էջ 25:

Խաչիկ Ամիրյանը կանգ է առել նաև արդի հայերենում թուրքերենից գրական փոխառություններին: Մանրագններն ուսումնասիրելով և ստուգաբանելով թուրքերենից փոխառյալ բառերը հանդում է այն եզրակացության, որ արդի գրական հայերենում օգտագործվող բառերի թիվը եղել է 103, որոնցից Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան»-ից բերված 90 բառերի միայն 26-ն են օգտագործվում արդի հայերենում, իսկ էդ. Աղայանի «Արդի հայերեն բացատրական բառարան»-ից 77-ը:

Այդ բառերը բերված են առանձին ցուցակներով (տե՛ս էջ 73-83):

Տոդատակին ակնարկվում և առանձին օրինակներ են բերվում պատմա-բանասիրական և հայ գեղարվեստական գրականության մեջ օգտագործված բառերից, որոնք առնչվել են Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային, հարկային, կրոնական և ռազմա-ավատական կառուցվածքում օգտագործված տերմինների հետ: Այդ բառերը երկար ժամանակ գործածության մեջ են եղել հայոց լեզվում, քանի որ Պատմական Հայաստանի տարածքը 5-6 դար գտնվել է թուրքական տիրապետության ներքո: Օրինակ՝ վիլայեթ, սանջակ, խարաջ, աշար, քեաֆիր, բայրամ, ծինարեթ և այլն:

Գրական փոխառությունների ստուգաբանության բաժնում հեղինակը մասնավորապես հետազոտել է և բերված օրինակներով ապացուցել, որ այդ բառերը իրոք որ հայերենից թուրքերեն փոխառություններ են:

Գրքի վերջի գլխում հեղինակը աշխատել է առաջին անգամ ճշտել փոխառյալ բառերի հնչյունափոխության և տառադարձման որոշ օրինաչափություններ: Նկատի ունենալով բաղաձայն և ձայնավոր տառերի հնչյունափոխման որոշ օրենքներ, ցույց է տվել թե ինչպիսի օրինաչափություններով են փոխ առնվել հայերեն բառերը թուրքերենում: Նշենք, որ մինչ այդ ոչ ոք չի զբաղվել այս հարցով:

Այս աշխատությունը խիստ կարևոր է նաև այն տեսակետից, որ այսօր թուրք լեզվաբաններն ու պատմաբանները խեղաթյուրելով փաստական ճշմարտությունները աշխատում են ուրանալ ոչ միայն թուրքերենում հայերեն փոխառյալ բառերի փաստը, այլև հայկական մշակույթի որևէ ազդեցություն, թուրքերենի վրա, նկատի ունենալով այն սխալ կարծիքը, որ հայերը իբր «կուլտուրապես ավելի ցածր մակարդակի վրա են եղել, քան թուրքերը» (տե՛ս էջ 6):

Եզրակացնելով նշենք, որ Խաչիկ Ամիրյանի այս հատորը լեզվագիտական և մշակութային փոխազդեցությունների տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունեցող հետազոտություն է և բնականաբար ըստ արժանիքի կգնահատվի և ուշադրության կարժանանա բանասերների, այդ ասպարեզում մասնագիտացող ուսանողների և ընդհանրապես ընթերցող լայն հասարակության կողմից:

6. ԲԵԹԵԼ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՎ ԴՊՐՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1922–2001 թթ.)

ՎոթթաուՆ, 2001, 418 էջ
Պատրաստեց՝ ՎԵՐ. ՊԱՐԳԵՎ ՕՐԱՋԱՆՅԱՆ

Լոս Անջելեսում ապրած տարիներին ամեն անգամ, երբ հայ—
թուրքական հարաբերությունների պատմության կամ հայոց Մեծ
Եղեռնին վերաբերող մի գիրք էի հրատարակում, գնահատանքի առաջին
արձագանքները գալիս էին Մասաչուսեթս նահանգի Ուոթերթաուն քա-
ղաքից, Վեր. Պարգե Օրջանյանի կողմից: Այդ մասին նա տեղեկանում էր
Լոս Անջելեսում լույս տեսնող հայկական մամուլից: Բնականաբար նրա
քաջալերանքի գրությունները ինձ առավելի լիցքավորում և ուժ ու
եռանդ էին տալիս:

Բայց վերջերս ճիշտ հակառակը պատահեց:

Վեր. Պարգե Օրջանյանից ստացա գեղեցիկ մակագրությամբ և բա-
րի մաղթանքներով նրա երկար տարիների աշխատասիրության արգասի-
քը հանդիսացող «Բեթել» եկեղեցու և դպրոցի պատմության մեծածավալ
գիրքը:

Բնականաբար սկսեցի ընթերցել և ծանոթանալ մինչ այդ ինձ ան-
հայտ, բայց հետաքրքրաշարժ նյութին: Այն առնչվում էր Հալեպի հայ
Ավետարանական «Բեթել» (Աստծոյ տուն) եկեղեցու և դպրոցի կառուց-
ման և հետագա գործունեության պատմությանը, իր բոլոր մանրամաս-
նություններով և ընդգրկված հազվագյուտ նկարներով:

1920–1923 թվականներին իրենց բնօրրանից բռնի գաղթած հայու-
թյան թիվը Հալեպում հասավ մոտ 200.000–ի, որոնցից մի ստվար մասը
որպես բացօթյա գաղթական բնակություն էր հաստատել Համիդիե և
Սուլեյմանիեյի ճահճախուտ շրջանում: Ահա այս վայրում էլ կառուցվում
է հայ Ավետարանական եկեղեցու առաջին փայտաշեն աղոթավայրն ու
դպրոցը տարաբախտ հայ ժողովրդի մի հատվածի համար:

Այս գրքի սկզբում Վեր. Պարգե Օրջանյանը բերել է գաղթականի
(Բէմբի) հայ Ավետարանական եկեղեցուն վերաբերող առաջին ատենադ-
րությունը հայատառ թուրքերենով (էջ 3):

Նկատի ունենալով, որ ընթերցողներից շատերը մեր օրերում արդեն
չեն տիրապետում թուրքերենին, ուստի ես այն թարգմանեցի հայերեն:

ՀԱԼԵՊԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՔԵՄԲՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ
ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

«1922–23 թվականների ընթացքում թուրքական կառավարության
գործադրած դաժանության պատճառով, իրենց երկրից բռնագաղթի
պարտադրված հայ ժողովուրդը տեղավորվեց Սիրիայի տարբեր վայրե-
րում

Հալեպ եկած հայ Ավետարանական համայնքի մեծ մասը Բեմբում
գտնվելու պատճառով, խիստ անհրաժեշտություն էր առաջացել նրանց
համար կառուցելու մի աղոթավայր: Ուստի ամերիկացի միսիոներների
օժանդակությամբ և հովանավորությամբ հիմնվեց մի տախտակամած
աղոթավայր:

1923 թ. մարտի սկզբին աղոթավայրի ներսում սկսվեցին տեղի ունե-
նալ կրոնական ծիսակատարություններ: Իսկ մարտի 15–ին բացվեց մե-
կից մինչև չորրորդ դասարանից բաղկացած դպրոցը: Փառք Աստծուն, որ
անտեր ժողովրդին մխիթարեց այս ձևով:

Որոշ ժամանակ անց Բեմբի վատ պայմանները այլևս չեն բավարա-
րել համայնքի օրստօրէ աճող պահանջներին, ուստի վարչությունը որոշ-
ում է կայացրել նոր տարածություն գնել: Վեր. Ահարոն Շիրաճյանի նա-
խաձեռնությամբ հայությունը աստիճանաբար տեղափոխվում է Հալեպի
Հյուսիսային մասում գտնվող «Կէօք Մեյտան» կոչվող վայրը:

Ահա, այստեղ է, որ 1934 թ. փետրվարի 7–ին դրվում է «Բեթել»
եկեղեցու շենքի անկյունաքարը և սկսում է ամրակուր պատերը բարձ-
րանալ: Որոշ ժամանակ անց ավարտված եկեղեցում սկսվում են կրոնա-
կան ծիսակատարությունները, իսկ պաշտամունքից հետո եկեղեցին վա-
րագույրների բաժանումով վերածվում էր դպրոցական դասարանների,
մինչև հարակից դպրոցական շենքերի կառուցումը: Ինչպես նշեցինք, այս
մեծածավալ գիրքը, Վեր. Պարգե Օրջանյանի երկարամյա տարիների
քրտնաջան և խորը նվիրումով կատարած աշխատանքի արգասիքն է:
Փաստ է, որ թե՛ եկեղեցին և թե՛ դպրոցը խիստ կարևոր դեր են խաղա-
ցել Մեծ Եղեռնից մազապուրծ ազատված հայության, հատկապես որր և
անտեր երեխաները հավաքելու, կրթելու և հայեցի դաստիարակելու փնհ
գործում:

Հեղինակը ևս այս դպրոցի առաջին աշակերտներից մեկն է եղել:

«Այս նորակազմ դպրոցին առաջին աշակերտներէն ըլլալու դժբախ-
տութիւնն ու բարեբախտութիւնը ունեցողներէն մէկը եղած եմ,— գրել է
Վեր. Պարգե Օրաջանյանը: Դպրոցական կեանքէ աւելի գոմի կամ փա-

րախի նմանող կեանք մը ապրած ենք հոն: Խոնաւ գետնի վրայ փռուած փսիւթի վրայ ծալլապատիկ նստելով, շրջան մը մեր ծունկերը գործածած ենք որպէս սեղան: Ուրիշ դժբախտութիւն մըն էր ճամբաներուն ձմեռը ճախճախուտ ըլլալը և անոր դէմ մեր անպաշտպան ըլլալը: Շատեր ձմեռուան ցուրտին դպրոց կուգային բոկոտն կամ առաւելագոյնը ներքանը ծածկող և պաշտպանող նախնով մը: Այս դժբախտութեանց գլխաւոր պատճառն էր նախ թուրքը, որ մեր ծնողները իրենց երկրէն արմատախիլ ընելէն վերջ, ճամբան անոնց ունեցած հարստութիւնը կողոպտելով աղքատացուց: Անոնք Հալէպ հասան իրենց ունեցածը կողոպտուած ըլլալով, ու կը ջանային լոկ ապրուստ մը ճարել, մնացածը իրենց համար երկրորդական էր»:

Հակառակ այս դժվարին պայմաններին դպրոցը Վեր. Պ. Օրջանյանի մտապատկերի մէջ մնացել է, որպէս քաղցր և անմոռանալի մի հուշ.

«Ա՛խ մանկութիւն, երանելի օրեր: Թէև մեր կերած հացին խմորը կը շաղուէր արտասուքով և կ'աղուէր արտասուքի աղովը, սակայն մեզի՝ մանուկներուս համար այդ արտասուքաւոր հացը խիստ անհասկանալի էր և համեղ ըլլալ կը թուէր: Անցան այդ օրերը»:

Գրքի բովանդակութիւնից երևում է, որ այս դպրոցում են իրենց առաջին քայլերը կատարել և հետագայում հոգեւոր և հանրային ճանաչված գործիչներ դարձել մեծ թվով հայորդիներ:

Վեր. Պարգև Օրջանյանը իր շնորհակալութեան խոսքում մեկ առ մեկ հիշում և իր երախտագիտութիւնն է հայտնում բոլոր բեթէլցիներին, որոնք իրենց կենսագրական նյութերով, հուշապատումներով, հազվագյուտ նկարներով և այլ միջոցներով օգնել և օժանդակել են, որպէսզի գիրքը լույս տեսնի անթերի և պատշաճ մակարդակով: Իսկ այս արժեքավոր գրքի տպագրութեան գործում իրենց սրտաբուխ լուծման են ներդրել Տեր և Տիկին Ավետիս և Նվարդ Մուսճյանները:

Գրքի սկզբում գետնի վրայ են չորս գրութիւններ, որոնց հեղինակները դրվատանքի խոսքերով ըստ պատշաճի արժեքավորել և բարձր են գնահատել Վեր. Պարգև Օրջանյանի կատարած այս աշխատասիրութիւնը: Իրոք որ գնահատելի աշխատանք է կատարված: Այն հետագա սերունդների համար կծառայի, որպէս կարեւոր սկզբնաղբյուր, իր փաստագրական բոլոր նյութերով և նկարներով:

Ստորև քաղվածաբար բերում ենք հատվածներ, որոնք որոշակի կարծիք և գաղափար կտան այս հրատարակութեան մասին:

«Բեթէլի շուրջ ութսունամեայ պատմութիւնը կը նմանի Սփիւռքի մեր միւս եկեղեցիներու պատմութեան, որոնց կեանքը եղաւ դժուարու-

թիւններով լի փշոտ, բայց միանգամայն փառաւոր ճանապարհ մը: Անոնք քարը ճեղքող և քարի վրայ արմատ նետող ծառերու պէս ծլան և գոյատեւեցին»:

Վեր. դոկտ. Վահան Յ. Թութիկեաննախագահ՝ Հայ Աւետարանական համաշխարհային խորհրդին.

«Մասնաւոր շնորհակալութեան խօսք ունինք Ձեզի, Ձեր այնչափ խնամքով պատրաստուած Բեթէլ եկեղեցիի պատմութիւնը ներկայացնող սքանչելի գիրքով: Որպէս բեթէլցի և որպէս հովիւ եղբայր շատ հպարտ և երախտապարտ կը զգամ, որ մեր երեք եղբայրը այսպիսի գործ մը ձեռնարկեց, որ ճիշդ զուգահիսեցաւ Բեթէլ եկեղեցիի 75 ամեայ տարեդարձին, որը աւելի կ'արժեւորուի, որովհետեւ ատոր միջոցաւ մեր եկեղեցիի պատմութիւնը իմանալով բոլորս ալ Աստուծոյ փառք կուտանք իր մեծ շնորհքին համար: Վարձքերնիդ կատար, Տէր օրինէ Ձեզ առատապէս»:

Վեր. Պարգև Աբարդեան

«Թանկագին բարեկամ, Հալէպի Բեթէլ եկեղեցին ունեցած է ամենաբարձր քիւլով քարոզիչներ: Անոնց կարգին, դուք եղաք միակը, որ յանձն առիք, աշխոյժ այդ հոգեւոր հաստատութեան պատմութիւնը վերականգնող: Աշխատանքը, որ դուք բարեհաճոյ եղաք տանիլ, կարեւոր լրացուցիչն է Հալէպի մայր գաղութի պատմութեան: Ապագային, երբ հայրենիքէն բռնի տեղահանուած (ցեղասպանութիւն) պատմութիւնը գրուի, Ձեր միատեղած տեղեկութիւնները թանկագին նախանիւթեր պիտի հայթայթեն ատոր»:

Տօք. Ռոպէր ճեպեճեան

Վեր. Պարգև Օրջանեան, կարելիութեան սահմանին մէջ, ի մի հաւաքած է, բոլոր բեթէլցիները՝ հովիւ, սարկաւագ, ժողովական, տնօրէն, ուսուցիչ և աշակերտ և այնպէս դասաւորած է զանոնք, որ ընթերցողը կարծես շարժապատկերի պատմութիւնը առջեւ նստած, դիտած ըլլայ «Բեթէլի» ամբողջ 80 տարուայ պատմութիւնը: Անոր էջերը, ի՛նչ, ի՛նչ յուշեր կ'արթնցնեն, բեթէլցիին մտքին մէջ»:

Փառէն Գազանեան Սաննց

7. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան, 2003, հատ. Ա., 416 էջ
Հեղինակ՝ ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ Երևանում լույս տեսավ պատմական գիտությունների դոկտոր պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Արաբական երկրների պատմություն» խորագրով աշխատության առաջին հատորը:

Մոտ ապագայում հրատարակվելու են նաև երկրորդ և երրորդ հատորները:

Առաջին հատորում շարադրված է արաբների պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 7-րդ դար, իսկ այնուհետև համաշխարհային թատերաբեմում նոր կրոնի՝ իսլամի և Արաբական խալիֆայության հայտնվելուց (610 թ.), մինչև 1516 թվականը, երբ սկսվեց արաբական երկրների նվաճումը օսմանյան թուրքերի կողմից:

Գրքի առաջաբանից տեղեկանում ենք, որ երկրորդ հատորը նվիրվելու է արաբական երկրների պատմության քննարկմանը օսմանյան տիրապետության տարիներին, որն ընդգրկելու է մոտ 400-ամյա մի վիթխարի ժամանակաշրջան, 1516-1918 թվականները:

Երրորդ հատորը վերաբերվելու է նորագույն շրջանին, 1918-2000 թթ., երբ արաբներին հաջողվեց նվաճել իրենց քաղաքական անկախությունը և ձևավորվեցին 18 ինքնիշխան պետություններ՝ Ալժիրը, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, Բահրեյնը, Եգիպտոսը, Եմենը, Թունիսը, Իրաքը, Լիբանանը, Լիբիան, Կատարը, Հորդանանը, Սաուդյան Արաբիան, Սիրիան, Սուդանը, Քուվեյթը, Օմանը, Մարոկկոն, Մավրիտանիան:

«Արմեն և Բերսաբե Ճերեճյան» հիմնադրամի (ԱՄՆ) մեկենասությամբ լույս տեսած այս առաջին հատորը բաղկացած է առաջաբանից և 13 գլուխներից: Որոշակի պատկերացում կազմելու համար ստորև հերթականությամբ բերում ենք այդ գլուխների խորագրերը.

1. Արաբները հնագույն ժամանակներից մինչև 7-րդ դարը
2. Համաշխարհային նոր կրոնի-իսլամի առաջացումը
3. Արաբական խալիֆայությունը
4. Արաբների ներխուժումը Հայաստան (640-650-ական թվականներին)
5. Օմայյան խալիֆայությունը (661-750 թթ.)

6. Օմայյան դինաստիայի անկումը (750 թ.)
7. Աբբասյան խալիֆայությունը (750-1258 թթ.)
8. Ժողովրդական ընդվզումները Աբբասյան խալիֆայությունում (8-9-րդ դարեր)
9. Աբբասյան խալիֆայության արտաքին քաղաքականությունը (8-9-րդ դարեր)
10. Աբբասյան խալիֆայության տրոհումը (9-10-րդ դարեր)
11. Աբբասյան խալիֆայության մայրամուտը (10-րդ դարի երկրորդ կես - 1258 թ.)
12. Խաչակիրները, Այյուբիները և մամլուքները
13. Արաբ - մուսուլմանական մշակույթը:
Հատորի վերջում «Աղյուսակներ» խորագրի տակ բերվում է Մուհամմադ մարգարեի տոհմաճառը: Այնուհետև հերթականությամբ տրվում է Օմայյան, Աբբասյան, Մամլուք սուլթանների և այլոց ժամանակագրությունը (661-1516 թթ.):

Արաբագիտության զարգացման բնագավառում մեծ ներդրում ունեցող պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի այս կոթողային աշխատությունը ընթերցելով կատարյալ գաղափար ենք կազմում Մուհամմադ մարգարեի հայտնության մանրամասներին, համաշխարհային նոր կրոնի՝ իսլամի առաջացման և նրա ծավալած գործունեությունը արաբական ցրված ցեղախմբերի և տոհմերի միացման և հզորացման խնդրում:

Այնուհետև հերթականությամբ ծանոթանում ենք Արաբական խալիֆայության ստեղծման, նրա կառավարման համակարգի, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, սեփականության ձևերի, մահմեդականների և ոչ մահմեդականների իրավունքների և պարտականությունների, զինված ուժերի կառուցվածքի, պալատական կյանքի և վերջապես Արաբական խալիֆայության հնդկական օվկիանոսից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս, Ասիական և Աֆրիկյան մայրաքաղաքներում կատարած նվաճումների մասին:

Իրոք որ, տվյալ ժամանակաշրջանում Արաբական խալիֆայությունը վճռական դեր խաղաց միջազգային հարաբերություններում:

Պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանը իրավամբ նշում է, որ «Մեծ է արաբների ներդրումը համաշխարհային քաղաքակրթության բնագավառում, նրանք եղան համաշխարհային ամենատարածված կրոններից մեկի՝ իսլամի հիմնադիրը և մի նոր՝ արաբական այբուբենի ստեղծողները, որը գործածվում է Ասիայի և Աֆրիկայի բազմաթիվ իսլամադավան ժողովուրդների կողմից: Նրանք մեծ զարկ տվեցին պատմագիտության, աշ-

խարհագրություն, փիլիսոփայություն, քիմիայի, մաթեմատիկայի, աստղագիտություն և այլ գիտությունների զարգացմանը: Արաբներն իրավամբ համարվում են մի ինքնատիպ քաղաքակրթության հիմնադիրը, որը հայտնի է արաբ-իսլամական քաղաքակրթություն անվանումով» (էջ 5):

Աշխատության մեջ զգալի տեղ է հատկացված նաև հայ-արաբական հարաբերություններին: Մանրամասն խոսվում է Արաբական խալիֆայության կողմից (696-699 թթ.) Հայաստանի նվաճման և այնուհետև Վրաստանի և Աղվանքի միավորումով, այդ տարածքում «Արմինիա» վարչական միավորի ստեղծման մասին, Դվին քաղաքի կենտրոնով:

Բնականաբար հայերի դրությունը վատթարացավ արաբական լծի տակ: Նշանակվեցին ծանր հարկեր, սահմանափակվեցին եկեղեցու և հոգևորականության իրավունքները, հայ նախարարները ենթարկվեցին հայաժման: Այս բոլորի հետևանքով տեղի ունեցան մի շարք ապստամբական շարժումներ, թոթափելու համար արաբների գործադրած բռնարարքները և նույնիսկ պայքար ծավալվեց Հայաստանի անկախությունը վերականգնելու ուղղությամբ:

Այս տեսակետից հիշատակության արժանի է հմուտ քաղաքական և ռազմական գործիչ, դիվանագետ մեծ շնորհներով օժտված Հայաստանի մարզպան, հայոց սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու ծավալած ազատագրական պայքարը 650-ական թվականներին:

Տվյալ ժամանակ Թեոդորոս Ռշտունին հայ նախարարներին միաբանելու գործում հսկայական աշխատանք կատարեց: Նրան նեցուկ էր կանգնած հայոց կաթողիկոս Ներսես Տայեցին: Թեոդորոս Ռշտունին դառնալով Հայաստանի իշխան, ավելի ճիշտ Հայաստանի ռազմական, քաղաքական և վարչական ղեկավարը մեծ պայքար ծավալեց կասեցնելու արաբական արշավանքը դեպի Հայաստան և տարավ մի շարք հաղթանակներ, որոնց շնորհիվ բարձրացավ նրա հեղինակությունը Հայաստանում:

Հետագայում Մամիկոնյան հայ իշխանները ևս իրենց ապստամբական գործողություններով մեծ հաղթանակներ արձանագրեցին պատմության մեջ: Հատկապես Մուշեղ Մամիկոնյանի տարած հաղթանակները մեծ ոգևորություն առաջացրին հայերի մոտ:

9-րդ դարի կեսերին Բագրատունյաց նախարարական տունը դարձավ հայ իրականության ղեկավար քաղաքական և ռազմական ուժը, որը և գլխավորեց հայերի պայքարը խալիֆայության դեմ, իրականացնելով հայոց հողի վրա անկախ պետություն ունենալու հայ ժողովրդի իղձերը: Եվ այդպես, 885 թվականին, Արշակունյաց հայ թագավորության անկու-

մից 457 տարի հետո, Հայաստանը վերականգնեց իր անկախ պետականությունը: Արաբ խալիֆա Մուլթամիդը թագավորական թագի հետ Աշոտ Բագրատունուն ուղարկեց արքայական թանկարժեք նվերներ և ռազմական հանդերձանք:

Ընդհանուր առմամբ զրախոսվող այս առաջին հատորը լույս է տեսել բարձր որակով և գեղեցիկ ձևավորումով, ուր ընդգրկված են նաև արաբական խալիֆայության տարբեր ժամանակաշրջաններին վերաբերող գունավոր քարտեզներ, պատմական նկարներ հանրահայտ արաբական մզկիթների, բերդերի, պալատների և այլ ճարտարապետական հուշարձանների:

Պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի երկար տարիների քրտնաջան աշխատանքի արդյունքը հանդիսացող այս աշխատությունը նախատեսված է արաբագետների, պատմաբանների, միջազգայնագետների և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների և ուսանողների համար: Այնուհանդերձ, պատմական անհրաժեշտ գիտելիքներ ձեռք բերելու տեսանկյունից այն կհետաքրքրի նաև սովորական հայ ընթերցողին ևս, քանի որ այնտեղ առկա են պատմագրական հարուստ նյութեր ոչ միայն զուտ արաբագիտության տեսանկյունով այլև հայ-արաբական հարաբերություններին վերաբերող օգտակար տեղեկություններով և դրվագներով ևս:

Ի սրտե շնորհավորում ենք պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանին, իր այս կոթողային աշխատանքի լույս ընծայման առթիվ, նկատի ունենալով, որ այն առաջին փորձն է հայ ընթերցողին իր մայրենի լեզվով, երեք հատորով մատուցելու մեր մերձավորարևելյան հարևանի՝ արաբ ժողովրդի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Վարձքդ կատար՝:

* «Մասիս» շաբաթաթերթ, մարտ 27, 2004թ., էջ 14:

«Նոր օր» շաբաթաթերթ, մայիս 15, 2004թ., էջ 13:

«Նոր Հայաստան» օրաթերթ, մայիս 15, 2004թ., էջ 15:

Տեպես գրասեղանիս վրա է 1892 թվականին Կ. Պոլսում հրատարակված Միհրան Աբիկյանի օսմաներեն – հայերեն ընդարձակ բառարանը: Մասնագիտությունս բերումով 40 տարի առաջ այն գնել էի երևանում, Ռումինիայից Հայաստան ներգաղթած մի հայ տիկնոջից:

Մինչև այսօր այն հոյակապ ծառայել է և շարունակում է ծառայել ինձ հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող միջնադարի թուրք պատմագիրների երկերից թարգմանություններ կատարելիս: Բնականաբար, որպես մի թանկարժեք մասունք այն թերթում եմ վերին աստիճանի զգուշությամբ և խնամքով, քանի որ թուղթն արդեն դեղնած է և խոռոցացած:

Այսօր հազվագյուտ դարձած այս բառարանը, իր ժամանակին խիստ օգտակար գործ է կատարել թուրքահայատակ հայ ուսանողների և ընդհանրապես հայ ընթերցողների համար:

Ահա թե ինչ է գրել Միհրան Աբիկյանը բառարանի առաջաբանում. «Շնորհիւն Աստուծոյ այսօր ի լոյս կ'ընծայեմ սոյն բառարանը, որ ազգիս մի մեծ և ամենակարևոր պէտքը գոհացնել կուզայ և որոյ նման մի գործոյ պակասն զգալի էր Տաճկահայոց մէջ երկար ատենէ ի վեր»:

Այնուհետև այդ նույն առաջաբանից տեղեկանում եմ, որ մինչև 1892 թվականը նա 17 տարի օսմանյան համալսարանում եղել է ուսուցիչ արաբերեն, պարսկերեն և թուրքերեն լեզուների: Միևնույն ժամանակ իր ուսուցչական աշխատանքին զուգընթաց վարել է թարգմանչի խիստ կարևոր պաշտոնը Օսմանյան կայսրության ռազմական հրամանատարությունում:

Այնուհանդերձ, ուզում եմ նրա կենսագրության մասին իմ գիտելիքներս առ ավելի խորացնել և սկսում եմ թերթել հայկական հանրագիտարանները: Ցավոք ոչ մի տող չեմ գտնում ոչ միայն Միհրան Աբիկյանի, այլև մի այլ հանրահայտ բառարանագետ Պետրոս Զեքիի մասին:

Լեզվաբանական խորը գիտելիքներով օժտված այս հայը, իր ժամանակին հրատարակել է բազմաթիվ գրքեր: Ես հիացմունքով կարդացի վերոհիշյալ բառարանի ամենավերջում բերված Միհրան Աբիկյանի հրատարակած 38 գրքերի ցուցակը:

Դրանք մեծ մասամբ բառարաններ են՝ (տաճկերեն–հայերեն, հայերեն–տաճկերեն–ֆրանսերեն), դասագրքեր՝ (օսմաներեն–արաբերեն–պարսկերեն քերականության, ուղղագրության, ընթերցանության), համառոտ օսմանյան կանոնագրություններ, նամականի, հատընտիր կազմված թուրք, պարսիկ, արաբ հեղինակների ստեղծագործություններից:

Բնականաբար Միհրան Աբիկյանը, որպես ուսուցիչ և բառարանագետ իր ժամանակին արժանացել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության բարձր գնահատանքին: (Տե՛ս բառարանի անվանաթերթն ու կից բերված ուղերձի պատճենը):

Այսօր անցել է 110 տարի այդ բարձրարժեք բառարանի հրատարակությունից: Բարձրարժեք գնահատեցի, որովհետև այսօր էլ այն համապատասխանում է արդի բառարանագիտության բոլոր չափանիշներին:

Յուրաքանչյուր բառի կողքին տրված է ծագումնաբանությունը, հայերեն տառերով արտասանությունը և այնուհետև բացատրությունը:

Բառարանի վերջում, այբբենական կարգով բերված են նաև տվյալ ժամանակ հաճախակի օգտագործվող արաբերեն և պարսկերեն ասացվածքներ: Ստորև բերում եմ մի քանի նմուշներ այդ ասացվածքներից, նկատի ունենալով, որ դրանք այսօր էլ ունեն կարևոր հնչեղություն:

Արաբերեն.

1. Իթթագը շէրրէ մէն ահսէնթէ իլեյհ (զգուշացի՛ր այն անձին՝ չափէ՛ն՝ որու բարիք ըրած ես):
2. Էլ ումուրուլ քիպար՝ թունալու պիլ հիմեմիլ քիպար (մեծ գործերը մեծ ջանքերով կը պսակուին):
3. Էլ հուքմուլ լիմէն ղալէպէ (իրավունքը հզորագույնինն է):
4. Թէ՛ալլէմուլ լիքեյ թու՛ալլիմուլ (սովրեցէ՛ք, որպեսզի սովրեցնէ՛ք):
5. Ճիրահաթիլս սինանի լէհէլ թիեմա. վէ լա եէթամուլ մաճէրէհէլ լիսան (նիզակի վէրքերն կը բուժին, այլ սակայն լեզուի վէրքը չի բուժիր):

Պարսկերեն.

1. Էվվէլ էնտիշէ վիլ անկէհի կիլֆթար (նախ մտածել և ապա խօսիլ):
2. Թա թիրեազ էզ իրազ ավէրտէ շէվէտ մարկէզիտէ միարտէ շէվէտ (մինչև որ իրազէն դեղաթափ բերուի, օձէն խայթեալը ապրի կը մեռնի):
3. Շերեֆիլ մեքենա պիլ մէքին (Տեղւոյ մը փառքը անդ նստողէն կախում ունի):
4. Մէրէմտարանի ալէմրա տէրէմ նիսթ. տիրէմ տարանի ալէմրա քէրէմ նիսթ (Աշխարհիս բարեսէրները դրամ չունին, դրամ ունեցողներն ալ բարեսիրութիւն չունին):
Մէն սապէրէ գաֆէրէ (Ով որ համբերէ կը յաղթէ):

* «Առագաստ» ամսագիր, հունվար 2003, էջ 38–39:

ԵՍՏՆԱԿԵՐԵՆ ՀԱՅԵՐԵՆ
ՍՈՐԵՆԵՃ
ՄԻՐԸ ՄԵԿԵՆ
Փառապատ քաղաքն ի դռն Եղարապետի
և Ռաջիթ
Օտանեթն. Արարիկն և Պարսիկն իրարաց
—
ԳԵՐԴԱԼԵՎՈՐԱԿԻ
Աստի իմ 26,000 իմ և զոր քաղաքում, քաղաքում,
քաղաքում և քաղաքում, և 2000 և անկ քաղաքում
առաջին, և և քաղաքում և քաղաքում
և քաղաքում .
Տարվ խնարդ խնարդ խնարդ խնարդ խնարդ
Փառապատ քաղաքում
ՏԵՐԱՊԵՐԵՆ և ԳԵՐԱՊԵՐԵՆ
և Պարսիկ և քաղաքում, քաղաքում և քաղաքում
1892

[illegible]

Յուրաքանչյուր հայերեն բառի կողքին տրված է նրա սեռական հոլովի վերջավորությունը, այնուհետև թուրքերեն նշանակությունը:

Թուրքերեն հոմանիշները բաժանված են ստորակետներով: Օրինակ. եղեռն (—ի) Köitüük, katliam, Մեծ եղեռն — soykirim.

Թուրքերեն այս բառերի հաջորդական թարգմանությունն է. վատություն, կոտորած, ցեղասպանություն: (Տե՛ս էջ 28): Եթե հայերեն բառն ունի մի քանի տարբեր նշանակություններ, ապա թարգմանությունում տրված են հերթականությամբ, արաբական թվանշաններից հետո:

Բառարանի սկզբում բերված «Երկու խոսքում» համառոտակի խոսվում է արևելահայերենի առանձնահատկությունների մասին, որը թարգմանաբար ներկայացնում ենք ընթերցողի ուշադրությանը:

* * *

«Մեր օրերի մասնագետները ընդունում են, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի պարսկական խմբին է պատկանում: Հայերենը բաժանում են երեք շրջանի. Հին (5–11 դդ.), Միջին (12–16 դդ.) և Նոր (18–րդ դարին հաջորդող շրջանը):

Հայերեն այբուբենը ստեղծվել է 5–րդ դարում, Մեսրոպ Մաշտոց անունով մի հոգևորականի կողմից: «Գրաբար» անվանումով հայտնի առաջին շրջանի դասական հայերենը բաղկացած էր 36 տառերից: «Աշխարհաբար» կոչվող արդի հայերենում առկա են 39 տառեր:

Այսօր դասական հայերենը գոյատևում է հայ եկեղեցու լեզվի մեջ:

Արդի հայերենը բաղկացած է արևելահայերեն և արևմտահայերեն երկու բարբառներից: Այսօր Հայաստանի պաշտոնական լեզուն արևելահայերենն է, որը գործածվում է նաև Ռուսաստանում և Պարսկաստանում բնակվող հայերի կողմից:

Արևմտահայերեն բանավոր և գրավոր լեզուն օգտագործվում է Թուրքիայում և աշխարհի այլ երկրներում բնակվող հայության կողմից:

Հակառակ նրան, որ արևելահայերենում և արևմտահայերենում միևնույն այբուբենն է օգտագործվում, այնուհանդերձ մի շարք տառեր ունեն տարբեր հնչյուններ: Օրինակ. «Բ» տառը արևելահայերենում ունի «В» հնչյունը, իսկ արևմտահայերենում «Р»: Այս երկուսի միջև գոյություն ունեցող տարբերությունը միմիայն տառերի հնչյունով չի վերջանում, առկա է նաև քերականական տարբերակներ ևս (գոյականի հոլովման, բայերի խոնարհման և այլն):

Դոկտոր պրոֆեսոր Ա.Ս. Ղարիբյանի և Ճ.Ս. Ղարիբյանի հաստատումների համաձայն, հայերենում առկա է մոտ 60 բարբառներ»: (Տե՛ս Do°u Ermenice–Türkce sözlük, s. III.).

* * *

Ես իմ ձեռքի տակ չունեմ «Թուրքերեն դասագիրք» խորագրով երևանում 2001 թ. լույս տեսած գիրքը: Այս մասին ես իր ժամանակին տեղեկացել եմ Ստամբուլում հրատարակվող «Ակօս» շաբաթաթերթի թուրքերեն բաժնում Հայկ Նահապետյանի տված հաղորդագրությունից: (Տե՛ս «Ağos» 16 kasım, 2001, s.1):

Բնականաբար այն կհետաքրքրի նաև հայ ընթերցողին, ուստի ստորև նույնությամբ տալիս եմ այդ նյութի թարգմանությունը թուրքերենից:

Հարկ է նշել, որ 1968–1975 թթ., երբ տողերիս հեղինակը օսմաներեն էր դասավանդում Երևանի Համալսարանի Արևելագիտության մասնաճյուղի ուսանողների հետ, պատրաստել էր օսմաներեն լեզվի մի դասագիրք, որն անտիպ վիճակում գտնվում է հեղինակի մոտ:

ԹՈՒՐԿԵՐԵՆ ՍՈՎՈՐԵԼԸ ՀԵՇՏԱՑԱՎ

(Հայկ Նահապետյանի հաղորդագրությունը)

Երևանի պետական Համալսարանի (ԵՊՀ) թուրքագիտական ամբիոնը թուրքերեն այս նոր դասագրքով նորացնում է իր կրթական համակարգը: Ուսանողները նշում են, որ դասագրքում առկա բառարանային բաժինը առավել հեշտացրել է թուրքերեն սովորելու խնդիրը: Դասագիրքը պատրաստել են (ԵՊՀ)–ի թուրքագիտական ամբիոնի վարիչ՝ Ալեքսանդր Սաֆարյանը և թուրքերեն լեզվի դասախոս՝ Աշոտ Սողոմոնյանը: (ԵՊՀ)–ում առաջին թուրքերեն դասընթացները կազմակերպվել են ականավոր լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանի կողմից:

Թուրք գրող Յաշար Քեմալի «Նրբագգաց Մեհմեդը» վեպը հայերենի թարգմանած Հակոբ Մարտիրոսյանն է 1962 թ. հիմնել թուրքագիտա-

կան ամբիոններ: Այս ամբիոնում երկար տարիներ օգտագործվել է դեռևս 1948 թ. Մոսկվայում հրատարակված Ալլարովայի ռուսերեն դասագիրքը: Այնպես որ արդեն անհրաժեշտություն էր առաջացել մի նոր դասագրքի պատրաստումը, նկատի ունենալով թուրքերեն լեզվում հաճախակի տեղի ունեցող փոփոխությունները, հատկապես այն, որ լեզուն արագ կերպով մաքրվում էր օտարազգի բառերից:

1991 թվականին, երբ անկախություն հռչակվեց Հայաստանում, նորաբաց մասնավոր համալսարաններում սկսվեց թուրքերենն էլ դասավանդվել:

Ահա այս պայմաններում, ԵՊՀ-ի թուրքագիտական ամբիոնի վարիչ Ալեքսանդր Սաֆարյանը և թուրքերեն լեզվի դասախոս Աշոտ Սողոմոնյանը որոշեցին թուրքերեն լեզվի մի նոր դասագիրք պատրաստել:

Առաջին անգամ արևելահայերենով լույս տեսած թուրքերեն այս դասագրքում առկա է 5000 թուրքերեն-հայերեն բառապաշարով բառարան, համառոտագրությունների ցանկ, ինչպես նաև տերմինաբանական բառարան:

Միևնույն ժամանակ այնտեղ ընդգրկված են Օրհան վելի Քանքըի, Զիյա Գյոքալփի, Յունուս էմրեի և Մեհմեդ Ույթուն Գյոքթուրքի գրությունները: Կրթական ծրագիրը բաղկացած է 15 առանձին դասերից: Ալեքսանդր Սաֆարյանը նշեց, որ հակառակ մի շարք նյութական և տեխնիկական դժվարությունների, ծրագրվում է նաև շարունակել այս առաջին դասագիրքը և նույնիսկ լույս ընծայել առանձին մի նոր դասագիրք ևս:

Վերոհիշյալ գրքի պատրաստման ընթացքում օգտագործվել է թուրքիայում հրատարակված մի շարք դասագրքեր, հատկապես՝ Մուհարրեմ Էրգինի թուրքերեն դասագիրքը:

Դասագրքի պատրաստմանը օժանդակել են նաև Արսեն Ավագյանը, Արտաշես Սահակյանը և թուրքագետ Լուսինե Սահակյանը: Դասագիրքը խմբագրված է դոկտոր Գառնիկ Ասատրյանի կողմից: Հարկ է նշել, որ համալսարանի թուրքագիտական մասնաճյուղում ուսանողները պարապում են նաև օսմաներեն^{*}:

1. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (11-14-ԲԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ) ԺԱՄԱՆԱԿԱՐԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1997 թվականից սկսած UCLA Համալսարանի Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ՝ պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը տարեկան երկու անգամ կազմակերպում է միջազգային գիտաժողովներ «Պատմական Հայաստանի քաղաքներն ու նահանգները» խորագրի տակ:

Բարձր գնահատելով այդ գիտաժողովներին ներկայացված զեկուցումների բազմաբնույթ և բովանդակալից թեմաները, միևնույն ժամանակ ուզում ենք շեշտել դրանց խիստ կարևոր իմաստն ու նշանակությունը հայապահպանության սրբազան գործին:

Այո՛, մենք չենք մոռացել և տեղի պիտի կանգնենք մեր հայրենի բնօրրան քաղաքներին, գյուղերին, հողին ու ջրին և բոլոր ճարտարապետական հուշարձաններին: Այնպես որ, պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը իր այս միջոցառումներով և ընդհանրապես հայ ժողովրդի նորագույն շրջանի պատմության վերաբերող գիտա-դասախոսական գործունեությամբ մեծ աշխուժություն է մտցնում Հայ Դատի արդար լուծման խնդրում:

Գոհունակությամբ պիտի նշենք, որ ավանդական դարձած գիտաժողովները շարունակվում են մինչև այսօր, և պիտի շարունակվեն...

Այս տարվա հոկտեմբերի 20-21-ին տեղի ունենալիք Միջազգային Գիտաժողովում քննարկվելու է «Կիլիկիայի Հայկական Պետության» պատմության վերաբերող տարբեր հարցեր: Բնականաբար, գիտաժողովին ներկայացված զեկուցումները նոր լույս կսփռեն «Կիլիկիայի Հայկական Թագավորության» քաղաքական, տնտեսական և մշակութային պատմության վրա:

Այս գիտաժողովին նպաստելու միտումով ընթերցողին ենք ներկայացնում մեր աշխատասիրությամբ կազմված «Կիլիկիայի Հայկական Պե-

* «Առագաստ» ամսագիր, հոկտեմբեր, 2003, էջ 31-32:

տության» ժամանակագրությունը, (1080—1375), որը որոշակի պատկերացում կտա նրա ներքին և արտաքին քաղաքական պատմության:

* * *

Կիլիկիան գտնվում է, Տավրոս և Ամանոս լեռնաշղթաների միջև, Միջերկրական ծովի Հյուսիս—արևելյան ափին: Բաղկացած է լեռնային և դաշտային մասերից...

Հայերը Կիլիկիայում ապրել են դեռևս Հնագույն ժամանակներից: Հայերի թիվը Կիլիկիայում և Սիրիայում ստվարացել է հատկապես Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո (428 թ.), երբ Հայաստանը կորցրեց իր պետական ինքնուրույնությունը: Բոլոր դեպքերում հայերի զանգվածային արտահոսքը դեպի Կիլիկիա ուժեղացավ 11—րդ դարում, Հայաստանում Բյուզանդական իշխանությունների կատարած բռնարարքների հետևանքով սելջուկ—թուրքերի Փոքր Ասիա ներխուժելու ընթացքում:

1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտում սելջուկ—թուրքերից բյուզանդացիների կրած պարտությունից հետո, բյուզանդական բանակի զորավար Փիլարտոս Վարաժնունին մի ընդարձակ իշխանություն ստեղծեց, որը տարածվում էր Մեծ Հայքից մինչև Անտիոք և Կիլիկիա՝ Մարաշ կենտրոնով: Փիլարտոս Վարաժնունու ծառայության մեջ գտնվող իշխան Ռուբենը, որը Անտիտավրոսի մարզի պաշտպանության պաշտոնն ուներ, 1080 թ. սկիզբը դրեց հայկական նոր հարստության:

Մոտ 300—ամյա գոյության ընթացքում Կիլիկիայի Հայկական Պետությունը ունեցավ երկու շրջան:

1. Իշխանական կամ Ռուբինյան իշխանություն շրջան (1080—1198 թթ.):
2. Թագավորական շրջան (1198—1375 թթ.):

Հարկ է նշել, որ հայկական աղբյուրներում Կիլիկիայի Հայկական Պետությունն անվանվում էր «Աշխարհ», «Կիլիկիան Աշխարհ» կամ «Հայոց Աշխարհ»: Ղևոնդ Ալիշանը 12—րդ դարի պատմաբանների օրինակով Կիլիկիան անվանել է Սիսվան, մայրաքաղաք Սիսի անունով: Իսկ միջնադարյան Եվրոպայի պատմագիրները այն անվանել են «Փոքր Հայք», երբեմն էլ «Արմենիա»:

Կիլիկիայի պետական կարգը կրում է բյուզանդական և արևմտա—եվրոպական ավատատիրական ազդեցությունը: Երկրի ներսում գործերը

վարվում էին հայերեն լեզվով, իսկ օտար պետությունների հետ ֆրանսերեն և լատիներեն լեզուներով: Կիլիկիայում շրջանառության մեջ էր նաև թագավորների անունով հատված դրամները:

Ռուբինյան իշխանության հաստատումից հետո մինչև 1182 թ. հայերի գլխավոր թշնամին դարձավ Բյուզանդիան, որը ձգտում էր ոչնչացնել հայկական իշխանությունը ընդհանրապես:

Հայերը գոյատևման պայքարի մեջ էին, ոչ միայն բյուզանդացիների այլ սելջուկների, խաչակիրների և եգիպտական մամլուքյան սուլթանության դեմ: Մոնղոլների արշավանքի ընթացքում Կիլիկիայի պետությունը բարեկամական դաշինք կնքելով մոնղոլական տիրապետության հետ կարողացավ որոշ ժամանակ խելացիորեն օգտագործել հարևան թշնամի երկրների միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունները:

Այնուհանդերձ միշտ չէ, որ կիլիկեցիները մարտի դաշտում կարողանում էին հաղթական դուրս գալ արտաքին թշնամիների կատարած ավերիչ սպանություններից: Ներքին գահակալական կռիվները, իշխանների կենտրոնախույս ձգտումները, կրոնական վեճերը խանգարում էին կենտրոնական իշխանությանը միավորելու հակահարված տալու թշնամուն:

Ընդհանուր առմամբ Կիլիկիայի հայկական պետությունում ծաղկեց և բարգավաճեց Հայ մշակույթն ու արվեստը, արհեստն ու առևտուրը, ճարտարապետությունն ու քաղաքականությունը: Հատկապես մայրաքաղաք Սիսը դարձել էր մշակութային կարևոր կենտրոն, ուր զարգացել էր փիլիսոփայությունը, աստվածաբանությունը, պատմագրությունը, երաժշտությունը, նկարչությունը, քանդակագործությունը և այլն:

Իզուր չէ, որ Հովհաննես անունով մի հիշատակագիր Հեթումյան շրջանը Կիլիկիան բնութագրել է, որպես «Երկիր իմաստասիրաց և ուսումնասիրաց»:

ՃԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1080 թ.

Կիլիկիայում բնակվող հայ իշխանները, պայքարելով մի կողմից բյուզանդացիների և մյուս կողմից սելջուկ—թուրքերի դեմ, կարողացան ստեղծել ինքնուրույն Հայկական պետություն Ռուբենի իշխանի գլխավորությամբ (1080—1095 թ.): Այդ իշխանությունը Ռուբենի անունով կոչ—

վեց Ռուբինյանց իշխանություն (1080–1198 թթ.), ապա դարձավ Ռուբինյանց թագավորություն (1198–1375 թթ.):

1095

Ռուբեն Ա–ին Հաջորդեց Կոստանտին Ա–ը (1095–1100): 1098 թ. նա գրավեց Լեռնային Կիլիկիայում գտնվող Վահկա բերդը, որը և դարձավ նրա իշխանության կենտրոնատեղին:

1100

Թորոս Ա–ը (1100–1129) շարունակեց իր հոր Կոստանտինի քաղաքականությունը: 1104 թ. իր իշխանությանը միացրեց Սիս և Անազարբա քաղաքները:

1129

Լևոն Ա–ի իշխանությունը (1129–1137):

1137

Բյուզանդական Հովհան. Կոմնենոս կայսրը հարձակվեց Կիլիկիայի ու Ասորիքի վրա, նպատակ ունենալով նվաճել Կիլիկիայի լեռնային մասը և վերցնել հայկական իշխանությունը: Հայերը դիմադրեցին հերոսաբար, այնուհանդերձ այդ արշավանքների հետևանքով ժամանակավոր (մինչև 1145) դադարեց հայկական իշխանությունը:

1142

Կ. Պոլսում գերություն մեջ մահացավ Լևոն Ռուբինյան իշխանը: Նրա որդին Թորոսը գերությունից փախուստի դիմելով, վերադարձավ Կիլիկիա և համախմբելով հայ բնակչությանը կարևոր հաղթանակներ տարավ բյուզանդացիների և սելջուկների դեմ և ամրապնդեց իր իշխանությունը:

1143

Անտիոքի խաչակիրները հարձակվեցին Կիլիկիայի վրա և գրավեցին մի շարք վայրեր:

1145

Կիլիկիայի իշխանությունը անցավ Թորոս Բ–ին (1145–1169):

Կիլիկիայի անկախությունը կրկին վերականգնվեց:

1149

Հայ եկեղեցու կաթողիկոսական գահը Անի քաղաքից փոխադրվեց Եփրատ գետի ափին գտնվող Հռոմկլա ամրոցը:

1152

Մամեստիայի մոտակայքում տեղի ունեցավ ճակատամարտ բյուզանդական բանակի դեմ, Թորոս Բ–ը կարևոր հաղթանակ տարավ:

1155

Սելջուկյան սուլթան Մաքսուտը հարձակվեց Կիլիկիայի վրա: Հանդիպելով ուժեղ դիմադրության ստիպված եղավ նահանջել:

1158

Բյուզանդական Մանուել կայսրը հարձակվեց Կիլիկիայի և Անտիոքի դքսության վրա, բայց սելջուկների հարձակման վտանգից զգուշանալով հաշտություն կնքեց Թորոս Բ–ի հետ:

1169

Թորոս Բ–ին Հաջորդեց իր փոքրահասակ որդի Ռուբենը (1169–1170), սակայն մեկ տարի անց գահին տիրացավ Ռուբենի հորեղբայր Մլեհը:

1170

Կիլիկիայի իշխան Մլեհի (1170–1176) օրոք տեղի ունեցան որոշակի փոփոխություններ արտաքին քաղաքականության մեջ: Երկրի ծովային սահմանագծերը բյուզանդացիներից և խաչակիրներից մաքրելու համար նա սկսեց համագործակցել հարևան մահմեդական պետությունների հետ: Մայրաքաղաքը Վահկա ամրոցից փոխադրվեց Սիս քաղաք:

1176

Կիլիկիայի իշխաններն ու բարձր հոգևորականությունը, դժգոհ լինելով Հալեպի սուլթան Նուր ադ Դինի հետ Մլեհի համագործակցության քաղաքականությունից, դավադրաբար սպանեցին նրան:

Իշխանության գլուխ անցավ Մլեհի եղբորորդի Ռուբեն Գ–ը (1176–1187): Նա ազատագրեց Ադանան և Տարսոնը:

1187

Իշխանության գլուխ անցավ Լևոն Բ–ը (1187–1219): Նա իր գերիշխանությունը ենթարկեց Լամբրոնի Հեթումյաններին և մի շարք հաղթանակներ տանելով խաչակիրների դեմ, իր իշխանության սահմանները առավել ընդարձակեց: Լևոն Բ–ի օրոք Կիլիկիան դարձավ տնտեսապես զարգացած և քաղաքականապես հզոր մի իշխանություն:

1194

Ամբողջ Կիլիկիան միավորվեց Լևոն Բ Ռուբինյանի իշխանության ներքո:

Տարսոնում տեղի ունեցավ Լևոն Բ-ի թագադրության հանդիսավոր արարողությունը: Այն մեծ իրադարձություն էր, քանի որ վերականգնվեց հայկական կործանված թագավորությունը:

1216

Սելջուկները ներխուժեցին Կիլիկիա: Կապանի ամրոցի մոտ տեղի ունեցած ահեղ մարտերում հայկական զորքը պարտություն կրեց: Պարտության գլխավոր պատճառը այն էր, որ Լևոն Բ-ին ընդդիմադիր իշխանություններին մի քանիսը լքեցին ռազմի դաշտը:

1219

Վախճանվեց Լևոն Բ Մեծագործը, հետնորդներին թողնելով բարդավաճ և վերելք ապրող մի զորեղ պատմություն:

1220

Սկսվեց մոնղոլ-թաթարական վաչկատուն ցեղերի արշավանքը դեպի Միջին և Մերձավոր Արևելք: Մի շարք երկրներ նվաճելուց հետո 1240-ական թվականներին սպառնացին նաև Կիլիկիան Հայկական Պետության գոյությունը:

1226

Լևոն Բ-ի մահից հետո, չնայած թագաժառանգն էր նրա դուստրը՝ Զաբելը, բայց թագի հավակնորդների՝ Հեթումյանների և Ռուբինյանների միջև պայքար սկսվեց իշխանության համար: Ի վերջո Հեթումի և Զաբելի ամուսնությունը այդ իշխանական տները միավորվեցին և Հեթում Ա-ը դարձավ թագավոր:

1236

Սկսվեց հայերի ներգաղթը դեպի Կիլիկիա՝ մոնղոլների կողմից Հայաստանի նվաճման հետևանքով:

1243

Հեթում Ա-ի նախաձեռնությամբ կնքվեց հայ-մոնղոլական բարեկամական դաշինք: Կիլիկիան զերծ մնաց ահավոր ավերածություններից և պահպանեց իր գոյությունը:

1246

Սելջուկները հարձակվեցին Կիլիկիայի վրա և պաշարեցին Տարսոնը: Սելջուկներին օժանդակում էր Կոստանտին Լամբրոնացի իշխանը:

1249

Կիլիկիան մի շարք ռազմական հաղթանակներ տարավ իկոնյան սելջուկյան սուլթանության դեմ:

1253

Հեթում Ա թագավորի ուղևորությունը Կարակորում և հայ-մոնղոլական պայմանագրի կնքումը:

1256-1262 թթ.

Հեթում Ա-ը մի շարք հաջորդ արշավանքներ ձեռնարկեց իկոնյան սելջուկների և Կարամանի թուրքմենների դեմ:

1263

Մոնղոլների նախաձեռնությամբ Հեթում Ա-ը հաշտության պայմանագիր կնքեց Իկոնիայի սուլթան Ռուքն ադ-Դինի հետ:

1266

Եգիպտոսի սուլթան Պեյպարսը, խաչակիրների իշխանություններին վերջ տալու քաղաքականությունից դրդված, հրամայեց հարձակվել նաև Կիլիկիայի վրա: Մոնղոլները օգնության չհասան և հայկական բանակը պարտություն կրելով նահանջեց: Եգիպտական զորքերը գրավեցին և ավերեցին Սիսն ու այլ քաղաքներ, գերեվարելով բազմահազար բնակչության: Պարտությանը նպաստեց հայ իշխանների միջև գոյություն ունեցող հակասությունները: Շատերը լքեցին մարտի դաշտն ու փախան:

1268

Հեթում Ա-ը որոշակի զիջումներ կատարելով հաշտություն կնքեց Եգիպտոսի սուլթանության հետ:

1270

Լևոն Գ-ը դարձավ հայոց թագավոր (1270-1289):

Եգիպտոսի մամլուքները ներխուժեցին Կիլիկիա, ավերեցին և ավարի մատնեցին մի շարք քաղաքներ: Լևոն Գ-ը ամրացավ Սիս քաղաքում, կազմակերպեց դիմադրությունը և կասեցրեց թշնամու առաջխաղացումը: Այնուհետև Սմբատ սպարապետի հրամանատարությամբ հայկական բանակը դուրս քշեց մամլուքներին Կիլիկիայի սահմաններից:

1278-1279

Կիլիկիան նվաճելու նպատակով Եգիպտոսի Մամլուքները ասպատակեցին Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջանները և պաշարեցին Հոռոմկլան:

Հայկական բանակը հակազդրոհով կարողացավ երկրից հեռացնել թշնամուն:

1285

Լևոն Գ-ը ծանր դնով հաշտության պայմանագիր կնքեց Եգիպտոսի հետ 10 տարի ժամկետով, նկատի ունենալով, որ առանց մոնղոլների օգնության հնարավոր չէ պաշտպանել երկիրը:

1289

Լևոն Գ-ին հաջորդեց որդին՝ Հեթում Բ-ը:

Օգնության համար նա դիմեց մոնղոլներին, իսկ այնուհետև Ֆրանսիայի և Անգլիայի թագավորներին, բայց դիմումները մնացին անհետևանք:

1292

Եգիպտոսի մամուլքները, խախտելով 1285 թ. հաշտության պայմանագիրը, հարձակվեցին Կիլիկիայի վրա: Միամսյա պաշարումից հետո գրավեցին Հռոմկլա կաթողիկոսանիստ ամրոցը և մի շարք այլ ամրոցներ և քաղաքներ:

1293

Կիլիկիո կաթողիկոսությունը փոխադրվեց Սիս, որը մինչև 1441 թ. դարձավ կաթողիկոսանիստ քաղաք:

1296

Հեթում Բ-ի եղբայրների միջև տեղի ունեցած գահակալական կռիվներ, որոնք վատ ազդեցություն ունեցան երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքի վրա: Նույն թվականին, երբ Հեթում Բ-ը մեկնեց Կ.Պոլիս, նրա եղբայրը՝ Սմբատը, օգտվելով առիթից իրեն հռչակեց թագավոր: Այնուհանդերձ 1299 թ. Հեթում Բ-ը կրկին իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը:

1303-1305

Եգիպտական բանակները կրկին ավերիչ հարձակումներ կատարեցին Կիլիկիայի վրա: Այնուհանդերձ պարտություն կրելով հաշտություն կնքեցին:

1305

Հեթում Բ-ը հրաժարվեց գահից: Թագավոր դարձավ Լևոն Դ-ը:

1307

Սիսում հրավիրվեց եկեղեցական ժողով, որտեղ քննարկվեց կաթողիկ և հայ եկեղեցիների միություն հարցը: Ընդունված Միություն որոշումը չգործադրվեց կյանքում: Այն առիթ տվեց իրարամբեթ խմբավորումներին, որոնք առավել խախտեցին քաղաքական միասնությունը:

1307

Կիլիկիայում գտնվող մոնղոլական հրամանատար՝ Փիլարդուն, որն ընդունել էր մահմեդական կրոնն ու նպատակ ուներ զավթել Կիլիկիան, լատինամոլության պատրվակով գերեց և սպանեց Լևոն Դ թագավորին և 40 հայ իշխաններին Անագարբայում: Այդ ուխտադրուժ դավադրություն մար ևս հայ մոնղոլական դաշինքը:

1308

Լևոն Դ թագավորի հորեղբայր Օշինը հայկական զորքերի գլուխ անցած հարձակվեց Փիլարդունի վրա և դուրս քշեց Կիլիկիայից: Օշինը օծվեց հայոց թագավոր (1308-1320):

1309

Ադանայում տեղի ունեցավ կրոնական մի նոր ժողով, կյանքի կոչելու 1307 թ. Սիսի եկեղեցական ժողովի որոշումները: Այս և նախկին ժողովի՝ հայ եկեղեցական Հռոմի պապին ենթարկելու որոշումները կրկին մնացին թղթի վրա:

1314

Մոնղոլական մի ջոկատ ավարառության նպատակով արշավանք կատարեց Կիլիկիայի վրա:

1318

Եգիպտոսի մամուլքները և Իկոնիայի կարամանցի թուրքմենները ավերիչ արշավանքներ կատարեցին Կիլիկիայի վրա:

1320

Օշինի մահից հետո իշխանության գլուխ անցավ որդին Լևոն Ե-ը: Նրա օրոք կրկին բռնկվեցին ներքին երկպառակություններ: Արտաքին դաշտում մոնղոլական պետությունը կործանվեց: Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև սկսվեց երկարատև պատերազմ: Կիլիկիան մահմեդական պետությունների օղակում մնաց առանց դաշնակից:

1321-1322

Կիլիկիան մեծ վնաս կրեց եգիպտական զորքերի հաճախակի հարձակումներից: Հատկապես Այաս նավահանգստային քաղաքի և բերդի գրավումը քաղաքականապես և տնտեսապես թուլացրին երկիրը:

1323

Լևոն Ե-ը ստիպված ծանր պայմաններով հաշտության պայմանագիր կնքեց Եգիպտոսի Նասիր սուլթանի հետ:

1336-1337

Մամլուքների հրամանով Հալեպի Ամիր Ալթուն Պուղայի զորքերը հարձակվեցին Կիլիկիայի վրա և կողոպտելով ու ավերելով գրավեցին մի շարք քաղաքներ:

1343

Պապի կողմնակից իշխանները Լևոն Ե-ի մահից հետո գահ բարձրացրին Կոստանտին Գ-ին (Գվրդոն Լուսինյան): Նա Կիլիկիայի հայուլթյանը ստիպեց ընդունել կաթոլիկությունը և ձգտեց արքունիքում վերացնել հայոց լեզվի գործածությունը:

1345

Հայ իշխանները, դժգոհ լինելով Կոստանտին Գ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականությունից, Օշին Բակուրանի գլխավորությամբ սպանեցին նրան Ադանայի իր պալատում:

Գահ բարձրացավ Հեթումյան գերդաստանից Կոստանտին Դ-ը:

1346-1347

Արևմուտքի հետ կապերը ամրացնելը առիթ ծառայեց, որպեսզի թուրքմեններն ու մամլուքները արշավեն և ավերեն Կիլիկիան:

1360

Սխուժ գումարված եկեղեցական ժողովը չեղյալ հայտարարեց կաթոլիկ եկեղեցուն մերձենալու նախկին ժողովների բոլոր որոշումները:

1365

Գահ բարձրացավ Կոստանտին Ե-ը: Նրա թագավորության օրոք Կիլիկիայում մեծ մասը գրավվեց մամլուքների և թուրքմենների կողմից: Տեղի ունեցած ասպատակությունների հետևանքով հայերը արտագաղթեցին Հռոդոս և հունական այլ քաղաքներ:

1374

Լևոն Զ-րդ Լուսինյանը թագավոր օծվեց նախ լատին ծիսականության թյուրքամբ և ապա Պոդոս կաթոլիկոսի ձեռքով հայկականով: Նրա օրոք առ ավելի վատթարացավ երկրի քաղաքական և տնտեսական վիճակը: Մամլուքները գրոհով Սիսը և գերեվարեցին թագավորին, Պոդոս կաթոլիկոսին և իշխաններին:

1375

Կիլիկիայի Հայկական թագավորության անկումը. Կիլիկիայի մեծ մասը Սիս քաղաքով անցավ Եգիպտական մամլուքների գերիշխանության տակ:

1393

Լևոն Զ-ը եվրոպական երկրներում երկարատև շրջագայեց, օգնություն խնդրելով, որպեսզի խաչակրաց արշավանք կազմակերպվի Եգիպտոսի դեմ: Սակայն ձեռնունայն վերադառնալով Փարիզ, հուսահատ վիճակում վախճանվեց և թաղվեց այնտեղ:

1402-1405

Հայ ժողովրդի զանգվածային արտագաղթը Կիլիկիայից*:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայ ժողովրդի պատմություն, բազմահատորյակ, հատոր 3, Երևան, 1976:
2. Ալեքսեյ Սուբխայան, Կիլիկիայի Հայկական պետության և իրավունքի պատմություն (XI-XIV դարեր), Երևան, 1978:
3. Գ.Միքայելյան, Կիլիկիայի Հայկական պետության պատմություն, Երևան, 1952 (ռուսերեն):
4. Աշոտ Սարգսյան, Արարատ Հանրայան, Հայոց պատմություն, Երևան, 1997:

* «Փարոս» երկշաբաթեթի, հոկտեմբեր 15, 2000
«Նոր օր» շաբաթաթի, հոկտեմբեր 21, 2000
«Նոր Հայաստան» օրաթի, դեկտեմբեր 30, 2000

2. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐՑԱԽԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
10 ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

1998 թ. լրացավ Արցախի ազգային ազատագրական շարժման 10-րդ տարեկիցը:

70 և ավելի երկարաձիգ տարիների ընթացքում արցախահայը դառը համբերությամբ տարել էր ազգային խտրականության անհանդուրժելի ծանր պայմաններն ու եկել էր պահը պոռթկալու և մեկընդմիջտ դրժելու: Լեռնային Ղարաբաղը հայաթափելու ադրբեջանական իշխանությունների նենգ քաղաքականությունը:

Եվ այդպես, «վերակառուցման» և «հրապարակայնության» կարգախոսի նշանաբանով և իր թիկունքում ունենալով հայրենի և սփյուռքի համայն հայության զորակցությունը, ամբողջ արցախահայությունը ոտքի կանգնեց սրբազրեղու անցյալի կոպիտ սխալներն ու միանալու մայր Հայաստանին:

Եվ Արցախը ազատագրվեց, շնորհիվ իր հերոս զավակների թափած արյան գնով:

Այսօր Արցախը, որպես անկախ ու ազատ հանրապետություն, իր պետական բոլոր կառույցներով՝ տնտեսական, շինարարական, մշակութային վերելք է ապրում: Կառուցվում են նոր ձեռնարկություններ, նոր ճանապարհներ, նոր ջրատարներ: Վերանորոգվում են անցյալի պատմական հուշարձանները, վանքերն ու եկեղեցիները:

Մի խոսքով, Արցախի հանրապետությունը հարատևում է ազատ ու անկախ, և պիտի հարատևի շնորհիվ իր փառապանծ բանակի բարձր մարտունակության, հայ ժողովրդի միասնականության և վերջապես միջազգային առողջ ուժերի հովանավորության ներքո:

Ստորև բերված ժամանակագրությունը որոշակի գաղափար և պատկերացում է տալիս Արցախի ազգային ազատագրական շարժման 10 տարիների հերոսական պատմության:

* * *

1988

Փետրվար 20

Սկսվեց Արցախի ազատագրության շարժումը: Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի (ԼՂԻՄ) պատգամավորական խորհուրդը որոշում ընդունեց դուրս գալ Ադրբեջանի կազմից և միանալ Հայաստանին: Թե՛ Արցախում և թե՛ Հայաստանում շարժումը կրում էր խաղաղ ու քաղաքակիրթ բնույթ՝ ցույցերի, միտինգների, հանրահավաքների և այլ ձևերով:

Փետրվարի 26

Լեռնային Ղարաբաղի հարցով հրապարակվեց ԽՍՀՄ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովի դիմումը՝ ուղղված Հայաստանի և Ադրբեջանի աշխատավորությանը:

Փետրվար 27-29

Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում կազմակերպվեց հայերի ջարդն ու տեղահանությունը:

Յուլիս 15

Հայաստանի ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ ընդունելու վերաբերյալ:

Յուլիս 18

Լեռնային Ղարաբաղի հարցը քննարկվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդում: Խոսվեց Հայաստանին վերամիանալու մասին, սակայն հարցը դրականորեն չլուծվեց:

Նոյեմբեր

Հայերի ջարդեր տեղի ունեցան Բաքվում, Կիրովաբադում և հայաբնակ այլ վայրերում:

Դեկտեմբեր

Ձերբակալվեցին և 6 ամսով մոսկովյան բանտերում արգելափակվեցին «Ղարաբաղ կոմիտե»-ի անդամները:

Դեկտեմբեր 7

Մեծ աղետ տեղի ունեցավ Հայաստանում: Ահավոր երկրաշարժը ցնցեց Հայոց աշխարհը:

1989

Հունվար

ԼՂԻՄ—ուժ մտցվեց կառավարման հատուկ ձև Արկադի Վոլսկու գլխավորությամբ: Վերացվեցին մարզի իշխանության մարմինները: Կառավարման հատուկ այս ձևը լուծարվեց 1989 թ. նոյեմբերի 28-ին:

Օգոստոս 16

ԼՂԻՄ—ուժ ստեղծված ծանր իրավիճակից դուրս գալու համար Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումար, ուր ընտրվեց Ազգային խորհուրդ մարզը կառավարելու լիազորությամբ:

Դեկտեմբեր 1

Հայաստանի ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը քննարկեց և համաձայնություն տվեց ԼՂԻՄ—ը խորհրդային Հայաստանին միացնելու մասին:

1990

Հունվար 10

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը Հայտարարեց, որ վերամիավորման որոշումը հակասում է գործող սահմանադրությանը:

Հունվար 13—19

Բաքվում տեղի ունեցան հայ բնակչության ջարդն ու արտաքսումը: Այնուհետև կոտորածի և հալածանքի ենթարկվեց Գանձակի, Ուտիքի Լեռնային շրջանների հայ բնակիչները:

Հունվար 20

ԽՍՀՄ վարչապետ Նիկոլայ Ռիժկովի նախաձեռնությամբ զորք մտցվեց Բաքու, նկատի ունենալով հայերի ջարդն ու բռնի տեղահանումը:

1991

Մարտ

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը քննարկվեց ՄԱԿ—ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովում: Նշվեց, որ Արցախում ոտնահարվում են հայ բնակչության ազատություններն ու ինքնորոշման իրավունքը:

Ապրիլ — մայիս

Բռնագաղթի ենթարկվեց Գետաշենի հայ բնակչությունը:

Հունիս

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցով սկսեց զբաղվել Եվրոպայի

անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) խմբակցությունը, որն ունեցավ բազմաթիվ նիստեր, պատրաստեց ծրագրեր, առաջարկներ, որոնք մերթմերժվեցին հակամարտ կողմերից և մերթմարժանացավ հավանության:

Սեպտեմբեր 12

Մոսկվայում տեղի ունեցավ ԵԱՀԿ—ի մարդու իրավունքներին նվիրված միջազգային խորհրդաժողով: Շատերը հարցականի տակ առան այդ խորհրդաժողովը, նկատի ունենալով, որ խորհրդային Միությունում ոչ միայն ոտնահարվում են մարդու իրավունքները, այլև՝ դրա վերջը չի երևում: Մյուս կողմից, Միխայիլ Գորբաչովը այդ օրերին իր ելույթում հայտարարեց, որ խորհրդային հանրապետությունների միջև սահմանների փոփոխություն չի լինելու:

Մեծ հուժանիստ Անդրեյ Սախարովի այրին՝ Ելենա Բոները խորհրդաժողովի կապակցությամբ կազմակերպված մամլո ասուլիսում ասաց.

Լեռնային Ղարաբաղում և կից շրջաններում պետությունը վարում է հայ բնակչության բռնի տեղահանություն, այն ուղեկցվում է կոռուպտիվությամբ, սպանություններով, պատանդների առևանգմամբ և Ադրբեյջանի բանտերում նրան խոչտանդումներով:

Սեպտեմբեր 23

Փեղեղնավորակ քաղաքում տեղի ունեցավ Ռուսաստանի նախագահ՝ Բորիս Ելցինի և Ղազախստանի նախագահ՝ Նորսուլթան Նազարբաևի նախաձեռնած խաղաղության բանակցություններ, ուր Հայաստանը և Ադրբեյջանը համաձայնեցին դադարեցնել կրակը Լեռնային Ղարաբաղում: Նախատեսվեց Արցախի ներսում ինքնիշխանության աստիճանական իրավունքի ձեռքբերում:

Սեպտեմբերի վերջերին

ԱՄՆ—ի ներկայացուցիչ տիկին Բարբարա Բաքսթը, 64 այլ կոնգրեսականների ստորագրությամբ նամակ հղեց նախագահ Ջորջ Բուշին, պահանջելով Միացյալ Ազգերի Ապահովության ուժերի միջամտությունը, որպեսզի Հայաստանի, Ադրբեյջանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև պահպանվի խաղաղությունը:

Նոյեմբերի սկիզբ

Արցախի ադրբեյջանական սահմանամերձ շրջաններում և գյուղերում սկսեցին շատանալ ազերի զինված ջոկատների հախուռն կուտակումները:

Նոյեմբեր 14

Ադրբեջանը, հակահայ արամադրություններ բորբոքելով փակեց Հայաստան գնացող գաղամուղը, իսկ 21-ին խափանեց երկաթուղագիծը:

Նոյեմբեր 27

Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդն ու եվրոպական եկեղեցիների համագումարը հատուկ նամակ հղեցին Միխայիլ Գորբաչովին, որպեսզի վերջ տրվի Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակմանը, հարթվի քաղաքացիական բնակչության իրավունքները և խաղաղորեն լուծվի Լեռնային Ղարաբաղի տագնապը:

Դեկտեմբեր 10

Լեռնային Ղարաբաղում անցկացվեց հանրաքվե և ժողովրդի միահամուռ ձայնով հռչակվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախությունը:

Դեկտեմբերի 20

Ադրբեջանական զինված ջոկատները զանգվածային հարձակումներ գործելով անընդհատ ուժերակոծեցին Ստեփանակերտը, Ասկերանը, Մարտակերտը, Հաղրուծի և Շահումյանի շրջաններն ու մերձակա գյուղերը: Գրավեցին Կրկժան գյուղը (դեկտեմբերի 30-ին): Հրո ճակատ դարձրին Ասկերանի շրջանում գտնվող Փառուխ և Խրամուրթ գյուղերը (փետրվարի 2-ին, 1992 թ.):

1992

Յունվար 6

Տեղի ունեցավ Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը: Որոշում կայացվեց զինել ՄԱԿ-ին, Եվրոխորհրդարանին, Անկախ Պետությունների Համագործակցությանը (ԱՊՀ), որպեսզի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ճանաչվի միջազգային իրավունքի սուբյեկտ: Հայերենը հռչակվեց պետական լեզու: Ընդունվեց երկքաղաքացիության օրենքը:

Յունվար 8

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Խորհրդարանի նախագահ ընտրվեց Արթուր Մկրտչյանը:

Յունվար 20

Հայ ազատամարտիկները դժվարին հաղթանակ տարան Շուշիի մոտակայքում գտնվող Քարինտակ գյուղում:

Փետրվար 26

Հայկական ջոկատները թեժ մարտերից հետո գրավեցին Խոջալուն: Հաջորդ օրերին, Ադրբեջանը մեծ վայնասուն բարձրացրեց, թե իբր հայերը սպանդ են կատարել Խոջալույում:

Հայաստանի Խորհրդարանի մամուլ ծառայությունը հերքեց այդ լուրերը, նկատի ունենալով, որ Խոջալուի խաղաղ բնակչությունը լքել էր քաղաքը մինչև մարտական գործողությունների սկսվելը: Արցախի ինքնապաշտպանական ջոկատների հայ մարտիկները նախօրոք բարձրախոսով հայտարարել էին, որ բնակչությունը հեռանա տվյալ վայրից:

Մարտ 1-8

Ձորս միլիոն դոլար հանգանակվեց Արցախի համար Լոս Անջելեսի շրջանից: Հանրաձայնությամբ բարերար տիար Քրե Քրեդրյանի Լինսի Հաստատությունը նվիրեց 3.000.000 դոլար, ՀԲԸՄ-ի նախագահ՝ տիկին Լուիզ Մանուկյան Սիմոնը՝ 300.000 դոլար:

Մարտ 8

Ադրբեջանցիները շարունակեցին ուժերակոծել Հայաստանի Տավուշի շրջանի Մովսես, Այգեպար, Ներքին Կարմիր-աղբյուր և Ջինար գյուղերը:

Մարտ 27

ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը, նկատի ունենալով ադրբեջանական բանակի զանգվածային հարձակումները և ուժերակոծումների սաստկացումը, հայտարարեց, որ գործադրելու է բոլոր պատասխան միջոցները ԼՂՀ-ի խաղաղ բնակչության պաշտպանությունն ապահովելու համար: Նշենք, որ (մարտի 20-ից) Իրանի իսլամական հանրապետության միջնորդությամբ պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել կրակը դադարեցնելու համար:

Մարտի 28 (և հետագայում ապրիլի 29-ին)

Ադրբեջանական բանակը աննախադեպ հարձակում և հրթիռային ուժերակոծումներ նախաձեռնեց Ստեփանակերտի վրա: Երկու կողմից եղան զոհեր: Հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը, հակառակ զինադադարի առկայության, ստիպված եղան հակադարձել՝ և կասեցնել ադրբեջանական բանակի առաջխաղացումը:

Ապրիլ 14

Եղերական մահով ընկավ ԼՂՀ Խորհրդարանի նախագահ՝ Արթուր Մկրտչյանը:

Ապրիլ 16

Ադրբեջանցիները, խոշոր ուժերով, Նախիջևանի տարածքից հարձակվեցին Հայաստանի սահմանամերձ Արարատյան դաշտավայրի գյուղերի վրա:

Մայիս 4 (և հետագա օրերին)

Ադրբեջանցիները հարձակվեցին Հայաստանի վրա հրեք ուղղու-
թյուններով: Նախիջևանից սկսեցին ուժեղացնել Երասխավանի շրջանը:
Ղազախի կողմից՝ Տավուշը: Հաճախակի սկսեցին հարձակվել նաև Եղեգ-
նաձորի վրա:

Մայիս 9

Լեռնային Ղարաբաղի հայկական ուժերը, ի պատասխան ագերիներ-
ի մեկամսյա անընդհատ հարձակումներին, թեժ մարտերից հետո գրա-
վեցին ռազմագիտական խիստ կարևոր նշանակություն ունեցող Շուշի
քաղաքը: Հետագա օրերին շարունակելով հաղթարշավը, գրավեցին Ճան-
հասանն ու Քջոսալարը:

Մայիս 12

ՄԱԿ-ի Ապահովության խորհուրդը խորապես մտահոգված լինելով
ԼՂՀ իրադրության բարդացման և զինադադարի խախտման դեպքերին,
որդեգրեց մի բանաձև, ուր որոշվեց «փաստեր հավաքող առաքելություն
ուղարկել լարվածության գոտի»:

Մայիս 15

Ազատագրվեց Բերդաձորը:

Մայիս 18

Հայկական ուժերը գրավեցին Լիսակորը, Զաբուղ գյուղը և Լաչինը:
Բացվեց ԼՂՀ-ն Հայաստանին կապող միջանցքը:

Մայիս 20

Հայաստանի և Նախիջևանի սահմանը լիակատար անվտանգության
և կայունության գոտու վերածելու նպատակով ՀՀ նախագահ՝ Լևոն Տեր-
-Պետրոսյանը հայտարարեց, որ պատրաստ է Նախիջևանի Հանրապե-
տության հետ կնքել համակողմանի համագործակցության պայմանագիր:

Մայիս 25 (և նախորդ օրերին)

Ադրբեջանցիները անընդհատ ուժեղացնեցին Ասկերան քաղաքը, ինչ-
պես նաև Շահումյանի և Մարտակերտի շրջանները:

Հունիս 12 (և հետագա օրերին)

Շահումյանի և Մարտակերտի շրջաններում ադրբեջանական ուժերի
հարձակումների ընթացքում, հազարավոր արցախահայեր ստիպողաբար
լքելով իրենց բնակավայրերը, գաղթեցին Երևան և Հայաստանի տարբեր
շրջաններ: Բռնի տեղահանվեց ավելի քան 40 գյուղերի 30.000 բնակիչ-
ներ:

Օգոստոս

Ադրբեջանցիները գրավեցին Արծվաշեն գյուղը:

— Ադրբեջանական բանակին հաջողվեց գրավել Շահումյանի շրջանը,
ինչպես նաև Մարտակերտի շրջանի մի մասը:

Սեպտեմբեր 1

Ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտպանու-
թյան բանակը:

Հոկտեմբեր 28

ՄԱԿ-ի Ապահովության խորհուրդը բանաձև ընդունեց՝ Լեռնային
Ղարաբաղի մեջ անմիջական զինադադար հաստատելու, ադրբեջանական
շրջափակումը վերացնելու, և վերջապես խաղաղության հասնելու համար
ուղարկել ՄԱԿ-ի ներկայացուցիչը:

Հոկտեմբեր — դեկտեմբեր ամիսներին

Ադրբեջանական զինյալ ուժերը անընդհատ գրոհներ ձեռնարկեցին
Հայաստանի սահմանամերձ շրջանների վրա: Թեժ մարտեր տեղի ունեցան
Մարտունիի և Հաղբուլթի շրջաններում, ինչպես նաև Մարտակերտի շրջա-
նի Չլտրան, Արաջաձոր գյուղերում: Հատկապես նոյեմբերի 5-ին և հետա-
գայում ադրբեջանական զորքերից ուժեղացնեցին Ստեփանակերտը, Ասկե-
րանը, Մեղրին, Գորիսը, Կրասնոսելսկը, Կապանը: Հայկական ինքնա-
պաշտպանական ուժերը հակահարված տվին այդ բոլոր հարձակումներին:

Նոյեմբեր 16

Կատաղի մարտերից հետո հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը
ազատագրեցին Մարտակերտի շրջանի Չլդրան գյուղը: Մինչ այդ ազա-
տագրել էին շրջանի Վաղուհաս, Կճողուտ, Հարությունագոմեր և Պողոսա-
գոմեր գյուղերը: Իսկ նոյեմբերի 29-ին ազատագրեցին Լաչինի հյուսի-
սում գտնվող Հայի բազար, Լուլիտուզ, Ղոզյու և Ղարաջանլը գյուղերը:

Դեկտեմբեր 8

ՀՀ նախագահ՝ Լևոն Տեր Պետրոսյանը ազգային աղետի իրավիճակ
հայտարարեց Հայաստանի մեջ, մարդասիրական օգնություն խնդրելով

մեծ տերութիւններ ղեկավարներին և միջազգային կազմակերպութիւններին, պահանջելով նաև վերացնել Ադրբեջանի, Թուրքիայի և մասամբ Վրաստանի գործադրած տնտեսական շրջափակումը:

Դեկտեմբեր 31

Նյու Յորքի Սենթ Ջոն տաճարում մեծ շուքով տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդին և երկրի խաղաղությանը նվիրված տարվա աղոթքն ու համերգի հանդիսութիւնը:

1993

Հունվար 3

Ռուսաստանի Դաշնության և ԱՄՆ-ի նախագահները համատեղ հայտարարութիւն կատարեցին Լեռնային Ղարաբաղի մասին, ուր խորը մտահոգութիւն էր հայտնվում, Լեռնային Ղարաբաղում և Ադրբեջանի ու Հայաստանի միջև ընկած սահմաններում չգաղաղող արյունալի դեպքերի կապակցութեամբ: Պահանջվում էր անհապաղ դադարեցնել արյունահեղութիւնը և շրջադարձ կատարել դեպի հակամարտութեան քաղաքական լուծման, ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խորհրդաժողովի շրջանակներում:

Հունվար 3 - 4

Մարտունիի շրջանի հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը ոչնչացրին Գեորգովան և Ֆիզուլիի շրջանի Աշաղի Վեյսալի գյուղերի ադրբեջանական կրակատեղերն ու դիրքերը:

Հունվար 4

ՀՀ արտաքին գործերի նախարարութիւնը իր հայտարարութեան մեջ նշեց, որ անցած 6 ամիսների ընթացքում Ադրբեջանը սադրիչ գործողութիւններ է ծավալել Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի վրա: Ռազմական օգուտի «գրադ» կայանքների օգտագործմամբ ռմբակոծվել են հայկական գյուղերն ու քաղաքները, որոնք բազմաթիվ զոհերի պատճառ են դարձել քաղաքացիական բնակչութեան շրջանում:

Հունվար 18

Ադրբեջանական բանակը լայնածավալ հարձակման անցավ Մարտակերտի շրջանում:

Փետրվար 20 - 21

Արցախի հայ ազատամարտիկներին հաջողվեց ազատագրել Մարտակերտի շրջանի մեծագույն գյուղը՝ Հաթերքը, ինչպես նաև Զափար, Զարդախաչ, Զագլիկ և Ումուդլու գյուղերը:

Փետրվար 22

Արցախի արհմիութիւնների դաշնակցութիւնը դիմեց Ամերիկայի իր գործընկերներին, որպեսզի աջակցեն Արցախի բնակչութեան քաղաքական, բարոյական և ֆիզիկական բնաջնջման դադարեցմանը:

Մարտ 23

Ադրբեջանի ղինյալ ուժերը զանգվածային հարձակում գործեցին Մարտակերտի շրջանի՝ հյուսիսային Ղարաբաղի և Լաչինի մարդասիրական միջանցքի, Ղարաբաղի հարավային սահմանի վրա:

Մարտ 27

7000 հայ ցուցարարներ Նյու Յորքի Ս. Վարդան եկեղեցու առջևից շարժվեցին դեպի ՄԱԿ-ի շենքը, իրենց բողոքը հայտնելու Ադրբեջանի շրջափակման դեմ: Քայլարշավը գլխավորում էին արքեպիսկոպոսներ Խաթակ Պարսամյանը և Մեսրոպ Աճյանը, ինչպես նաև հայկական կուսակցութիւններն ու կազմակերպութիւնները:

Ապրիլ 7

Հայ ազատամարտիկները ամբողջութեամբ գրավեցին Քելբաջարի շրջկենտրոնը: Առգրավվեց նաև ռազմական մեծաքանակ տեխնիկա:

Ապրիլ 9

Լեռնային Ղարաբաղի Գերագույն խորհրդի նախագահութիւնը պաշտոնապես հայտարարեց Լեռնային Ղարաբաղում ռազմական գործողութիւնների սաստկացման մասին և դատապարտվեց Ադրբեջանի կողմից ԼՂՀ պետականութեան դեմ ուղղված ռազմական ագրեսիան: Հայտնվում էր նաև, որ ԼՂՀ-ի ինքնապաշտպանական ուժերը անհրաժեշտ միջոցներ կձեռնարկեն ագրեսիաների Քելբաջարի շրջակայքում գտնվող կրակակետերը ոչնչացնելու համար:

Հունիս 12

Աղդամի շրջանի Մերգուլի գյուղի մեջ հերոսական մահով ընկավ Արցախի փառաբանված հրամանատարներից՝ Մոնթե (Ավո) Մեքոնյանը: Տարբեր մարտերում կազմակերպչական և հրամանատարական բարձր տաղանդով աչքի ընկան նաև Լեոնիդ Ազգալդյանը, Սիմոն Աջգոյդյանը (Դետ), Նորիկ Դանիելյանը, Տիգրան Սարգսյանը, Շահեն Մեղրյանը, Մանվել Եղիազարյանը, Սամվել Գեորգյանը, Հակոբ Հակոբյանը, Մանվել Գրիգորյանը, Մովսես Գորգիսյանը, Երվանդ Շահումյանը և ուրիշներ, որոնցից շատերը նույնպես իրենց կյանքը զոհաբերեցին Արցախի ազատագրման սուրբ գործին:

Հունիս 27

Հայկական զինված ուժերը հուժկու հարվածով ազատագրեցին Մարտակերտ շրջկենտրոնը:

Հունիս 23

Արկադի Ղուկասյանը նշանակվեց ԼՂՀ արտաքին գործերի նախարար:

— Հայկական զորամիավորումները գրավեցին Աղզամը շրջապատելով նաև Ֆիզուլիի շրջկենտրոնը: (Ֆիզուլին գրավվեց օգոստոսի 23-ին):

Հունիս 29

ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը, նկատի ունենալով Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև ռազմական գործողությունների սրումը, ընդունեց 853-րդ բանաձևը, պահանջելով անհապաղ դադարեցնել պատերազմը և հարգել Ադրբեջանի և շրջանի մյուս երկրների տարածքային ամբողջականությունը: ՄԱԿ-ի ապահովության խորհուրդը կրկին սատար էր կանգնում ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի ջանքերին, որոնք ուղղված են կատարելու մինչ այդ ընդունված 822-րդ (ապրիլ 30) բանաձևը: Համաձայն գրույթներ ունեցան նաև հետագայում թիվ 874 (հոկտեմբեր 14), և թիվ 884 (նոյեմբեր 12) բանաձևերը:

Օգոստոս 9 — 12

Հռոմում տեղի ունեցավ ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի 9-ը երկրների խորհրդակցությունը, Հայաստանի և Ադրբեջանի պատվիրակության, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

Սեպտեմբեր — դեկտեմբեր

«Բագին» ամսագրում լույս տեսան Արցախի նահատակ հերոսների սիրազորությունները բովանդակող բացառիկ (ազատամարտիկների նկարներով և կենսագրություններով):

Սեպտեմբեր

Լեռնային Ղարաբաղի փախստականները սկսեցին զանգվածաբար վերադառնալ իրենց բնակավայրերը: ԼՂՀ իշխանությունների կողմից ձեռնարկվեցին միջոցառումներ արագացնելու համար անհատական շինարարական աշխատանքները:

Հոկտեմբեր 23

Ազատագրվեց Ադրբեջանի Հորադիս գյուղը, որը սահմանակից է Իրանին:

Հոկտեմբեր 28

Ազատամարտիկները գրավեցին Ջանկելան քաղաքը:

Դեկտեմբեր 10-ին և հետագա օրերին.

Հայաստանի Հյուսիս-արևելյան սահմանի վրա իրավիճակը խիստ լարվեց: Ադրբեջանցիները սկսեցին գնդակոծել Իջևանի, Կիրանց, Բերքաբեր, Ծաղկավան գյուղերը, Նոյեմբերյանի Ոսկեպար գյուղը, ինչպես նաև Կարմիրի շրջանի Վահան գյուղի սահմանային դիրքերը:

1994

Մարտ

Հայկական ուժերը գրավեցին ռազմագիտական կարևոր բարձրունքներ Ադրբեջանի հարավ-արևելյան կողմում գտնվող Ֆիզուլիի շրջանում:

Ապրիլ 25-26

Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը ազատագրվեցին Բաշ — Քարվենդ, Օրթա — Քարվենդ, Շիխլար գյուղերը և այնուհետև Թարթառի շրջկենտրոնը:

Մայիս 5

Կիրգիզստանի մայրաքաղաք Բիշկեքում ԱՊՀ-ի միջխորհրդարանական համաժողովում ստորագրված արձանագրությունով կոչ արվեց համարտող կողմերին մայիսի 9-ին դադարեցնել կրակը:

Մայիս 6

Ադրբեջանական ուժերը անցան լայնածավալ գրոհի Աղզամի շրջանի Գյուլիջա, Բաշ — Քարվենդ և Իսչիլար գյուղերի դարաբաղյան դիրքերի ուղղությամբ: Ծանր մարտերից հետո Հայկական ուժերին հաջողվեց կասեցնել թշնամու գրոհը և ստիպել նահանջելու իրենց նախնական դիրքերը:

Մայիս 12

Կնքվեց գինադադարի համաձայնություն:

Հունիս 14

ԼՂՀ ռազմական հետախուզության տվյալներով, ադրբեջանական ուժերը շարունակեցին ոչնչացնել Շահումյանի շրջանում գտնվող հայկական պատմական հուշարձանները, եկեղեցիները, քարուքանդ անելով նաև գերեզմանատները:

Խախտելով գինադադարի համաձայնությունը Ադրբեջանի նախիջևանյան ուժերը գնդակոծեցին Հայաստանի սահմանամերձ տարածքը, ինչպես նաև Երասխավանի պաշտպանական մատույցները: Հայկական սահմանապահ ուժերը պատասխան գործողություններ չգիմեցին:

Մարդասիրական առաքելությամբ 20-րդ անգամ լինելով Լեռնային Ղարաբաղ ժամանեց Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանի լորդերի պալատի փոխ նախագահ Քերոլայն Քոքսը, իր հետ բերելով սնունդ, դեղորայք, բժշկական սարքեր և այլ անհրաժեշտ ապրանքներ: Քերոլայն Քոքսը հանդիսանում է Ստեփանակերտի պատվո քաղաքացին:

Հայաստանի, Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի պաշտպանության զերատեսչությունների ղեկավարների միջև կնքվեց գինադադար պայմանագիր, որը մասամբ պահպանվում էր մայիսի 12-ից ի վեր: Այն վերահաստատվեց նաև օգոստոսի 28-ին:

Ավարտվեց «Հայաստան» հիմնադրամի ֆինանսական միջոցներով կառուցված Հովսեփյան – Ասկերան ջրատարի շինարարությունը:

Ադրբեջանական բանակի ստորաբաժանումները, խախտելով գինադադարը, Ղազախի տարածքից ռմբակոծեցին Նոյեմբերյանի շրջանի Ոսկեպար գյուղի պաշտպանական դիրքերը: Հայաստանի սահմանապահ զորքերի պատասխան գործողություններով հակառակորդը դադարեցրեց կրակը:

ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր Պետրոսյանը և Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևը հանդիպեցին Նյու Յորքում ՄԱԿ-ի ներկայացուցչության մեջ և քննեցին Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Համաձայնեցին պահպանել գինադադարը և նշեցին կարևորությունը ԵԱՀԿ-ի և Ռուսաստանի միջնորդական առաքելության:

ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր Պետրոսյանը ՄԱԿ-ի ընդհանուր նստաշրջանի իր ելույթում նշեց, որ «ազգերի ինքնորոշումը Հայաստան կնկատե

մարդկային անշնչի իրավունքը», և առաջարկեց, որպեսզի Լեռնային Ղարաբաղը մասնակցի ԵԱՀԿ-ի Մինսկի համաժողովին:

Ադրբեջանական միավորումները ռմբակոծեցին Կրասնոսելսկի շրջանի վերին Ճամբարակ գյուղի պաշտպանության դիրքերը: Հայկական սահմանային ուժերը պատասխան կրակով լուեցրին հակառակորդի նշանակետերը:

Բուդապեշտում տեղի ունեցավ ԵԱՀԿ-ի 52 երկրների երկօրյա համաժողովը, ուր հավանություն տրվեց Ռուսաստանի և ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի առանձին անդամների հակամարտության կարգավորման միջնորդական ջանքերին: ՀՀ նախագահ՝ Լևոն Տեր Պետրոսյանը, գնահատելով գինադադարը, պահանջեց դատապարտել Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը, նկատի ունենալով, որ դեկտեմբերի 3-ին Ադրբեջանի հատուկ ծառայությունները պայթեցրել էին ինքնաթիռը Լեռնային Ղարաբաղի մոտ:

ԼՂՀ խորհրդարանի կողմից հանրապետության նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Բոչարյանը:

Սկսվեց «Ստեփանակերտ-Գորիս» ճանապարհի կառուցման և բարեկարգման աշխատանքները:

Մոսկվայում տեղի ունեցավ ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի համանախագահների դռնփակ ժողովը, հակամարտ կողմերի ներկայացուցիչները մասնակցությամբ: Այն ձգձգումներով ավարտվեց մայիսի 18-ին: Բանակցությունները առանձնապես հաջողությամբ չպսակվեցին:

Ադրբեջանական զորքերը մտան Տավուշի շրջան, գնդակոծեցին Մուսես, Ջինար, Այգեպար և Ներքին Կարմիր-աղբյուր գյուղերը, բայց հայկական ինքնապաշտպանական ջոկատները ետ մղեցին թշնամուն:

Մայիս

Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունների կառավարությունները միակողմանի որոշումով ազատ արձակեցին ազերի ռազմագերիների և քաղաքացիական բնակչության բանտարկյալների մի մասին:

Հունիս 15

Հելսինկիում տեղի ունեցավ ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի համանախագահության 3-րդ փուլի բանակցությունները: Օրակարգում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման հարցն էր:

Հոկտեմբերի 25

Նյու Յորքի ՄԱԿ-ի կենտրոնատեղիում ՀՀ նախագահ՝ Լևոն Տեր Պետրոսյանը և Ադրբեյջանի նախագահ՝ Հեյդար Ալիևը քննեցին դադարադրական հակամարտության առնչվող խնդիրները: Հավանություն տրվեց զինադադարի պահպանմանը և բանակցությունների շարունակմանը:

1996

Փետրվար 21 – 23

Հելսինկիում կայացավ ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խորհրդաժողովի համանախագահության բանակցությունների 9-րդ փուլը: Քննարկվեց ԼՂՀ անվտանգության և Լաչինի միջանցքի հարցերը, առանց փոփոխություն արձանագրելու առանցքային հարցերում: Գնահատվեց 1994 թ. մայիսի 12-ից հարատևող հրադադարը:

Մարտ 1

Հայաստանի հանրապետության Ազգային ժողովի և ԼՂՀ խորհրդարանի միջև կնքվեց համագործակցության և փոխգործակցության համաձայնագիր:

Դեկտեմբեր 3

Տեղի ունեցավ Լիսաբոնի ԵԱՀԿ-ի գազաթափողովը, ուր ընդունվեց 27 հոդվածներից բաղկացած հայտարարություն: 20-րդ հոդվածը վերաբերում էր Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական կարգավիճակին, ուր պաշտպանվում էր ԼՂՀ-ի ինքնավարությունը Ադրբեյջանի հողային ամբողջականության մեջ: Այն արգելակեց նախագահ Լևոն Տեր Պետրոսյանը, գործի դնելով իր վետոյի իրավունքը:

Դեկտեմբեր

Ստեփանակերտում շահագործման հանձնվեց Բալլուջա-Ստեփանակերտ ջրատարը:

1997

Փետրվար 28

ԱՄՆ-ի կոնգրեսմեն Ֆրանք Փալոնը, Ստեփանակերտի Ազգային ժողովում ունեցած իր ելույթում, պաշտպանեց ԼՂՀ ինքնորոշման իրավունքը:

Մարտ 25

ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի նախագահության անդամ երկրների՝ ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի ղեկավարները նախագահ Լևոն Տեր Պետրոսյանին կոչ արեցին, դադարադրական հարցում փոխզիջումային լուծում գտնելու:

Ապրիլ 4

Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային ժողովում ընթերցվեց ԱՄՆ-ի կոնգրեսական Ջորջ Ռադանովիչի նախապատրաստած ելույթի տեքստը, ուր պաշտպանվում էր Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման իրավունքը: (Անբարենպաստ եղանակի պատճառով նա չկարողացավ Երևանից թռչել Ստեփանակերտ):

Մայիս

Լույս տեսավ ամերիկյան հայկական համագումարի «Լեռնային Ղարաբաղի սպիտակ էջեր» գրքույկը, ուր տրված է խորհրդային և նախախորհրդային շրջանների հակամարտության պատմությունն ու ներկա իրավիճակը:

Հունիս

Երևանում լույս տեսավ ակադեմիկոս Սերգեյ Մելքումյանի «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետություն» գիրքը, որը նվիրված է 1988-1994 թթ. Ղարաբաղի ազատագրական մարտերի ընթացքում զոհված հերոսների հիշատակին:

Հունիս 24

Դեկտեմբերում հրապարակվեց ԱՄՆ-ի, ՌԴ-ի և Ֆրանսիայի համատեղ հայտարարությունը, ուր հակամարտության կողմերին կոչ էր արվում դրական մոտեցում ցուցաբերել ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խորհրդաժողովի նոր առաջարկին:

Հուլիս 9

ԱՄՆ-ի ներկայացուցչական տան հատկացումների հանձնաժողովը ամրապնդեց Ադրբեյջանին ամերիկյան օգնություն տրամադրելու արգելքը՝ 907 բանաձևը: Հաստատեց նաև Լեռնային Ղարաբաղին ուղղակի մարդասիրական ամերիկյան օգնության ծրագիրը:

Յուլիս

Հրապարակվեց ուսն զորավար Ալեքսանդր Լեւեդի ԵԱՀԿ-ի Մինսկի համաժողովի համանախագահներին ուղղված նամակը, ուր քննադատելով տարածքային ամբողջականության սկզբունքը, Լեւոնային Ղարաբաղի ժողովրդի համար պաշտպանում էր «ժողովուրդների ինքնորոշման համընդհանուր իրավունքի սկզբունքը»:

Սեպտեմբեր 1

ԼՂՀ-ի նախագահական արտահերթ ընտրություններում նախագահ ընտրվեց Արկադի Ղուկասյանը:

Յուլիս 10

Ստրասբուրգում Հայաստանի և Ադրբեյջանի նախագահների հանդիպումից հետո, հրապարակվեց միացյալ հաղորդագրություն, ուր նշվում էր, որ կողմերը հակամետ են բանակցությունների շարունակման:

Նոյեմբեր 1

Հրապարակվեց ՀՀ նախագահ՝ Լևոն Տեր Պետրոսյանի «Պատերազմ թե՞ խաղաղություն. լրջանալու պահը» հոդվածը Լեւոնային Ղարաբաղի հիմնահարցի վերաբերյալ, որի փոխդիմումային տրամադրություն չուրջ ծավալվեցին սուր բանավեճեր թե՛ Հայաստանում և թե՛ սփյուռքում:

Նոյեմբեր 26

ԱՄՆ-ի նախագահ՝ Բիլ Կլինթոնը ստորագրեց կոնգրեսի կողմից փախկերացված արտաքին օժանդակության օրինագիծը, ուր տեղ էր դրել նաև Լեւոնային Ղարաբաղի ժողովրդին 12,5 միլիոն դոլար մարդասիրական օժանդակությունը:

Նոյեմբեր 27

Լոս Անջելեսում տեղի ունեցավ «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի կազմակերպած թեյեթոնը, նպաստելու համար Արցախի ենթակառուցյունների վերահաստատման աշխատանքներին:

Դեկտեմբեր 19

Կոպենհագենում տեղի ունեցավ ԵԱՀԿ-ի արտաքին գործերի նախարարների երկօրյա ժողովը: Արցախի հիմնահարցով որևէ փաստաթուղթ չորդեգրվեց: Նշվեց, որ Լեւոնային Ղարաբաղը, որպես կողմ, պետք է ավելի ծանրակշիռ դեր խաղա բանակցությունների ընթացքում:

Դեկտեմբեր 20

Բացվեց Գորիս-Ստեփանակերտ ճանապարհի շինարարության 2-րդ և 3-րդ հատվածները:

1998

Յունվար

Սկսեց գործել Լեւոնային Ղարաբաղի կառավարության կողմից հաստատված ծննդաբերության խթանման ծրագիրը: Ըստ այդ ծրագրի, մեկ ընտանիքի յուրաքանչյուր չորրորդ և հաջորդ երեխայի համար բացվելու է 1000 ամերիկյան դոլար գումարի հաշիվ, որը գործելու է մինչև երեխայի 18 տարեկան դառնալը:

Յունվար

Լեւոնային Ղարաբաղի հանրապետության կառավարությունը նախաձեռնեց համահայկական առաջին վիճակախաղը, որի հասույթը հատկացվելու է ԼՂՀ ամրապնդմանն ու զարգացմանը: Վիճակախաղի նշանաբանն է՝ «Արցախի հաղթանակի բանալին հայության միասնական նվիրումի մեջ է»:

* «Նոր օր» եռօրյա, փետրվար 4, 7, 11, 1998թ.:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

(2000 – 2004 թթ.)

«Հայկական հարցը և Մեծ Եղեռնը» ժամանակագրական կարգով շարադրելու նախաձեռնությունը սկսել եմ 1995 թվականին Հայոց Մեծ Եղեռնի 80-ամյա տարելիցի առթիվ: Առաջին հոդվածը այս մասին լույս տեսավ «Նոր օր» եռօրյայի ապրիլի 22-ի համարում, (1995 թ.):

Հետագայում, տարի առ տարի այս խորագրի տակ շարունակելով այս աշխատանքը, 2000 թ. Հայաստանի ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշումով այն լույս տեսավ Երևանում առանձին գրքույկով:

Այս հատորում բերված ժամանակագրությունը շարունակությունն է վերահիշյալ աշխատանքի և ընդգրկում է 2000–2004 թթ. ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձությունները:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

2000 թ.

Ապրիլ 17

Կ.Պոլսի Գարթալի քաղաքապետությունը նախաձեռնեց շրջանում գտնվող Ս. Նշան Հայոց եկեղեցու տարածքի մի մասը օգտագործել ճանապարհաշինության համար: 1972 թ. եկեղեցու մի մասը արդեն բռնազրավվել էր առանց փոխարժեքը վճռելու:

Ապրիլ 18

Կալիֆորնիայի Գլենդելի քաղաքապետարանի խորհուրդը հրապարակեց Հայոց ցեղասպանության 85-ամյակը ոգեկոչող հուշակագիր:

— ԱՄՆ-ի Պենսիլվանիա նահանգի խորհրդարանը միաձայն որդեգրած բանաձևով, Ապրիլի 24-ը հռչակեց Հայերի ցեղասպանության նահատակների ոգեկոչման օր:

Ապրիլ 19

Նյու Յորքի նահանգապետ Ջորջ Փաթաքի հատուկ հռչակագրով դատապարտեց Հայերի ցեղասպանության Թուրքիայի ուրացումը և Ապ-

րիլի 24-ը նահանգում հայտարարեց Հայոց Եղեռնի նահատակների ոգեկոչման օր:

— Լոս Անջելեսի քաղաքապետարանում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության 85-րդ տարելիցի ոգեկոչմանը նվիրված հանդիսություն: ԼՅԴ Հայ դատի հանձնախմբերի կազմակերպությամբ հրապարակած հուշակագրում քաղաքապետարանը կրկին հաստատեց, որ ճանաչում է Ապրիլի 24-ը, որպես Հայոց ցեղասպանության սգատոն:

Ապրիլ 20–21

Երևանի «Հրաչյա Աճառյան» համալսարանում տեղի ունեցավ Մեծ Եղեռնի 85-ամյակին նվիրված «Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներն ու հետևանքները» խորագրով երկօրյա գիտաժողովը:

Ապրիլի 23

Ֆրանսիացի մեծ գրող՝ Անատոլ Ֆրանսի գերեզմանից մի բուռ հողով լցված աճյունասփորը Հայաստան բերվեց և ամփոփվեց Ծիծեռնակաբերդի պատի մեջ:

Ապրիլ 24

Ուկրաինայի Մակեվկա քաղաքում (Դոնեցկ) գտնվող հայկական եկեղեցու բակում բացվեց Հայոց ցեղասպանության նվիրված աղբյուր–հուշարձանը:

— Հայաստանում Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակի առթիվ Բերիո թեմի Ազգային առաջնորդարանը (Հալեպ) կազմակերպեց ուխտագնացություն դեպի Դեր Զոր հայերի ցեղասպանության 85-րդ տարելիցի առթիվ:

— Իսրայելի կրթության նախարար Եոսի Սարիդ Ս. Հակոբ վանքում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության ոգեկոչման ձեռնարկի ընթացքում հայտարարեց, որ Իսրայելի դպրոցներում Ողջակիզման հետ միասին պիտի դասավանդվի նաև Հայոց ցեղասպանությունը:

— Մեծի Տանն Կիլիկիո Արամ Ա կաթողիկոսը Հայոց ցեղասպանության 85-ամյակի առթիվ Դեր Զոր կատարած իր ուխտագնացության ընթացքում, հատուկ կոնդակով Դեր Զորը հռչակեց Համազգային ուխտատեղի:

— Բաղդադի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ մայր եկեղեցու կից տեղի ունեցավ Մեծ Եղեռնի նահատակների հիշատակին նվիրված հուշակոթող խաղաքարի բացումը:

— Թուրքիայում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Հենրի Մորգենթաուի թուրք ձենրի Մորգենթաու III-ը, 1915 դուլար խորհրդանշական գումար

նվիրեց Վաշինգտոնի Հայկական Ազգային ինստիտուտին (ANI): Տվյալ գումարը օգտագործելու է Վաշինգտոնի Հայոց ցեղասպանության թանգարանի և հուշակոթողի կառուցման աշխատանքներին:

Մայիս 2

ԱՄՆ-ի Ուիսկոնսին նահանգի խորհրդարանը վավերացրեց «Ապրիլ 24-ը որպես Հայերի ցեղասպանության ոգեկոչման օր, ամբողջ նահանգի տարածքում» բանաձևը:

Մայիս 8

Գրողների միջազգային PEN ընկերությունը Նյու Յորքի Հանրային գրադարանում հատուկ հանդիսությունը ոգեկոչեց Հայերի ցեղասպանության զոհ՝ 85 հայ գրողների հիշատակը:

Մայիս 9

Կալիֆորնիայի նահանգային Մերակույտի դատարանական հանձնաժողովը միաձայն որդեգրեց մի օրինագիծ, ուր իրավունք է տրվում Հայերի ցեղասպանության զոհերին կամ նրանց ժառանգներին դիմելու դատարան, ապահովագրության ընկերություններից վնասի հատուցում պահանջելու համար:

Մայիս 10

«Նյու Յորք թայմս» թերթը Թուրքիայի թղթակից՝ Ստեֆն Քիզըր, մայիսի 10-ի համարում հրատարակեց «Թուրքական շրջանը վերհիշում է Հայերի կոտորածները» հոդվածը, ուր իմարեբդի (էլազիկ) մի քանի թուրք բնակիչներ հաստատում են 1915 թ. տեղի ունեցած Հայերի կոտորածները:

Մայիս 11

Լիբանանի խորհրդարանը միաձայն որդեգրեց Հայերի ցեղասպանության ճանաչման հետևյալ բանաձևը: «Օսմանյան իշխանությունների կողմից 1915-ին գործադրված ջարդերի 85-րդ տարելիցի առթիվ, ջարդեր՝ որոնց զոհ զնացին մեկուկես միլիոն Հայեր, Լիբանանի խորհրդարանը ճանաչում և դատապարտում է Հայ ժողովրդի դեմ գործադրված ցեղասպանությունը և ամբողջական զորակցությունն է հայտնում Հայ քաղաքացիների պահանջներին, նկատելով, որ այս ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը նախապայման է ապագայի հավանական նմանօրինակ ոճիրների կանխարգելման»:

— Փարիզի շրջանի Լիլա քաղաքում բացվեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված խաչքար — հուշարձան:

Մայիս 13

Երուսաղեմի «Jerusalem post» թերթի մայիսի 13-ի համարում հրատարակվեց «Ողբերգություն, որ այլևս չի կարելի անտեսել» հոդվածը, ուր փաստվում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Օսմանյան կայսրությունում ոչնչացվել են 1,5 — 2 միլիոն Հայեր:

Մայիս 28

Զորավար Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան) աճյունը, Հայաստանի հանրապետության 82-րդ տարեդարձի օրը պաշտոնական ծեսով ամփոփվեց Բաշ Ապարան հերոսամարտի հուշահամալիրում:

Հունիս 7

Ֆրանսահայ կազմակերպությունները միասնաբար դիմումներ ուղարկելով բոլոր բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, պահանջեցին, որպեսզի Ֆրանսիայի Մերակույտը ճանաչի Հայերի ցեղասպանության բանաձևը:

— Ըստ մամուլի հաղորդագրության, Թուրքիայի Սիվրիհիսար գավառում գտնվող Հայոց Ս. Երրորդություն եկեղեցին վերանորոգվելով վերածվելու է թանգարանի:

Հունիս 9

«New York Times» թերթում լույս տեսավ մի ծանուցում, ուր հրեական ողջակիզումի 126 մասնագետ-գիտնականներ հաստատելով Հայերի ցեղասպանության փաստը, արևմտյան երկրներից պահանջեցին, որպեսզի Թուրքիան ճանաչի Հայերի ցեղասպանությունը:

Հունիս 11

Աթենքի Ռենտի — Յուվալատիքայի Հայկական թաղամասում գտնվող հրապարակում բացվեց Մեծ Եղեռնին նվիրված հուշակոթողը և հրապարակն էլ անվանվեց «Արմենիա»:

Հունիս 15

ԱՄՆ-ի կոնգրեսմեն Ջեյմս Ռոկներ (Հանրապետական, Կալիֆորնիա նահանգից), ներկայացուցիչներ Տան խոսնակ Դենիս Հեսթերի հետ տեսակցելով մատնանչեց, Հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող (H. Res. 398) բանաձևը անհապաղ դնել քվեարկության:

Հունիս 17

Ֆրանսիայի Մերակույտի «Մեդիսիս» սրահում տեղի ունեցավ Հայ-թուրքական երկխոսություն Հայկական հարցի և 1915 թ. Մեծ Եղեռնի ճանաչման խնդրի շուրջ: Երկխոսություն ընթացքում ելույթ ունեցող

Թուրք պատմաբանները պաշտպանում էին իրենց երկրի պաշտոնական տեսակետը, որ երկկողմանի բախումներ են եղել և ոչ թե ցեղասպանություն:

Հունիս 18

Մոտ 10.000 հայեր ցույց կազմակերպեցին Փարիզում, Ֆրանսիայի Ծերակույտի շենքի դիմեց, պահանջելով, որ այն ընդունի հայերի ցեղասպանություն բանաձևը:

Հունիս 25 – 26

Դաունիի (Կալիֆորնիա) Արվեստի թանգարանում բացվեց Մեծ Եղեռնին նվիրված լուսանկարչական ցուցահանդեսը, «Վկաները» խորագրով: Այն մաս է կազմում Արա Օշականի և Լևոն Փարյանի պատրաստած Հայոց ցեղասպանություն ծրագրի:

Հունիս 28

ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Հայկական հարցի համախմբման անդամ կանգրեսմենների հետ Վաշինգտոնում հանդիպման ընթացքում, Հայաստանի հանրապետության նախագահ՝ Ռոբերտ Քոչարյանը մատնանշեց Հայերի ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտությունը:

Հուլիս 23

Գլենդելի (Կալիֆորնիա) Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում վեր խոյացավ Մեծ Եղեռնի նահատակների հիշատակին նվիրված «ղողանջ ոգեկոչման» խաչքար հուշարձանը: Հեղինակն է տաղանդավոր քանդակագործ Գասպար (Կարպուշ) Ղարիբյանը:

Հուլիս 26

Բրիտանա-հայկական համակուսակցական խորհրդարանական խմբակի կողմից պատրաստված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նամակ-դիմումը ներկայացվեց Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Թոնի Բլեիրին: Այն ստորագրված է 57 խորհրդարանականների կողմից (Լորդերի պալատ և Խորհրդարան) և բազմահազար քաղաքացիների կողմից:

Օգոստոս 5

Բրիտանական The Independent օրաթերթում լույս տեսավ Միջին Արևելքի հարցերի թղթակից՝ հրապարակախոս, պատմաբան Ռաբերթ Ֆիսքի ընդարձակ հոդվածը «Կորսուած հաշվհարդար» (Տես Ռեքնինկ) խորագրով, ուր փաստերի լույսի տակ հաստատում է 1915 թ. Հայերի ցեղասպանությունը:

Օգոստոս 10

Կալիֆորնիայի նահանգային Ծերակույտը միաձայն վավերացրեց 1915 թիվը կրող բանաձևը, որը վերաբերում է հայերի ցեղասպանության զոհերի և նրանց ժառանգների ապահովագրական գանձումներին:

Օգոստոս 31

Անգլիայում հրատարակվող «The Independent» օրաթերթը հատուկ հրապարակումով Թուրքիայից պահանջեց ճանաչել 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը

Սեպտեմբեր 2

Գերմանիայի Հալե քաղաքի «Մարիցպրլ» թանգարանում բացվեց «Կիլիկիայի գանձերի» ցուցահանդեսը, ուր հատուկ տեղ էր տրված Թուրքական ջարդերից ազատված գանձերի ցուցադրությանը:

Սեպտեմբեր 7

ՀՀ նախագահ՝ Ռոբերտ Քոչարյանը ՄԱԿ-ի Հազարամյակի գերաստիճանի ընդհանուր ժողովի իր ելույթում Միջազգային համայնքի ուշադրությունը ներկայացրեց Թուրքիայի կողմից 1915 թ. Հայերի ցեղասպանության ուրացման հարցը:

Սեպտեմբեր 14

ԱՄՆ-ի կոնգրեսի ներկայացուցիչների Պալատի Արտաքին հարաբերությունների և Մարդկային իրավունքների ենթահանձնախումբը քննարկեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման թիվ HR 398 բանաձևը:

Սեպտեմբեր 20

Սիդնեյում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության ոգեկոչման հուշարձանի բացումը: Հայահոծ ներկաների շարքում գտնվում էին նաև Օլիմպիական խաղերի համար Ավստրալիա ժամանած հայ մարզիկները:

Սեպտեմբեր 21

ԱՄՆ-ի կոնգրեսի ներկայացուցիչների Պալատի Արտաքին հարաբերությունների և Մարդկային իրավունքների ենթահանձնախումբը բաց քվեարկությամբ թեր քվեարկեց Հայերի ցեղասպանության HR 398 բանաձևին:

— Կալիֆորնիա նահանգի կառավարիչ Կրեյ Դեյվիսը ստորագրեց հայերի ցեղասպանության զոհերի ժառանգներին վնասի հատուցման համար իրավունք տալ Ապահովագրական ընկերությունների դեմ դատ բանալու: Այս օրենքով, այն հայորդիները, որոնց նախնիները նախքան ցեղասպանությունը կյանքի ապահովագրություն ունեին ամերիկյան ըն-

կերուլթյուններում, իրավունք է տրվում համապատասխան հատուցում պահանջելու խնդրո առարկա ընկերուլթյուններին:

Սեպտեմբեր 27 – 28

Վաչինգտոնում ԱՄՆ–ի կոնգրեսի գրադարանի Մեդիսոնի անվան մասնաշենքում տեղի ունեցավ «Հայոց ցեղասպանութան ամերիկյան արձագանքը» խորագրով համաժողովը, որը նախաձեռնվել էր կոնգրեսի գրադարանի և հայկական ազգային ինստիտուտի կողմից: Գրադարանի սրահում ցուցադրվեցին հայերի ցեղասպանութան վերաբերող նկարներ և հրատարակություններ:

Յոկտեմբեր 3

ԱՄՆ–ի ներկայացուցիչների Տան Միջազգային հարաբերությունների հանձնաժողովը 24 թեր, 11 դեմ և 2 ձեռնպահությամբ վավերացրեց Հայերի ցեղասպանութան բանաձևը:

Յոկտեմբեր 9

Երևանյան լճի մերձակայքում տեղի ունեցավ արաբ ժողովրդի հանդեպ Հայ ժողովրդի երախտիքի հուշարձանի կառուցման համար մարմարե հիմնաքարի բացումը: Այն խորհրդանշելու է Եղեռնից վերապրողների երախտագիտական զգացումները արաբ ժողովրդին, որոնք 1915–ին կոտորածներից փրկեցին Հայ ժողովրդի «մնացորդացը» և նրանց տվին բնակելի միջոցներ, աշխատանք, ապահովություն և ապա քաղաքական իրաժեք իրավունքներ:

Յոկտեմբեր 18

Ուրուգվայի Արևելյան հանրապետության Սենատը միաձայն կրկին ընդունեց օրինագիծ, ըստ որի «Ապրիլի 24–ը հայտարարվում է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության նահատակների հիշատակության օր»: Ուրուգվայը աշխարհում առաջին երկիրն է, որ 1965 թ. Ապրիլի 24–ը հայտարարեց Հայ նահատակների ոգեկոչման օր:

Յոկտեմբեր 19

ԱՄՆ–ի նախագահ Բիլ Քլինթոնի հատուկ նամակով, Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող թիվ 596 բանաձևի քվեարկության հարցը, խոսնակ Հեպթրթի կողմից հանվեց ներկայացուցիչների Տան լիազումար նիստի օրակարգից: (Նախկինում այն կրում էր 398 թիվը):

Յոկտեմբեր 20 – 21

Լոս Անջելեսի UCLA համալսարանում «Պատմական Հայաստանի քաղաքներն ու նահանգները» խորագրի տակ տեղի ունեցավ միջազգա-

յին 7–րդ գիտաժողովը, որը նվիրված էր «Հայկական Կիլիկիա»–ին: Բացումը կատարվեց Արամ Ա կաթողիկոսի կողմից:

Յոկտեմբեր 26

ՀՅԴ «Նիկոլ Աղբալյան» ուսանողական միությունը Երևանում բողոքի ելք կազմակերպեց դեպի ԱՄՆ–ի դեսպանատուն: Այն ուղղված էր հոկտեմբերի 19–ին Հայոց ցեղասպանության մասին բանաձևի քննարկումը կոնգրեսի օրակարգից հանելու դեմ:

Նոյեմբեր 2

Վենեսուելայի մայրաքաղաք Գարազասի կարևոր հրապարակներից մեկում տեղի ունեցավ 1915 թ. ցեղասպանության հուշարձանի բացման հանդիսավոր արարողությունը:

Նոյեմբեր 4

Տորոնտոյի Ռայրսոն համալսարանի մեծ դահլիճում առաջին անգամ տեղի ունեցավ կանադացի արվեստագետ Դեյվիդ Վոլտոնի հեղինակած 20–րդ դարի ցեղասպանություններին նվիրված հոգեհանգստյան պատարագ համերգը: Դ. Վոլտոնը այն հորինել է 20–րդ դարի սկզբում տեղի ունեցած Հայերի ցեղասպանության ազդեցության տակ:

Նոյեմբեր 8

Ֆրանսիայի խորհրդարանի սենատը ձայների մեծամասնությամբ՝ 164 կողմ, 40 դեմ և 4 ձեռնպահ, ընդունեց օրենք, որը հրապարակայնորեն ճանաչում է 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանությունը:

Նոյեմբեր 10

Հովհաննես Պողոս Բ պապը և Ամենայն Հայոց Գարեգին Բ կաթողիկոսը համատեղ հաղորդագրությամբ դատապարտեցին 20–րդ դարի սկզբին գործադրված Հայոց ցեղասպանությունը:

Նոյեմբեր 15

Ստրասբուրգում տեղի ունեցավ Եվրոխորհրդարանի լիազումար նիստը, ուր Թուրքիայի կողմից Հայերի ցեղասպանության ճանաչման հարցը քննարկվելուց հետո, 234 կողմ և 213 դեմ ձայների հարաբերությամբ ընդունվեց բանաձև, ուր Թուրքիայի իշխանություններից պահանջվում է ճանաչել նախքան Թուրքիայի հանրապետության հիմնադրումը տեղի ունեցած Հայերի ցեղասպանությունը և մեծացնել աջակցությունը Թուրքիայի Հայ համայնքին:

Նոյեմբեր 17

Իտալիայի խորհրդարանը ճանաչեց 1915–1923 թթ. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Միևնույն ժամանակ Թուրքիայի կառավարության և Ազգային մեծ ժողովի ուշադրությունը հրավիրեց, որ առավելի հոգ տարվի Թուրքիայի Հայ փոքրամասնությանը:

Դեկտեմբեր 6

Իսրայելի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Քենեսեթի անդամ Նվաֆ Մասսալահը Երևան այցելության ընթացքում ծաղիկապակ դրեց 1915–1923 թթ. Օսմանյան Թուրքիայի իրականացրած ցեղասպանության զոհերի հուշարձանին:

2001թ.

Հունվար 10

Ֆրանսիայի խորհրդարանի ստորին պալատի արտաքին հարաբերություններին հանձնաժողովը հաստատեց Օսմանյան կայսրությունում 1915 թվականին Հայերի դեմ իրականացված ցեղասպանության մասին օրենքի նախագիծը:

Հունվար 18

Ֆրանսիայի խորհրդարանը միաձայն ճանաչեց և օրենքի ուժ տվեց 2000 թ. նոյեմբերի 8–ին ընդունված 1915 թ. Հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող բանաձևին: Այսպիսով, Ֆրանսիան դարձավ առաջին երկիրը, որ ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ օրենք ընդունեց:

Հունվար 25

Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանի Լորդերի պալատում 8 ըոպեանոց ելույթ ունեցավ բարոնուհի Քերոլայն Քոքսը, որն ամբողջովին նվիրված էր Հայոց ցեղասպանությանը:

Հունվար 30

Ֆրանսիայի նախագահ՝ Ժակ Շիրակը և վարչապետ՝ Լիոնել Ժոսփեն վավերացրին խորհրդարանի և Ծերակույտի կողմից որդեգրված Հայոց ցեղասպանության բանաձևը: Նույն օրը Փարիզի քաղաքապետարանը որոշեց Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված մի հուշարձան կանգնեցնել «Գանատա» հրապարակի վրա:

Փետրվար 7

Ռուսաստանի Դոմայի պատգամավոր՝ Ալեքսեյ Միտրոֆանովը մի օրինագիծ ներկայացրեց քննարկման, ուր առաջարկվում է Հայերի ցե-

ղասպանության զոհերին վնասի հատուցում տալու համար ստեղծել միջազգային հանձնաժողով:

Փետրվար 21 – 22

Երևանում տեղի ունեցավ ուղղափառ ժողովուրդների միջազգային հիմնարկի խորհրդաժողովը: Ընդունված բանաձևում դատապարտվեց նաև 1915–ի Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում:

Մարտ 3

Ֆրանսիայի Սեյլր քաղաքում, ճիշտ այն չենքի դիմաց, ուր 83 տարի առաջ ստորագրվեց Սեյլրի դաշնագիրը, զետեղվեց և բացումը կատարվեց խաչքար–հուշարձանի՝ ի հիշատակ Հայոց ցեղասպանության զոհերի և հանուն Ֆրանսիայի համար համար ընկած մարտիկների:

Մարտ 10

ԱՄՆ–ի Նյու Մեքսիկոյի նահանգային օրենսդիր խորհուրդը ձայների մեծամասնությամբ վավերացրեց «Ապրիլի 24–ը, որպես Հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր» թիվ 34 բանաձևը:

Մարտ 13

Զուլիջերիայի խորհրդարանը 70–ի դեմ 73 ձայնով մերժեց ճանաչել ընկերական երեսփոխան Ժոզեֆ Զիսենտիսի Հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող բանաձևը:

Մարտ 22

Կալիֆոռնիայի Ծերակույտը միաձայն ընդունեց «Հայերի ցեղասպանության հիշատակումի օրվա» SJR–5 բանաձևը: Այս բանաձևով Միացյալ նահանգների կոնգրեսից պահանջվում է նաև ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

Մարտ 26

ԱՄՆ–ի Մերիլենդ նահանգի Ծերակույտը 34 կողմ և 10 դեմ ձայներով ընդունեց Ապրիլի 24–ը ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր ճանաչելու բանաձևը:

Մարտ 27

ԱՄՆ–ի Արգանզա նահանգի կառավարիչը հատուկ հուշակագրով նահանգում Ապրիլի 24–ը հայտարարեց Հայերի ցեղասպանության ոգեկոչման օր:

Ապրիլ 1

Դեմոկրատական կուսակցության Կալիֆոռնիայի կառույցը, իր տա-

րեկան համագումարի ընթացքում, որդեգրեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մի բանաձև, պահանջելով ԱՄՆ-ի կոնգրեսից նույնպես ճանաչել այն:

Ապրիլ 6

Անթիլիասի մայրաքաղաքում, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված համագումար, հարավային Աֆրիկայի Անգլիքալ եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականների մասնակցությամբ:

Ապրիլ 12

ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների Տան ավելի քան 100 կոնգրեսականներ, հատուկ նամակով դիմեցին նախագահ Ջորջ Բուշին, որպեսզի հարգի Հայերի ցեղասպանությունը իբրև այդպիսին բնորոշելու իր նախընտրական խոստումը:

Ապրիլ 17

Կալիֆորնիայի մայրաքաղաք Սակրամենտոյում նահանգապետ Գրեյ Դեյվիսը ստորագրեց մի հռչակագիր, ուր Ապրիլի 24-ը Կալիֆորնիայում հայտարարվում էր Հայոց ցեղասպանության ոգեկոչման օր:

Ապրիլ 20

ԱՄՆ-ի Միչիգան նահանգի խորհրդարանը Ապրիլի 24-ը հռչակեց Հայոց ցեղասպանության ոգեկոչման օր:

Ապրիլ 22

Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված, հայ երիտասարդաց դաշնակցության կողմից կազմակերպվեց հսկում-քայլարշավ դեպի Լոս Անջելեսի թուրքական հյուպատոսարանը, ուր տեղի ունեցավ հավաք և մոմավառություն:

Ապրիլ 24

Երևանում, մոտավորապես կես միլիոն հայորդիներ, այցելելով Ծիծեռնակաբերդ, հարգանքի տուրք մատուցեցին Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին:

— Հոլիվուդի Լիթլ Արմենիա (Փոքր Հայաստան) թաղամասում, տեղի ունեցավ 20 հազար հայորդիների քայլարշավը, նվիրված Հայոց Մեծ Եղեռնի 86-րդ տարելիցին: Այն կազմակերպել էր «Միացյալ հայ ուսանողներ»-ի Միությունը: Բոլորն էլ այդ օրը համատարած կրում էին եղեռնը խորհրդանշող սև շապիկներ: Քայլարշավի կազմակերպված էր բարձր մակարդակով, համերաշխ միջնորդությամբ, արժանանալով օտարներ-

րի դրական գնահատանքին: Այն հուզումնալից զարմանք պատճառեց շատերին:

— ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներին Տան Նիստի ընթացքում, երկու կուսակցությունների կոնգրեսականներ կոչ ուղղեցին կոնգրեսին, որպեսզի ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը:

— Ուրուգվայի խորհրդարանը պաշտոնապես ոգեկոչեց Հայոց ցեղասպանության 86-րդ տարելիցը:

— Հոլանդիայի Ասսեն քաղաքի Պոսթան գերեզմանատանը բացվեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված խաչքար հուշարձանը:

— Միջազգային հարցերի Կալեսյան (Wales, Անգլիա) կենտրոնի խաղաղության տաճարում, պաշտոնապես ոգեկոչվեց Հայոց ցեղասպանությունը: Կալեսի մշակույթի նախարար՝ Ջենի Ռանդրսոնը դատապարտեց թուրքական ուրացումը և քննադատեց Լոնդոնի իշխանություններին, որ ցարդ չեն ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

— Գերմանիայի թուրք երեսփոխան Ջեմ Հօզդեմիրը մասնակցեց Քյոլնի հայկական եկեղեցում կայացած արարողությանը և հայտնեց իր ցավակցությունը 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության զոհերին:

— Դեր Ջորի նահատակաց մատուռի մեջ, մասնակցությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա Մեծն Տան Կիլիկիո կաթողիկոսի, խուռներամ հյուրերի ներկայությամբ տեղի ունեցավ 1915-ի զոհերի հիշատակին նվիրված պատարագ-աղոթք:

— Նահանգապետ Ջորջ Բադակին, Ապրիլի 24-ը Նյու Յորք նահանգում հայտարարեց «Հայոց զոհերի հիշատակի օր»:

Ապրիլ 25

Ռուսաստանի Պետդուման մեկ րոպե լուռությամբ հարգեց 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը:

Ապրիլ 26

Ժնևում, ՄԱԿ-ի մարզկային իրավունքների հանձնախումբը, միաձայն որդեգրեց Հայաստանի հանրապետության ներկայացրած «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և պատժումի ուխտի» բանաձև:

Ապրիլ 27

Ստրասբուրգում գումարված Եվրոխորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովի նստաշրջանում, Հայաստանի պատվիրակության նախաձեռ-

նուլթյամբ, չըջանառության մեջ մտավ Հայոց ցեղասպանության դատապարտման մի բանաձև:

Մայիս 2

Պաշտոնական այցով Երևան ժամանած Լիբանանի նախագահ՝ Էմիլ Լահուդը, այցելեց Ծիծեռնակաբերդ և ծաղկեպսակով իր հարգանքը մատուցեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին:

Մայիս 8

Կսիիթոլ Հիլում ցեղասպանության ոգեկոչման ձեռնարկի ընթացքում, նախկին ծերակուտական Բապ Տոլ մատնանչեց Հայերի ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտությունը:

Մայիս 25

Ծիծեռնակաբերդի հուշապատում ամփոփվեց Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, իտալացի քաղաքական գործիչ՝ Զակոմո Գորինիի հողասփորը: 1911–15 թթ., Իտալիայի գլխ. հյուպատոսը լինելով Տրապիզոնում, ակա-նատես էր եղել Հայերի բռնի տեղահանության և կոտորածներին:

Հունիս 15

Մեղրիի հրապարակում բացվեց հնչական կուսակցության գաղափարախոս, անմահ հերոս՝ Փարամազի (Մատթեոս Սարգիսյան, ծնվ. 1863 թ. Մեղրիում), քարակերտ արձանը:

Հուլիս 17

Սիրիայի Խորհրդարանի պատվիրակությունը, Աբդլ Քադեր Քադ-դուրայի գլխավորությամբ, այցելեց Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի հուշարձանը և իր հարգանքի տուրքը մատուցեց Հայոց ցեղասպանու-թյան զոհերին:

Օգոստոս 24

ԱՄՆ-ի կանգրեսի անդամ Էդմ Շիֆը (Կալիֆորնիա), Հայոց ցեղաս-պանության զոհերի հիշատակը հարգելու համար այցելեց Ծիծեռնակա-բերդ:

Օգոստոս 30

Երևանում հրատարակվեց ցեղասպանության թանգարանի տնօրեն՝ Լավրենտի Բարսեղյանի հեղինակած «Ցեղասպանության հետեանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները» խորագրով գիրքը, ուր նշվում է, որ Մեծ Եղեռնի ընթացքում, 1914–1919 թթ. հայ ժողովրդի կրած վնասները կազմում են 19,13 միլիարդ ֆրանկ՝ 1919 թվականի սակով:

Սեպտեմբեր 15

Պաշտոնական այցով Երևանում գտնվող Ռուսաստանի նախագահ՝ Վլադիմիր Պուտինը, Ամենայն Հայոց Գարեգին Բ-ի հետ այցելեց Ծիծեռ-նակաբերդ և ծաղկեպսակ դրեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշա-տակը հավերժացնող հուշակոթողին: Թանգարանի մատյանում արձա-նագրեց հետևյալ. «Ռուսաստանը հայ ժողովրդի ցավն ու ողբերգություն-ը միշտ էլ համարել է նաև իրենը: Մենք խոնարհվում ենք Հայոց ցեղաս-պանության զոհերի հիշատակի առջև»:

Սեպտեմբեր 26

Հռոմի Հովհաննես – Պողոս Բ պապը, Ամենայն Հայոց Գարեգին Բ կաթողիկոսի, Հռոմի կաթողիկե և հայ Առաքելական եկեղեցու սպասա-վորների, հանրապետության բարձրաստիճան այրերի ուղեկցությամբ այ-ցելեց Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի հուշահամալիրը: Նորին սրբու-թյունը կարմիր վարդ դրեց անմար կրակի մոտ, աղոթք հղեց առ Աստված՝ անմեղ զոհերի հոգիները հանգստության համար: Այս առթիվ, աշխար-հահռչակ երգիչ՝ Շարլ Ազնավուրը մեծ հուզումով կմեկնաբանեց «Ave Maria» (Ողջույն քեզ, Մարիամ) երգը:

Հոկտեմբեր 5

Հ.Հ.Դ. Գլենդելի Հայ դատի հանձնախմբի, Ռ.Ա.Կ. Հայ դատի խորհր-դի և Ս.Դ.Կ. Հայ – ամերիկյան խորհրդի ներկայացուցիչները, Գլենդե-լի մեջ ստեղծեցին մի խորհուրդ, քաղաքում Հայոց ցեղասպանության զո-հերին նվիրված մի հուշակոթող կառուցելու համար:

Հոկտեմբեր 7

Հռոմի Հովհաննես Պողոս Բ պապը սրբերի շարքը դասեց 7 հոգու, այդ թվում՝ հայ Արքեպիսկոպոս՝ Իգնատիոս Մալոյանին, որը զոհվել էր 1915 թ. Հայոց Մեծ Եղեռնի ընթացքում:

Հոկտեմբեր 10

1915 թ. Հայոց Եղեռնին նվիրված «Վերջին մտքի հեքիաթը» գրքի հեղինակ՝ գերմանագիր գրող ծագումով հրեա՝ Էդգար Հիլգենրաթին շնորհվեց Հայաստանի գրողների միության պատվավոր անդամի կոչում: Նրա գրքում նկարագրվում են Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունե-ցած հայերի ջարդերը և 1915 թ. ցեղասպանությունը:

Հոկտեմբեր 24

Պաշտոնական այցով Երևան ժամանած Վրաստանի նախագահ՝ Էդ-վարդ Շեվարդնաձեն ծաղկեպսակ դրեց Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի զոհերի հուշարձանին և ծառ տնկեց հուշահամալիրի տարածքում:

Եվրոպական խորհրդարանի լիազուգումար նիստը, քվեների 149—271 հարաբերությամբ, մերժեց որդեգրել 45 երեսփոխանների կողմից ներկայացված բանաձևը, ուր պահանջվում էր Թուրքիայից՝ ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

Նոյեմբեր 1

Ռումինիայի նախագահ՝ Իոն Իլիեսկուն, այցելելով Միծեռնակաբերդ Մեծ Եղեռնի զոհերի հուշահամալիրը, ծաղկեպսակ դրեց և եղևնի տնկեց: Թանգարանի հուշամատյանում գրեց՝ «Տուրք՝ Հայ զոհերի հիշատակին և Հայ ժողովրդի հերոսությանը»:

Նոյեմբեր 9 — 12

Թայփեյում (Թայվան), տեղի ունեցավ միջազգային համագումար, նվիրված կրոնների համագործակցության և սրբատեղիների պահպանման հարցին: Համագումարում Արամ Ա կաթողիկոսը արձարծեց Հայոց ցեղասպանությունը, ինչպես նաև Թուրքիայի կողմից շարունակվող մշակութային ցեղասպանության հարցը:

Նոյեմբեր 15

Եւօրյա այցելությամբ, Հայաստանում գտնվող Լեհաստանի նախագահ՝ Ալ.Քուաշնեվսկին, իր անձնակազմով այցելեց Միծեռնակաբերդ և ծաղիկներ զետեղեց Հայոց Եղեռնի զոհերի հիշատակին: Ցեղասպանության թանգարանի հուշամատյանում, լեհ ղեկավարը արձանագրեց. «Մենք կմիանանք Հայ ժողովրդի ցավին, որ կվերաբերի ցեղասպանության ողբերգությանը: Վստահ ենք, որ միասնաբար թույլ չենք տալու, որ նման վայրագություններ և ոճիրներ կրկնվեն որևէ այլ վայրում»:

Նոյեմբեր 25

Ռուանդայի Քիկալի քաղաքում, տեղի ունեցավ «Կյանք՝ մահից հետո» խորագրով ցեղասպանությունը նվիրված միջազգային մի համագումար: Հրեական մի կազմակերպության ներկայացուցիչ՝ Յայել Դանիել Նչեց. «Ողջակիզումը և ցեղասպանությունը մեր հետ կմնան սերունդներ ամբողջ: Երբ այդ մասին խոսինք, առաջը կառնենք հետագա կրկնությունների»:

Նոյեմբեր 27

Փարիզի «Փրիվա» հրատարակությունը լույս ընծայեց «Մարդկության սև գիրքը», որը վերաբերում է աշխարհում տեղի ունեցած զանգվածային կոտորածների պատմությանը: Խմբագիրն է՝ Երուսաղեմի ոգե-

կոչման հիմնարկի տնօրեն՝ պրոֆեսոր Իսրայել Չաունին: Հայոց ցեղասպանությունը վերաբերող հոգվածների հեղինակներն են՝ Վահագն Տատրյանը, Իվ Թեոնոնը և Ռուբեն Ադալյանը:

Նոյեմբեր 29

Միջազգային մեծ համավժայելող, ծագումով հույն-ամերիկացի երգչուհի՝ Դայանա Կալասը, ԵՈՒ. ՍԻ. ԷԼ. ԷԺ. համալսարանի Ռոյս Հոլում մեծ համերգ տվեց, որի խորագիրն էր «Հաստատումներ. կամք և կտակ»: Համերգը առնչվում էր 1914—1923 թթ. Հայերի, հույների և ասորիների դեմ գործադրված ցեղասպանության հետ:

Դեկտեմբեր 10

Շվեյցարիայի Ժնև նահանգի կառավարության բոլոր անդամները՝ միահամուռ, մի հայտարարություն ստորագրելով, պաշտոնապես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը:

Դեկտեմբեր 16

Վենեսուելայի մայրաքաղաք՝ Կարակասի գլխավոր հրապարակներից մեկում, բացումը կատարվեց Հայոց ցեղասպանության նվիրված հուշարձանին, որը նման է Միծեռնակաբերդի կոթողին:

2002 թ.

Հունվար 9

10 օր տևողությամբ (մինչև հունվար 19), Փարիզում տեղի ունեցավ «Հայկական շաբաթ» միջոցառումը, Ֆրանսիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման առաջին տարեդարձի առթիվ: Այն սկսեց Փարիզի քաղաքապետարանի պատմական սրահներում բացված «Հայերի ցեղասպանություն. 20—րդ դարի պատկերներ» ցուցահանդեսով:

Հունվար 20

Ամերիկացի պատմաբան Ռապրթ Ջանը, ԱՄՆ-ի ազգային արխիվում հայտնաբերեց Ադոլֆ Հիտլերի, օգոստոս 22, 1939 թ. Օպերգալցայր-կում, Երրորդ Բայիսի բարձրագույն հրամանատարության ժողովում կատարած հայտարարությունը. «Մեր ուժը, մեր արագընթաց հարձակման մեջ է: Ո՛վ այսօր կհիշե Հայոց բնաջնջումը»:

Հունվար 27

Մանչեստրում, Բրիտանիայի ներքին գործերի նախարարության կողմից կազմակերպված Հոլոքոստի հիշատակի օրվա ժամանակ, առաջին անգամ հարգանքի տուրք մատուցվեց նաև 1915 թ. Հայոց ցեղասպանու-

Թյան զոհերի հիշատակին: Հիշատակի արարողությունը հրավիրված են եղել բրիտանահայ հասարակական գործիչներ, արվեստագետներ, որոնք ներկայացրել են իրենց ընտանիքի անդամների հետ կատարված ողբերգական դեպքերը:

Հունվար 31

Երկու օր հաջորդաբար, Կատարից սփռվող «Ալ Զազիրե» կայանը «Գաղտնիքներ պատմությունից» հայտագրով, արաբերեն հաղորդաշարովեց Հայոց ցեղասպանություն մասին, ուր փաստացի վկայություններից բացի, ցեղասպանությունից վերապրողները ևս խոսեցին ջարդի մասին:

Փետրվար 15

Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարությունը բողոքագիր հղեց Իսրայելի կառավարությանը՝ Հայաստանում Իսրայելի դեսպան՝ տիկին Ռիվկա Կոհենի փետրվարի 8-ին, Հայոց ցեղասպանության դեմ կատարած հայտարարության առթիվ, ուր մասնավորապես նշված էր, որ «Հայաստանը անընդունելի կնկատե Հայոց ցեղասպանության իրողությունը հերքելու կամ նսեմացնելու որևէ փորձ, ինչ պատճառաբանությամբ էլ կատարված լինի այն»:

Փետրվար 19

Լեհաստանի հրեական համայնքի ղեկավար՝ Կոնստանտին Գեբերթը, ամենաազդեցիկ թերթում գրած իր հոդվածով, քննադատեց Վրաստանում և Հայաստանում, Իսրայելի դեսպան՝ տիկին Ռիվկա Կոհենին, Հայոց ցեղասպանությունը «ողբերգություն» որակելու կապակցությամբ:

— «Հայաստանի հանրապետության Ազգային ժողովրդական միավորում» պատգամավորական խմբի անդամների նախաձեռնությամբ, շրջանառության մեջ դրվեց «1915–22 թթ. Թուրքիայի կողմից իրագործված Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի պաշտպանման իրավական երաշխիքների մասին» օրենքի նախագիծը:

Փետրվար 28

Եվրոպական խորհրդարանը, որդեգրելով Փեր Կարթոնը (կանաչներ՝ Շվեդիա), պատրաստած տեղեկագիրը, վերահաստատեց Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջը: Այն վերահաստատում է Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող 1987 թ. հունիս 18-ի ընդունած որոշումը:

Մարտ 2

Մարտի 2-ից մինչև 5-ը, ԱՄՆ-ի Նյու Ջերսի նահանգի Նյուարկ

քաղաքում տեղի ունեցավ «Հոլոքոսթի և եկեղեցիների հարցերով 32-րդ գիտաժողովը», ուր լսվեց և քննարկվեց նաև 5 ղեկուցումներ՝ Հայոց ցեղասպանության մասին:

Մարտ 3

Հրեա ակադեմիայի պրոֆեսոր Յաիր Օրոնը Իսրայելյան «Հաարեց» օրաթերթի մարտի 3-ի համարում ստորագրած հոդվածով քննադատեց Իսրայելի իշխանությունների կեցվածքը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ և կրկին բարձրացրեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը:

Մարտ 4

Երուսաղեմի Ողջակիզման և ցեղասպանության ինստիտուտի տնօրեն և ցեղասպանության հանրագիտարանի գլխավոր խմբագիր՝ պրոֆեսոր Իսրայել Չարնին, հատուկ նամակ հղեց Իսրայելի Արտաքին գործերի նախարար՝ Շիմոն Պերեսին և Հայաստանում այս երկրի դեսպան՝ Ռիվկա Կոհենին, քննադատելով Արտգործնախարարությունը՝ Հայերի ցեղասպանության փաստը ժխտելու համար:

Մարտ 5

ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների Տան 65 անդամներ ստորագրեցին Ջո Նոլենբերգի (հանրապետական, Միչիգան նահանգից) և Ֆրենկ Փալոնի (դեմոկրատական, Նյու Ջերսիից) նամակը, նախագահ Բուշից պահանջելով, որ հարգի իր խոստումը և ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը:

Մարտ 7

ԱՄՆ-ի Վիսկոնսին նահանգի սենատը ընդունեց նահանգի տարածքում Ապրիլ 24-ը Օսմանյան կայսրությունում 1915–1923 թթ. իրականացված Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր ճանաչելու բանաձևը:

— Հայաստանի և Վրաստանի մոտ Իսրայելի դեսպան՝ տիկին Ռիվկա Կոհենի Հայերի ցեղասպանությունը ժխտող հայտարարության ի բողոք, ժողովրդական ցույց տեղի ունեցավ Լոս Անջելեսի Իսրայելյան հյուպատոսարանի շենքի առջև: Ցույցին մասնակցեցին մոտ 300 հայորդիներ: Այդ ընթացքում, կազմակերպիչները ներկայացնող մի պատվիրակություն հյուպատոսարանին հանձնեցին բողոքի նամակը:

Մարտ 12

Իր մահկանացուն կնքեց Կիպրոսի նախկին նախագահ՝ Սփիրոս Կիփրիանուն, որը հայության բարեկամը և Հայ դատի համար մարտնչող մեծ անձնավորություն էր: 1965 թ. Կիպրոսի Արտաքին գործերի նախարարի

Հանգամանքով, առաջին անգամ ՄԱԿ-ի ընդհանուր ժողովին ներկայացրեց Հայերի ցեղասպանությունը:

Մարտ 16

Ավելի քան 2000 հայորդիներ հարավային Կալիֆորնիայի զանազան շրջաններից հանրակառքի քարավաններով ուղղվեցին դեպի ազգային մեծ հերոս Սողոմոն Թեհլիրյանի հուշարձանը, որը գտնվում է Ֆրեզնոյի «Արարատ» գերեզմանատանը: Հայերի ցեղասպանության գլխավոր հանցագործ Թալեաթի սպանությունից 80 տարի հետո, Կալիֆորնիայի հայությունն իր հարգանքի տուրքը մատուցեց անմահ վրեժառուին: Ուխտագնացությունը կազմակերպված էր բարձր մակարդակով և այն եզակի էր իր տեսակի մեջ:

Մարտ 17

Ախալքալաքի հայությունից ներկայացուցիչները Վրաստանի խորհրդարանի նախագահ տիկին Նինո Բուրջանաձեից պահանջեցին, որ վրացական իշխանությունները պաշտոնապես ճանաչեն Հայոց ցեղասպանությունը:

Մարտ 23

Կալիֆորնիայի նահանգային ծերակուտական Ջեկ Սկաթը, պաշտոնական այցով Երևանում գտնվելու ընթացքում, Արևմտյան Ամերիկայի Հայ դատի հանձնախմբի ներկայացուցիչների ընկերակցությամբ այցելեց Ծիծեռնակաբերդի Հայոց ցեղասպանության հուշահամալիր:

Ապրիլ 1

ԱՄՆ-ի Ծերակույտի անդամ Բարբարա Բակսըրը հրատարակեց պաշտոնական մի հայտարարություն 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին:

Ապրիլ 8

Աբու Դաբիի հեռուստակայանը հեռարձակեց Հայոց ցեղասպանությունը արժարժող «Անմեղներ» խորագրով ֆիլմաշարը: Այն ամբողջությամբ դատապարտում է ցեղասպանությունը՝ որակելով այն որպես մարդկության դեմ կատարված հանցագործություն:

Ապրիլ 11

Արևմտյան Ամերիկայի մեջ գործող 3 կուսակցությունները՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցության, Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության և Ռամկավար ազատական կուսակցության ներկայացուցիչները,

ընդհանուր հրապարակեցին մի հայտարարություն, Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային չափանիշով ճանաչելու պահանջով:

Ապրիլ 13

Փարիզի Ալֆրեդիլ թաղամասում գտնվող Հայոց ցեղասպանության հուշարձանը սրբապղծումի անարգ հարձակման ենթարկվեց անծանոթ տարրերի կողմից:

Ապրիլ 15

162 կանգնեցողներ ստորագրեցին նախագահ Բուշին ուղղված նամակը, որպեսզի հարգի նախընտրական խոստումը և Հայոց ցեղասպանությունը, իբրև այդպիսին բնութագրի իր Ապրիլի 24-ի պատգամի մեջ:

Ապրիլ 16

Գլենդեյլի քաղաքապետական խորհուրդը Ապրիլի 24-ը հռչակեց Հայոց ցեղասպանության ոգեկոչման օր, իսկ Ապրիլի 21-ից 26-ը ընկած ժամանակահատվածը՝ «Հիշատակի շաբաթ»:

Ապրիլ 18

Կալիֆորնիայի նահանգային խորհրդարանը միաձայն ընդունեց մի հռչակագիր, ուր Ապրիլի 24-ը Կալիֆորնիայում հայտարարվում էր Հայոց ցեղասպանության ոգեկոչման օր: Հռչակագրի բովանդակությունը կազմված էր խորհրդարանի անդամներ Դարիո Ֆրոմերի և Ջո Սիմիթյանի կողմից:

Ապրիլ 21

Նյու Յորքի «Թայմս Սթրիթ» հրապարակում «Վարդանանց Ասպետներ» կազմակերպությունը տեղի ունեցավ 1915 թ. Հայ նահատակների հիշատակի ոգեկոչմանը նվիրված հավաք, մասնակցությամբ Նյու Յորքից և Նյու Ջերսիից ժամանած 3 հազար հայություն: Հայ դատի պաշտպանության ճառերով ելույթ ունեցան կոնգրեսականներ և համալսարանի դասախոսներ:

Ապրիլ 23

Հայերի ցեղասպանության 87-րդ տարելիցի առթիվ Կալիֆորնիայի կառավարիչ Գրեյ Դեյվիսը Ապրիլի 24-ը նահանգում հռչակեց «Հայերի ցեղասպանության հիշատակության օր»:

Ապրիլի 24

Հայ ժողովրդի զավակները իրենց հարգանքի տուրքը մատուցելու համար խուռներամ այցելեցին Երևանի Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի հուշարձանին, կրկին անգամ գլուխ խոնարհելով հավերժական կրակի

մոտ, մեկուկես միլիոն նահատակների հիշատակի համար: Նրանց հետ սգո արարողությունը մասնակցեցին նաև աշխարհի տարբեր կողմերից ժամանած հյուրեր, Հայաստանում հավատարմագրված օտարերկրյա դիվանագետներ և զանազան կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Կատարվեց նաև հոգեհանգստյան ծիսակատարություն՝ Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի գլխավորությամբ:

Ապրիլի 24

Մոնթեպելլոյի նահատակաց հուշարձանի շուրջ տեղի ունեցավ քաղաքական հավաք: Ելույթների ընթացքում ամերիկյան պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաները, կազմակերպիչներին փոխանցեցին «Ապրիլի 24-ը Հայերի ցեղասպանության հիշատակության օր» Հայտարարող հռչակագիրը:

Ապրիլի 24

Լոս Անջելեսի «Միացյալ Հայ ուսանողության» կազմակերպության նախաձեռնությամբ, Հոլիվուդի «Փոքր Հայաստան» շրջանում տեղի ունեցավ քայլարշավ, մասնակցությամբ շուրջ 20.000 հոգու:

Ապրիլի 25

Հայկական ժողովրդային շարժման կազմակերպության հրավերով Հայաստան ժամանած 7 երկրների խորհրդականների և քաղաքագետների մասնակցությամբ, Երևանում տեղի ունեցավ սեմինար՝ «Քաղաքակրթությունների մերձեցումը համամարդկային արժեքների պահպանման գրավական» թեմայով: Զեկուցողները անդրադարձան Հայոց ցեղասպանության և ներկայումս շարունակվող հայկական պատմական հուշարձանների ոչնչացման քաղաքականության հարցի շուրջ:

Մայիս 4 – 5

Կալիֆորնիայի Լոս Անջելեսի համալսարանի «Դիքսոն» սրահում տեղի ունեցավ «Պատմական Հայաստանի քաղաքներն ու նահանգները» միջազգային գիտաժողովների շարքից 10-րդը, որը նվիրված էր Սև ծով – Պոնտոս շրջանի հայկական գաղութներին:

Մայիս 6

ԱՄՆ-ի Կոլորադոյի նահանգը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը, Ապրիլի 24-ը հռչակելով՝ «Կոլորադոյում Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր»:

Մայիս 10 – 11

Հայ և թուրք պատմաբանների մասնակցությամբ Դանիայում տեղի

ունեցավ «Հայկական Հարց. պնդումներ և մերժումներ» խորագրով գիտաժողովը: Հայ պատմաբանները ապացուցեցին, որ Հայոց ցեղասպանությունը անհրեքի է:

Մայիս 22

Պաշտոնական այցով Երևանում գտնվող Ռուսաստանի Դաշնության խորհրդարանի նախագահ՝ Սերգեյ Միրոնովը ծագկեպսակ դրեց 1915 թ. Հայոց Մեծ Եղեռնի զոհերի հուշարձանին:

Մայիս 27

Հայաստան – Սփյուռք Բ համագումարի մոտ 2500 պատգամավորներ այցելեցին Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Մեծ Եղեռնի զոհերի հուշարձանին, կարմիր մեխակներ զետեղեցին անմար կրակի շուրջը:

Մայիս 30

Կալիֆորնիայի խորհրդարանը ձայների մեծամասնությամբ վավերացրեց Հայոց ցեղասպանությունն ու Ողջակիզումը, նահանգի հանրային վարժարանների ծրագրի մեջ մտցնելու բանաձևը: Այն օրենքի ուժ պիտի ստանար նահանգային Ծերակույտում վավերացնելուց հետո:

Յունիս 13

Կանադայի խորհրդարանի վերին պալատը՝ Սենատը ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձևը:

Յունիս

Կարսի Ս. Առաքելոց Մայր եկեղեցին վերանորոգելով վերածվեց մզկիթի: Եկեղեցուն կից կառուցվել է նաև մինարեթ: Կարսի տաճարը կառուցվել էր Արաքս թագավորը 10-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Յունիս 15

Երևանում գտնվող Հոլանդիայի խորհրդարանի պատվիրակությունը այցելեց Հայոց ցեղասպանության հուշահամալիր: Պատվիրակության ղեկավար՝ «Քրիստոնեական միություն» կուսակցության փոխնախագահ՝ Լեն Վան Տայքեն թանգարանի հուշամատյանում արձանագրեց. «Շատ զգացված եմ, իմ վրա մեծ ազդեցություն գործեց այն ամենը, ինչ որ տեսա այստեղ և հույսով եմ, որ ապագային ամբողջ աշխարհը պիտի ճանչնա Հայոց ցեղասպանությունը»:

Յունիս 19

Գերմանիայի Ֆրանկֆուրտ քաղաքի Ս. Կատարինե եկեղեցում բացվեց Հայոց ցեղասպանությունը փաստող պատմական լուսանկարների ցուցահանդես: Այն նախաձեռնված էր հայ Ավետարանչական եկեղեցու

և գերմանաբնակ թուրք մտավորականների «Միություն ընդդեմ ցեղասպանության» կազմակերպության կողմից:

Հունիս 8

Իսպանիայի Սան Լորենցո տե էլ Էսքորիալ գյուղաքաղաքում (Մադրիդի մեկ ժամ հեռավորության վրա), տեղի ունեցավ միջազգային գիտաժողով ցեղասպանության վերաբերյալ: 5 օր տևած գիտաժողովում ելույթ ունեցավ նաև Վահագն Տատրյանը, կրկին անգամ մանրամասն կանգ առնելով Հայոց ցեղասպանության ծագման պատմական դրդապատճառների և աղետալի հետևանքների և Ա. Աշխարհամարտի ընթացքում գործադրված Մեծ Եղեռնի:

Հունիս 29

ԱՄՆ-ի ծերակուտական Ռապրթ Թորիսելլի (Դ. Նյու Ջերսի) Ծերակուտյան ներկայացրեց բանաձևի նախագիծը (S. Res. 307) Հայոց ցեղասպանության մասին:

Օգոստոս

— Կարսի Ս. Առաքելոց Մայր եկեղեցին վերանորոգվելով, վերածվեց մզկիթի:

— Ծաղկոնիայում հրատարակվող «Բունգեյ Սունջու» հանրամատչելի հանդեսում լույս տեսած հոդվածում փաստվեց, որ օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. բնաջնջվել է 1,5 միլիոն հայ:

— Փարիզում ֆրանսերեն լույս տեսավ Հայ-ալժիրական ծագում ունեցող Ֆարիդ Բուդելայի «Մեմէ Տ'Արմենիա» (Հայաստանցի տատիկը) վերնագրով հուշագրական գիրքը, որը վերաբերում է Մեծ Եղեռնի օրերին հրաշքով փրկված Մարի Պետրոս Կարամանյանի ողբերգական կյանքին:

— Ավստրալիայի «Էս. Ժի. Էս» պետական պատկերասփյուռի կայանի «Տէյթլայն» հաղորդաշարից ցուցադրվեց մոտ կես ժամյա տեղույթումը վավերագրական նոր ժապավեն, «Արմենիա. Զենոսայտ տինայտ» (Հայաստան. Ուրացված ցեղասպանություն) խորագրով: Բարձր գնահատանքի արժանացած այս ժապավենի բեմադրիչն է ավստրալացի Մաթիուս Բաունին:

Օգոստոս 28

Միչիգանի նահանգի կառավարիչ՝ Ջոն Էնկլըրը վավերացրեց «1915–1923 թթ. Թուրքիայում գործադրված Հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր» օրենքը:

Սեպտեմբեր 14

Լիբանանում լույս տեսավ դոկտոր Նորա Արիսյանի «Հայերու տառապանքը Սուրիական մտքին մէջ» խորագրով արաբերեն հատորը, ուր ընդգրկված են Սիրիայի մտավորականների կարծիքները, հիշողություններն ու գնահատականները Հայոց ցեղասպանության մասին:

Սեպտեմբեր 15

ՄԱԿ-ի ընդհանուր ժողովի նիստում Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար՝ Վարդան Օսկանյանը իր ելույթում արծարծեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտությունը:

Սեպտեմբեր 18

Պաշտոնական այլոց Երևանում գտնվող Ռուսաստանի դաշնության նախագահի աշխատակազմի ղեկավար՝ Ալեքսանդր Վոլոշինը այցելելով Ծիծեռնակաբերդ, ծաղիկներ դրեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշարձանին և հուշամատյանում արձանագրեց. «Ի հիշատակ Հայոց ցեղասպանության զոհերի և երախտագիտության խոսք նրանց, որոնք պահպանում են այդ հիշատակը»:

Սեպտեմբեր 24

Գլենդելի քաղաքապետական խորհուրդը որոշում ընդունեց Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հուշարձանը զետեղել Civic Auditorium, Verdugo Park-ի շրջանում:

Սեպտեմբեր 10

Երևանում գտնվող Ուկրաինայի նախագահ՝ Լեոնիդ Կուչման այցելեց Ծիծեռնակաբերդ և ծաղկեպսակ զետեղեց Հայոց ցեղասպանության հուշարձանին:

Սեպտեմբեր 12

Երևանում գտնվող Ռուսաստանի նախկին նախագահ՝ Բորիս Ելցինն այցելեց Ծիծեռնակաբերդ և ծաղկեպսակ զետեղեց Հայոց ցեղասպանության հուշարձանին: Այնուհետև թանգարանի հուշամատյանում արձանագրեց հետևյալը. «1915–1923 թթ. տեղի ունեցած հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը մարդկության ամոթն է: Դրան ներում չկա և չի լինելու: Ցեղասպանությունը ճանաչել է Ռուսաստանը, ինչպես նաև աշխարհի այլ երկրներ ևս: Ժամանակն է, որ Թուրքիան ևս ապաշխարհե: Ես երկար տարիների ի վեր հետևում եմ Հայաստանին և տեսնում եմ, որ այն վերածնվում է: Շնորհակալություն, որ դեռևս հիշում եք և հավատարիմ եմ ճշմարտությանը»:

Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հրավերով երեւանում գտնվող Անտիոքի և Համայն Արևելքի Ասորի ուղղափառ քույր եկեղեցու Գահակալ Մար Իգնատիոս Զաքքա Իվաս Ա պատրիարքը, իրեն ուղեկցող բարձրաստիճան հոգևորականների հետ այցելեց Միծեռնակաբերդ և ծաղկեպսակ դրեց Մեծ Եղեռնի նահատակների հուշակոթողին:

Յոկտեմբեր 23

Թեհրանում առաջին անգամ ցուցադրվեց Հայոց ցեղասպանությունը նվիրված «Քաոս» վերնագրով կես ժամյա տեղում ժապավենը, որի բեմադրիչն է 24-ամյա պարսկուհի Մարանջե Աշրաֆիզադեն: Ժապավենը սկսում է բեմադրիչի հետևյալ խոսքով. «Այս ժապավենը նվիրում եմ 1915-ի Հայոց ցեղասպանության վերապրողներուն և նրանց ընտանիքներին»:

Յոկտեմբեր 29

Երեւանում գտնվող Լեհաստանի խորհրդարանի նախագահ՝ Լոնկին Պաստուշեաք, այցելեց Միծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի հուշարձանը, հարգանքի տուրք մատուցելով 1915 թ. զոհերի հիշատակին:

Յոկտեմբեր 30

Մեծ Բրիտանիայի չորս երկրներից Կալեսի (Wales) ազգային խորհրդարանը պաշտոնապես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Խորհրդարանի 60 անդամներից 32-ը ստորագրեցին Հայոց ցեղասպանության ճանաչման վերաբերող բանաձևը:

Նոյեմբեր 2 – 3

Եռ. Սի. Էլ. Էյ-ի Կալիֆորնիայի Համալսարանում տեղի ունեցավ Պատմական Հայաստանի քաղաքներին և նահանգներին նվիրված միջազգային 11-րդ գիտաժողովը, որը նվիրված էր Զմյուռնիայի (Իզմիր) և Էջեական ծովի տարածաշրջանների հայ համայնքներին:

Նոյեմբեր 5

Երեւանում գտնվող Ռուսաստանի արդյունաբերության, գիտության և արհեստագիտությունների նախարար Իլիա Կլեբանովը, Հայաստանի և ռուսական պատվիրակությունների հետ այցելեց Միծեռնակաբերդի համալիրը: Թանգարանի մատյանում արձանագրեց հետևյալը. «Ցնցված եմ ցեղասպանության կազմակերպիչների և մասնակիցների տարածած սարսափին և բարբարոսություններին: Առաւել չափով հիացած եմ հայ ժողովրդի արիությունը և տոկունությունը: Մենք ձեզ ենք»:

Նոյեմբեր 12

Փրանսիայի ծերակուտական և Մարսելի քաղաքագլուխ Ժան Կլոդ Գոդեն «Փրանս էնֆո» հեռուստատեսությամբ ելույթ ունենալու ընթացքում մատնանշեց, որ «Թուրքիան չի կարող եվրոպական Միության անդամ դառնալ, քանի չի ընդունել Հայերի ցեղասպանությունը»:

Նոյեմբեր 15

Հյուսիսային Ամերիկայում սկսեց ցուցադրվել կանադահայ հանրահայտ բեմադրիչ, որի գլխավոր նյութն է Հայոց ցեղասպանությունը: Այն բարձր գնահատվեց հանդիսատեսների կողմից:

Նոյեմբեր 20

Ազրբեջանի հանրապետության կողմից կրկին բարբարոսաբար քաղաքանդ եղավ Զուլֆայի (պատմական Զուղա) հայկական հինավուրց գերեզմանատան խաչքարերը, ինչպես նաև հովիվի մատուռը:

Նոյեմբեր 27

Կանադայի խորհրդարանի արտաքին հարաբերությունների և միջազգային առևտրի հանձնաժողովը Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու օրինագիծ ներկայացրեց խորհրդարանին: Դեկտեմբերի 4-ին, 6-5 քվեների տարբերությամբ ժողովը մերժեց օրինագիծը փոխանցել խորհրդարան:

Նոյեմբեր 29 – 30

Բուենոս Այրեսի (Արգենտինա) հայ կենտրոնի վարչության նախաձեռնությամբ, ազգային առաջնորդարանի դահլիճում տեղի ունեցավ «Հանդիպում նվիրված ցեղասպանության քննարկումին» խորագրով գիտաժողով, ուր լսվեցին 24 զեկուցումներ: Զեկուցումները հիմնականում առնչվում էին Հայոց ցեղասպանությանը:

Դեկտեմբեր

Իսպանիայում հրատարակվեց Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող Կոնգալո Կուրասի «El Arbol Armenio» (Հայկական տոհմածառ) պատմական վեպը: Նախաբանը գրել է Իսպանիայի ընդհանուր դատախազ Բալթագար Կարսոն, որը սկսվում է հետևյալ տողերով. «Հայերի ցեղասպանության մասին պատմական վեպ գրելը ո՛չ միայն հաջողություն է, այլև՝ պահանջ, և պարտք է դաժանությանը սպանված 1,5 միլիոնից ավելի հայերի հանդեպ, որը կարող է համարվել 20-րդ դարի առաջին մեծ ցեղասպանությունը»:

Դեկտեմբեր 4

ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի նահանգի սենատոր Ջաք Փուլչիկյանը սենատ ներկայացրեց մի բանաձև, որպեսզի 2003 թվականի Ապրիլի 24-ը հռչակվի «Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր»:

Դեկտեմբեր 5

Բրիտանական կայսերական ռազմական թանգարանը, տեղի տալով թուրքական ճնշումներին, «Ոճիրներ ընդդեմ մարդկության» խորագիրը կրող ցուցահանդեսում տեղ գտավ Հայոց ցեղասպանությունը հերքող մի հրապարակում:

Դեկտեմբեր 5

Ֆրեզնոյի Bullard High school -ում տեղի ունեցավ յուրահատուկ միջոցառում նվիրված Հայոց ցեղասպանությանը: Ներկա էր ուսանողու-թյունը և այլ վայրերից հրավիրված ուսուցիչներ և դասախոսներ: Ելույթների վերջում ցուցադրվեց հատվածներ Մաթը Հակոբյանի «Հայե-րի ցեղասպանությունը» կինոժապավենից:

Դեկտեմբեր 12

Գերմանական «Die Welt» օրաթերթում լույս տեսավ «Եթե թուրքի-ան ցանկանում է միանալ Արևմուտքին, նա չպետք է ուրանա 1915 թ. ցե-ղասպանությունը» խորագրով Հաննես Շտայնի հոդվածը, ուր դատա-պարտելով հանդերձ պահանջում է, որ թուրքիան և Գերմանիան ճանա-չեն Հայերի ցեղասպանությունը:

Դեկտեմբեր 22

Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Ռենո Մյուսել-յին «Ջէյ» ռադիոկայանին տված հարցազրույցի ընթացքում նշեց, որ թուրքիան պետք է ընդունի, որ 1915-1917 թթ. հայերի զանգվածային սպանությունը ցեղասպանություն էր: «Առաջ չարժեքի և համար անհրա-ժեշտ է ճանչնալ և ընդունել անցեալը, ես, կը կարծեմ, որ այդ որոշումը կարևոր է թէ խելամուռի, եւ թէ հավասարակշռութեան տեսակէ-տէն» շեշտել է նա:

Դեկտեմբեր 31

Անթալիայի մայրավանքում գտնվող եթովպական ուղղափառ եկե-ղեցու պատրիարք Ն.Ս.-Սպունա Փաուլոս, նահատակաց մատուռում աղոթեց և հարգանքի տուրք մատուցեց Հայոց ցեղասպանության զոհե-րի հիշատակին:

2003 թ.

Հունվար 5

Իտալական «Քորրիէրէ Տելլա Սերա» հեղինակավոր օրաթերթի խմ-բագրականը «Մոռացված ցեղասպանությունը» խորագրով, նվիրված էր Հայոց ցեղասպանությանը: Հոդվածի հեղինակ Ջանպաոլո Ռոմանաթյուր մեկ անգամ ևս հաստատելով, ապացուցում է, որ այն երիտթուրքերի կողմից ամենայն մանրամասնությամբ ծրագրված և գործադրված ցեղաս-պանություն էր:

Հունվար 17

Իսրայելի արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր տնօրենի տեղակալ Դավիդ Փելեկը, Երևան այցելության ընթացքում եղավ Ծիծեռ-նակաբերդում և թանգարանի հուշամատյանում արձանագրեց. «Թէ լիո-վին կ'ըմբռնէ Հայ ժողովրդի վիշտն ու զգացումները»:

Հունվար 20

Տորոնտոյում (Կանադա) սկսվեց ներկայացվել Հրանտ Ալիանքի բեմադրությամբ «Crimes» (Ոճիրներ) թատերախաղը: Այն առնչվում է Հայոց ցեղասպանության և հրեական Ողջակիզումի հետ:

Հունվար 21

ԱՄՆ-ի ժերակուտական Ֆրենկ Փալոնը (Դ. Նյու Ջերսի) Ադրբեյջա-նի նախագահ Հեյդար Ալիևին ուղղված հատուկ նամակով դատապար-տեց Նախիջևանի սահմանամերձ շրջանում գտնվող Զուլֆայի հայկական պատմական գերեզմանոցի խաչքարերն ու եկեղեցին սրբապղծելու և ավերելու մեղադրանքով:

Հունվար 26

BBC - 2 բրիտանական հեռուստաալիքը ցուցադրեց փաստավա-րագրական «Արմենիա. տը պիտրէյտ» (Հայաստանը դավաճանված) վեր-նագրով ժապավենը, որ նվիրված էր ի նպաստ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման: Ժապավենի հեղինակն է լրագրող Ֆրիլ Քինը, բեմադրիչը՝ Զեյմա Միլլերը, խմբագիրը՝ Կարեն Օ'Քոնորը:

Հունվար 27

Լոնդոնի բրիտանական խորհրդարանի լորդերի պալատի թիվ 5 սրա-հում տեղի ունեցավ պատմաբան Արա Սաֆարյանի և լորդ Էրիկ Էյվալի-յուրիի հեղինակած «Բրիտանիոյ խորհրդարանական քննարկումները 1915-1918 Հայոց ցեղասպանության մասին» նոր հրատարակված գրքի շնորհանդեսը:

Փետրվար

«Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի» կատարած վերլուծության համաձայն 1915 թ. հայերի կոտորածները (Մեծ Եղեռնը) որակվել է որպես ցեղասպանություն:

Փետրվար 12

20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության 88-րդ տարեդարձը ըստ պատշաճի ոգեկոչելու կապակցությամբ, Լոս Անջելեսում համազարդված ին մակարդակով կազմվեց «Մեծ Եղեռնի ոգեկոչման Միացյալ մարմին»:

Փետրվար 13

Ադրբեջանին կցված Նախիջևանի տարածքում գտնվող Զուղայի հայոց գերեզմանոցի խաչքարերը ոչնչացնելու դեմ բողոքարկումը, երևանում տեղի ունեցավ «Նախիջևանի Հայոց Ազգային խորհրդի» հավաքը:

Փետրվար 28

Հայրենաբնակ Հայությունը և պետական ղեկավարությունը հարգանքի տուրք մատուցեցին Սումգայիթի զոհերի հիշատակին, այցելելով Ծիծեռնակաբերդի և Ստեփանակերտի հուշահամալիրները:

Մարտ 11

Երևանի պետական համալսարանի պատմության բաժնի «Հայկական հարցի և ցեղասպանության պատմության» հիմնահարցերն ուսումնասիրող մշտական հանձնախմբի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ Սումգայիթյան ջարդերի 15 ամյակին նվիրված քննարկում:

Մարտ 14

ԱՄՆ-ի կոնգրեսի սրահներից մեկում ցուցադրվեց BBC-ի կողմից Հայոց ցեղասպանության մասին պատրաստված վավերագրական ժապավենը՝ «Armenia: The Betrayed» խորագրով:

Մարտ 24

Հայաստանի ԱԺ-ի և Եվրոպական խորհրդարանի անդամների միջև տեղի ունեցած երկօրյա նիստերի ընթացքում, ժողովականները վերահաստատեցին եվրոպական խորհրդարանի 1987 թ. հունիսի 18-ի բանաձևը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին:

Մարտ 26

Շվեդիայի Ուփսալայի համալսարանի մանկավարժական ֆակուլտետում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված սեմինար:

Մարտ 28

Ճապոնիայի Հիրոսիմա քաղաքում տեղի ունեցավ ցեղասպանությանը նվիրված միջազգային դիտաժողով: «Ուրվագծեր 20-րդ դարի ցեղասպանությունների՝ հայկական, հրեական և ռուսական օրինակներ» թեմայով ելույթ ունեցավ պրոֆեսոր Վահագն Տաթյանը:

Ապրիլ 8

Գլենդեյլի քաղաքապետական խորհուրդը համապատասխան քննարկումներից հետո, որոշում կայացրեց՝ Մեծ Եղեռնին նվիրված հուշարձանը տեղադրել Civic Auditorium-ի կանգառի վերտուգո փողոցը հզերող մասում:

Ապրիլ 10

Կալիֆորնիայի Պրբլիի համալսարանի Հայ ուսանողների միության նախաձեռնությամբ Պրբլիի քաղաքապետարանը Ապրիլի 24-ը հայտարարեց Հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր:

Ապրիլ 10

Կոնգրեսականներ՝ Զորջ Ռադանովիչի, Ադամ Շիֆի, Ֆրենկ Փալոնի և Զո Նոլենբերգի նախաձեռնությամբ, ԱՄՆ-ի կանգրեսի ներկայացուցիչները Պալատ ներկայացվեց Հայոց ցեղասպանության վերաբերող թիվ 193 բանաձևը:

Ապրիլ 14

Թուրքիայի կրթության նախարար՝ Հուսեյն Չելիքը հատուկ շրջաբերականով պահանջեց, որպեսզի Թուրքիայի բոլոր դպրոցներում (ներառյալ Հայկականները) Հայոց ցեղասպանությունը ուրաջող շարադրությունների մրցույթներ կազմակերպվեն:

Ապրիլ 15

ԱՄՆ-ի ավելի քան 165 կանգրեսականներ, հատուկ նամակով նախագահ Զորջ Բուշից պահանջեցին, որ Ապրիլի 24-ի Հայոց Մեծ Եղեռնը հստակորեն բնութագրի, որպես ցեղասպանություն:

Ապրիլ 16

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված մնայուն ցուցահանդես ունենալու պահանջով, Հեյ-ալան 14 երիտասարդներ, կատարեցին 6-օրյա հաջադուլ «Հանդուրժողության թանգարան»-ի «Simon Wiesenthal» կենտրոնի առջև:

Երեւանի պետական համալսարանի պատմութեան ֆակուլտետի ուսանողների կազմակերպած Հայոց ցեղասպանութեան դատապարտման միջոցառմանը, որին ներկա էր նաև Գերմանիայում հաստատված թուրք մտավորականների «Միութիւն ընդդէմ ցեղասպանութեան» կազմակերպութեան նախագահ՝ Ալի Էրթեմը, հայտարարեց, որ «թուրքական կառավարութիւնը պետք է ներողութիւն խնդրի Հայոց ցեղասպանութեան զոհերից և ետ վերադարձնի այն, ինչը վերցվել է հայ ժողովրդից»:

Ապրիլ 21

Թիֆլիսում հայկական համայնքի մի շարք կազմակերպութիւններ համատեղ որոշում կայացրին, աշխուժացնել իրենց պայքարը, որպէսզի Վրաստանի խորհրդարանը ճանաչի Հայոց ցեղասպանութեան փաստը:

Ապրիլ 22

ՀՀ նախագահ՝ Ռոբերտ Քոչարյանի հրամանագրով կազմվեց պետական հատուկ հանձնաժողով Հայոց ցեղասպանութեան 90-ամյա տարելիցը ըստ պատշաճի նշելու համար:

Ապրիլ 23

Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի հուշահամալիրի հուշապատի մեջ տեղադրվեց մեծ հայասեր Ֆրիդեոֆ Նանսենի (1861–1930) շիրիմից (Օսլո – Նորվեգիա) բերված հողասափորը:

Ապրիլ 24

Հէ Դ–ի կենտրոնական վարչութեան նախաձեռնութեամբ, մոտ 4000 ամերիկահայեր բողոքի ցույց կատարեցին Լոս Անջելեսի թուրքական հյուպատոսութեան դիմաց, պահանջելով, որ թուրքիան ճանաչի Հայոց ցեղասպանութիւնը:

— Լոս Անջելեսի հայութիւնը կրկին բոլորվեց Մոնթեպելլոյի նահատակաց հուշարձանի շուրջ, ուր տեղի ունեցավ հոգեհանգստյան արարողութիւն և ծաղկեպսակի դետեղում: Նույն օրը Հոլիվուդում տեղի ունեցավ քայլարշավ և ժողովրդական հավաք ցեղասպանութիւնը դատապարտող պաստառներով և լողունգներով:

— Բելգիայի Էնթուսիստ քաղաքի Saint Willibrordus եկեղեցում տեղի ունեցավ Հայոց Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված խաչքար հուշարձանի բացման արարողութիւնը:

— Ի հիշատակ Հայոց ցեղասպանութեան նահատակների, Փարիզում հանդիսավոր բացվեց Կոմիտասի բրոնզաձույլ հուշարձանը (հեղինակն է Դավիթ Երևանցին):

— Բրազիլիայի խոշորագույն Սան Պաուլո նահանգի օրենսդրական ժողովն օրենք ընդունեց Ապրիլի 24-ը, 1915 թ. ապրիլյան ցեղասպանութեան 1,5 միլիոն զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին: Նույն օրը երեկոյան նահանգային խորհրդարանի գլխավոր մուտքի մոտակայքի հրապարակում բացվեց հայկական խաչքար-հուշարձանը, նվիրված Մեծ Եղեռնի 88-րդ տարելիցին:

Ապրիլ 27

Սան Ֆրանցիսկոյի Դեյվիդսն լեռան վրա գտնվող մեծ խաչի շուրջ տեղի հայութիւնը կատարեց Եղեռնի զոհերին նվիրված միջեկեղեցական հոգեհանգստյան արարողութիւն: 1934 թ. կառուցված այս հսկա խաչը, ԱՄՆ–ի Գերագույն Աստանի որոշմամբ դարձավ հայութեան սեփականութիւնը:

Ապրիլ 30

Փարիզում նոր բացված Հայոց ցեղասպանութիւնը խորհրդանշող Կոմիտասի արձանի շուրջ թուրքական դրոշակ փաթաթելով, ցուցարարները բողոքարկեցին Հայոց ցեղասպանութեան ճշմարտութիւնը:

Մայիս 4

Հայ վիրժաուու Միսաք Թորլաքյանի մահվան 35-րդ տարելիցի առթիվ ՀՅԴ «Դրօ» կոմիտեի երիտասարդական հանձնախմբի կազմակերպութեամբ Մոնթեպելլոյի Ս. Խաչ Մայր Տաճարում տեղի ունեցավ հոգեհանգստի և այնուհետև գերեզմանօրհներ Լոս Անջելեսի «Evergreen» գերեզմանատան մեջ:

Մայիս 9

Կիպրոսի խորհրդարանը ոգեկոչեց Հայոց ցեղասպանութեան 88-ամյակը:

Մայիս 21

Հայոց ցեղասպանութեանը վերաբերող թիվ 193 բանաձեռ, 111 համաձայնամիտներով միաձայն ընդունվեց ԱՄՆ–ի ներկայացուցիչների Պալատի իրավական հարցերի հանձնաժողովի կողմից:

Յունիս

Միջազգային օրենսգետ՝ Ալֆրեդ դը Ջայեսսը հատուկ տեղեկագրով հաստատեց, որ ցեղասպանութեան կանխարգելման և պատժումի ՄԱԿ–ի ուխտը՝ որդեգրված 1948 թվականին, հետագարձ ուժ ունի և կիրառելի է նաև Հայոց ցեղասպանութեան նկատմամբ:

Հունիս

Լույս տեսավ Իսրայելի «Բաց Համալսարան»-ի պրոֆեսոր, ցեղասպանագետ Եաիր Արոնի «Ժխտման անհեթեթություն. Իսրայելը և Հայոց ցեղասպանությունը» խորագրով հատորը:

Հունիս 9

ԱՄՆ-ի Ծերակույտին ներկայացվեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման վերաբերող թիվ 164 բանաձևը, որի հաստատմանը զորակցում են մոտ 30 հանրապետական և դեմոկրատական ծերակուտականներ:

Հունիս 18

Բրյուսելում՝ Միջազգային միությունների տանը (Maison des Associations Internationales), ներկայացվեց «Հայոց ցեղասպանություն, կենդանի պատմություն» խորագրերը կրող լուսանկարների ցուցահանդես: Իսկ հաջորդ օրը (Հունիս 19) տեղի ունեցավ «Հայոց ցեղասպանություն՝ մեկ ազգի կործանում և վերածնունդ» խորագրերը կրող գիտաժողովը:

Օգոստոս 20

Արգենտինայի Ծերակույտը ընդունեց Հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող մի հայտարարություն, խորը վիշտ հայտնելով 1915-1923 թթ. թուրքական պետության կողմից գործադրված 1,5 միլիոն հայերի ցեղասպանության 88-րդ տարելիցի առթիվ: Արգենտինան Հայերի ցեղասպանությունը ճանաչել և դատապարտել է դեռևս 1993 թ. մայիսի 5-ին:

Օգոստոս 27

Տորոնտոյում (Կանադա) կայացած ժողովրդական հավաքի ընթացքում, միջազգային իրավագետ՝ Ալֆրեդ դը Զայասը վերահաստատեց Թուրքիայի պատասխանատվությունը Հայերի ցեղասպանության կապակցությամբ:

Սեպտեմբեր 16

Երևանում գտնվող Լիտվայի նախագահ՝ Ռուանդաս Պակսասը իր պատվիրակության ընկերակցությամբ այցելեց և ծաղկեպսակ դրեց Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի համալիրը: Իսկ թանգարանի հուշամատյանում արձանագրեց. «Հույս, հավատք և սեր»:

Սեպտեմբեր 23

Շվեյցարիայի Վո Բանթոնի (նահանգ) խորհրդարանը 74 կողմ, 64 դեմ և 9 ձեռնպահ ձայներով ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը:

Սեպտեմբեր 30

Լույս տեսավ ամերիկահայ Փիթր Պալաքյանի Մեծ Եղեռնին վերաբերող «Այրվող Տիգրիս» գիրքը, անգլերեն լեզվով:

Հոկտեմբեր

Հրեա պահպանողական բաբբիների միջազգային ընկերակցությունը, (ծանոթ՝ բաբբիների համախմբում անունով—Հիմնված 1901 թ.) պաշտոնապես իր զորակցությունը հայտնեց ԱՄՆ-ի կոնգրեսում գտնվող Հայոց ցեղասպանության բանաձևին:

Հոկտեմբեր 4

Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց Հիմնարկի (Near East Foundation) համագործակցությամբ, Նյու Յորքի Թանգարանում բացվեց ցեղասպանությունից վերապրողների 1915-1930 թթ. ցարդ չհրապարակված նկարների և իրերի ցուցահանդես:

Նոյեմբեր 4

ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների Տան անդամ՝ Էդմ Շիֆը (դեմոկրատ—Կալիֆորնիա) իր պաշտոնակից կոնգրեսականներին կոչ ուղղեց, որպեսզի (H. Ress. 193) Հայոց ցեղասպանության վերաբերող բանաձևը դրվի քննարկման և վավերացվի:

Նոյեմբեր 19

Քեպեքի Ազգային ժողովը, միաձայն որդեգրեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման թիվ 194 օրենքը, որը վավերացման համար ներկայացվեց խորհրդարանական հանձնաժողով:

Նոյեմբեր 28

Քեպեքի Ազգային ժողովը օրենքի ուժ տվեց թիվ 194, Հայերի ցեղասպանության ճանաչման բանաձևին:

Նոյեմբեր 29

Կանադայի բազմամշակութային խորհրդի բարձրագույն մարմինը պաշտոնապես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը:

— Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում տեղի ունեցավ «1915 ապրիլի 24»-ի փողոցի անվանակոչման արարողությունը և Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշակոթողի բացումը:

Դեկտեմբեր

Լույս տեսավ լրագրող—հրապարակախոս՝ Նորա Մելիքյանի կազմած «Եղեռնը Վան—վասպուրականցիների հուշերում» հատորը, ուր մանրա-

մասն ներկայացված է Վանի հերոսամարտից հետո հարկադրական գաղթին ու վասպուրականցիների կրած տառապանքները:

— Ամերիկահայ երիտասարդներից բաղկացած Հանրահայտ «Սիսթեմաֆի և տաուն» նվազախումբը բացիկների արշավի սկսեց, կոչ ուղղելով իր համակիրներին, որպեսզի ԱՄՆ-ի կոնգրեսից պահանջեն Հայոց ցեղասպանությունից ճանաչման բանաձևի վավերացումը:

Դեկտեմբեր 10

Վավերացվեց Հայոց ցեղասպանության վերաբերող Քեպեքի Ազգային ժողովի թիվ 194 բանաձևը: Այն ստորագրվեց Քեպեքի կառավարիչի տեղակալ՝ տիկին Լիզ Թիպոյի կողմից, Ազգային ժողովի երեսփոխաններին և Հայ դատի Հանձնախմբի անդամների ներկայությամբ:

Դեկտեմբեր 15

ԱՄՆ-ի նախագահական դեմոկրատ թեկնածու՝ զորավար Վեյլի Քլարքը Ամերիկահայ գաղութին ուղղված նամակով պաշտոնապես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը և խոստացավ չմոռանալ ցեղասպանության ենթարկվածներին:

Դեկտեմբեր 16

Շվեյցարիայի խորհրդարանը ձայների մեծամասնությամբ (107 կողմ և 67 դեմ) ընդունեց Հայերի ցեղասպանության վերաբերող բանաձևը:

2004

Յունվար

Հայ դատի Հանձնախմբի կրթական ծրագրի պատասխանատու Ռաֆֆի Մոմճյանը ուսուցիչների և աշակերտության համար ստեղծեց Հայոց ցեղասպանության դասավանդմանը վերաբերող կայքեղ www.Teach-Genocide.org հասցեով:

Յունվար 12

Շվեյցարիայի խորհրդարանը Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը զուգահեռ ընդունեց նաև պատիժ օրենք Մեծ Եղեռնի իրողությունը ուրացողների կամ ժխտողների նկատմամբ:

Յունվար 16

Հիմնվեց ցեղասպանության և մարդու իրավունքների միջազգային ինստիտուտի, որպես «Զորյան» հիմնարկության բաժանմունքներից մեկը:

Յունվար 20

Մամուլի ասուլիսի ընթացքում, Հայաստանի Մեծ Բրիտանիայի դես-

պան թորդա Էբոթ-Ուոթի ցեղասպանության վերաբերյալ սխալ մեկնաբանությունը բողոքի մեծ ընդլվզում առաջացրեց Հայաստանում և Սիյուռքում:

Յունվար 26

Շվեդիայի մայրաքաղաք Ստոկհոլմում բացվեց ցեղասպանության հարցերին նվիրված միջազգային 4-րդ համաժողովը՝ «Ցեղասպանության կանխարգելում, սպառնալիքներ և պատասխանատվություն» խորագրով: Համաժողովին մասնակցում էր նաև Հայաստանի վարչապետ՝ Անդրանիկ Մարգարյանը իր պատվիրակությամբ: Նա առաջարկեց, որպեսզի 2005 թվականը նվիրվի 20-րդ դարի սկզբին, տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության 90 ամյակին, ինչպես նաև «պատերազմների, ցեղասպանությունների, ժողովուրդների իրավունքների ոտնահարման դեմ պայքարի և ռեկոնստրուկցիայի»: Համաժողովի վերջում (հունվար 28) ընդունվեց ցեղասպանությունը դատապարտող հռչակագիր:

Յունվար 28

«Նյու Յորք լայֆ» ապահովագրական ընկերությունը ստանձնեց 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության զոհ գնացած իր հաճախորդների ժառանգորդներին վնասների հատուցում տալ, 20 միլիոն դոլար գումարով: Այս գումարից 3 միլիոնը տրամադրվելու է հայկական կազմակերպություններին:

Յունվար 29

Հեյ-Դ-ի Վաշինգտոնի «Անի» ուխտը, համագործակցությամբ հայ, քուրդ և հույն ամերիկացիների հետ բողոքի ցույց կազմակերպեց «American Enterprise» հիմնարկի առջև, ուր ելույթ պիտի ունենար Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Թայյպ Էրտուջան: Ցույցարարները բողոքարկեցին Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ուրացման և մարդկային իրավունքի բռնարարների դեմ: Հունվարի 30-ին այսպիսի ցույցեր տեղի ունեցավ նաև Բոստոնում Հեյ-Դ-ի «Նեդեհ» ուխտի անդամների կողմից:

Փետրվար 1

Եվրոպայի հայ դատի Հանձնախումբը, Ֆրանսիայի հայկական կազմակերպությունները համակարգող մարմնի հետ կազմակերպեցին հայության բողոքարկումը Թուրքիայի Եվրոմիության անդամակցությանը պահանջելով, որ Թուրքական կառավարությունը ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը:

Փետրվար 2

Վերմոնդ նահանգի կառավարիչ, նախագահական թեկնածու, դեմոկրատ՝ Հավրտ Դին, Հայոց ցեղասպանության բանաձևի ընդունման համար հատուկ նամակով կոչ ուղղեց ԱՄՆ-ի կոնգրեսին:

Փետրվար 19

Բուդապեշտում, Հունգարիայի ազգային պաշտպանության համալսարանում ՆԱՏՕ-ի «գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրին մասնակցող, Հայաստանի բանակից ժամանած սպա՝ Գուրգեն Մարգարյանը, առավոտյան ժամը 5-ին նենգաբար կացինահարության մեջ սպանվեց ադրբեջանական բանակի սպա Ռամիլ Սաֆարովի կողմից:

Փետրվար

98 տարեկան հասակում, Լոնդոնում իր մահկանացուն կնքեց Մեծ Եղեռնից փրկված վերջին բրիտանահայ՝ Արմեն Քեչիչյանը: Իր բոլոր հարազատներին կորցրած Արմեն Քեչիչյանը Հայոց ցեղասպանության ընթացքում 10 տարեկան էր:

Փետրվար 25

Կանադայի խորհրդարանին ներկայացվեց «Քվեբեկյան դաշինք» կուսակցության անդամ՝ Մադլեն Դալֆոն Գիրալդի թիվ 380 բանաձևը, ուր նշվում է, որ «խորհրդարանը ճանաչում է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը և դատապարտում է այն իբրև մարդկության դեմ գործադրված ոճիւր»:

Փետրվար 28

ՀՀ պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների, հոգևոր առաջնորդների, հարազատների և հոծ բազմության ներկայությամբ, Եռաբլուրի պանթեոնում հողին հանձնվեց Բուդապեշտում ադրբեջանցի սպայի կողմից վայրագաբար սպանված հայկական բանակի սպա Գուրգեն Մարգարյանը:

— Հազարավոր երիտասարդներ հավաքվելով Ծիծեռնակաբերդի հուշակոթողի առաջ, ոգեկոչեցին Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում 1988 թ. ադրբեջանցիների կողմից դաժանորեն սպանված հայ նահատակների հիշատակը:

Մարտ 4

Անգլիայի Կլիվենթ նահանգի (Կալես) խորհուրդը միաձայն ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձև, պաշտոնապես ճանաչելով Հայոց ցեղասպանության իրողությունը:

Մարտ 12

ԱՄՆ-ի կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատի ավելի քան 60 անդամներ, Պալատի նախագահ՝ Դենիս Հասթերթին կոչ են արել քվեարկության օր նշանակել ցեղասպանության թիվ 193 բանաձևի համար:

Մարտ 15

Ֆրանսիայի Լիոնի քաղաքապետարանում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանի հիմնադրման արարողությունը:

Մարտ 29

ԱՄՆ-ի Մոնտանա նահանգը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Բացի Մոնտանայից, Հայոց ցեղասպանությունը նահանգապետերի հայտարարությունների կամ խորհրդարանական բանաձևերի ընդունման միջոցով ճանաչել են ԱՄՆ-ի 31 նահանգներ:

Ապրիլ 2

Լիբանանի վարչապետ Ռաֆիկ Հարիրի Երևան կատարած իր պոչտոնական այցի ընթացքում եղավ Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի հուշահամալիրում, ուր ծաղկեպսակ գետեղեց և իր ձեռքով ծառ տնկեց կից գտնվող պուրակում:

Ապրիլ 4

Լոս Անջելեսի Թեքեյան Մշակութային Միության կազմակերպության մեջ և Հովնան Արք. Տեր Տերեանի հովանավորությամբ, Հայոց Առաջնորդարանի Գալյաճեան սրահում տեղի ունեցավ Հայության հանդիպումը թուրք հայամետ գրող՝ Քեմալ Յաչնի հետ, նրա «Միրտոս հրճվում է քեզանով» գրքի հայերեն թարգմանության առթիվ:

Ապրիլ 13

Սլովակիայի «Քրիստոնյա դեմոկրատական» կազմակերպության հիմնադիր, նախկին վարչապետ՝ Յան Չառնոգորսկին հայտարարեց, որ պեսզի խորհրդարանը ընդունի Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձև:

Ապրիլ 16

Թեհրանի հայ բարեգործական ընդհանուր միության կենտրոնավայրում սկսվեց Հայոց Մեծ Եղեռնի 89-ամյակին նվիրված ձեռնարկների շարքը:

Ապրիլ

Անգլերեն լեզվով լույս տեսավ Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարանի գիտաշխատող՝ Վերժինե Սվազլյանի «Հայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողություններ» աշխատությունը:

Ապրիլ

«Նյու Յորք թայմս»-ի խմբագրությունը որոշում կայացրեց 1915 թ. Թուրքիայի կողմից հայերի դեմ գործադրված զանգվածային բնաջնջումները որակել, որպես ցեղասպանություն:

Ապրիլ 14

Քեպլերի (Կանադա) կրթական նախարարությունը միաձայն որոշեց Հայոց ցեղասպանությունը, ինչպես նաև 20-րդ դարի այլ ցեղասպանությունների պատմությունը, ներառել դպրոցական ուսումնական ծրագրի մեջ:

Ապրիլ 16 – 18

Գլենդելի հանրային գրադարանում, «Մաշտոց» քոլեջի նախաձեռնությամբ բացվեց Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված ցուցահանդես, ուր ցուցադրվեցին հայկական արվեստի գործեր:

Ապրիլ 16 – 18

Փրանսիայի Վալանս քաղաքում հայ համայնքի և Եվրոպայի հայկական միությունների ֆորումի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ «Բնավ ևս Ապրիլ 24» խորագրով համաժողովը:

Ապրիլ 17

Լեհաստանի Կրակով քաղաքում, հայ համայնքի և Հայոց թեմի աջակցությամբ բացումը կատարվեց Հայոց ցեղասպանության զոհերին նվիրված հուշարձան – խաչքարը:

Ապրիլ 17

Ռվանդայի եկեղեցիների խորհուրդի կենտրոնատեղիում տեղի ունեցավ միջեկեղեցական համաժողով, ուր մատնանշվեց, որ բոլոր Աֆրիկյան երկրները ճանաչեն և դատապարտեն Հայոց ցեղասպանությունը:

Ապրիլ 19

ԱՄՆ-ի Ծերակույտի 22 անդամներ նախագահ՝ Ջորջ Բուշից պահանջեցին, որ Հայոց Եղեռնի ոգեկոչման առթիվ հրապարակվող իր պատգամի մեջ, «Հայոց զանգվածային սպանությունները ցեղասպանություն կոչի»:

Ապրիլ 21

Կանադայի խորհրդարանը 153 կողմ և 68 դեմ քվեներով վավերացրեց Հայոց ցեղասպանությունը հաստատող M-380 բանաձևը, ուր նշվում է «Կանադայի խորհրդարանը ճանաչում է 1915-ի Հայոց ցեղասպանությունը և դատապարտում է այդ արարքը, իբրև մարդկության դեմ գործադրված ոճիր»:

Ապրիլ 22

ԱՄՆ-ի նախագահության դեմոկրատ թեկնածու, ծերակուսական Զան Քերին Հայոց Մեծ Եղեռնի ոգեկոչման 89-րդ տարելիցի առթիվ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու կոչ ուղղեց միջազգային հանրությանը:

— Ուրուգվայի նախագահ՝ Խորխե Բաթեն վավերացրեց իր երկրի խորհրդարանի կողմից ընդունված օրենքը, ուր մատնանշված է, որ ամեն տարի Ապրիլի 24-ը Ուրուգվայում պաշտոնապես պիտի նշվի իբրև 1915-ի հայ նահատակների հիշատակի օր:

Ապրիլ 23

ՀՀ Ազգային գրադարանում բացվեց Հայոց մեծ Եղեռնի 89-րդ տարելիցին նվիրված «Հիշատակ նահատակաց» խորագրերը կրող ցուցահանդեսը:

Ապրիլ 22 – 23

Անթիլիասի մայրավանքում տեղի ունեցավ միջազգային համաժողով «Ցեղասպանություն, անպատեղիություն և արդարություն» խորագրով: Համագումարի եզրափակիչ խոսքում Արամ Ա կաթողիկոսը նշեց, «որ Անթիլիասի մեջ այսօր հիմքը կը դրվի հայ-ուսումնական բարեկամության»:

Ապրիլ 23

ՀՅԴ-ի Հայաստանի երիտասարդական և «Նիկոլ Աղբալյան» ուսանողական միությունների նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ ավանդական դարձած ջահերով երթը Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին:

Ապրիլ 24

Համայն հայությունը Հայաստանում և Սփյուռքում, իր բողոքի ցույցերով, քայլարշավներով, քաղաքական հավաքներով և կրոնական արարողություններով նշեց Հայոց ցեղասպանության 89-րդ տարելիցը:

— 5000 երիտասարդներ մասնակցեցին ՀԵԴ-ի կողմից Լոս Անջելեսի թուրքական հյուպատոսարանի առջև կազմակերպված ցույցին, պահանջելով, որ Թուրքիան ճանաչի և հատուցի Հայոց ցեղասպանությունը:

— Հայտնի լրագրող և հրապարակախոս Աբո Պողիկյանն իր «Ի՞նչ անել» գրության մեջ առաջարկեց ամեն տարի Ապրիլի 24-ի առավոտ-

յան Երևանի ժամանակով ժամը 11-ին հոտնկայս, լուռությամբ հարգել Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակը:

— Ախալցխայում՝ Ս. Նշան եկեղեցուն կից գտնվող քաղաքի ամենաբարձր բլրի վրա գետեղվեց Հայ ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված խաչքար—հուշարձանը:

— Լոս Անջելեսի «Միացյալ Հայ երիտասարդներ» միության նախաձեռնությամբ, Հոլիվուդի «Little Armenia» (Փոքր Հայաստան) շրջանում կազմակերպվեց հսկա ցույց, քայլարշավ (մոտ 50.000 մասնակիցներով) Հայոց ցեղասպանության 89-րդ տարելիցի առթիվ:

— Իրանի Աբադան քաղաքում բնակվող միակ Հայ ընտանիքի, 5 անդամներից բաղկացած, տեղի եկեղեցու բակում գտնվող Հայոց Մեծ Եղեռնի հուշարձանի մոտ մոմավառությամբ և ծաղկեփնջերով ոգեկոչել են անմեղ զոհերի հիշատակը:

— Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակի օրվա տրված իր ուղերձում ԱՄՆ-ի նախագահ՝ Զորջ Բուշը կրկին դրժեց Հայոց ցեղասպանությունը պատշաճ կերպով «Ցեղասպանություն» որակելու իր նախընտրական խոստումը:

— Այդահո, Թենս, Լուիզյանա և Նեպրասկա նահանգները պաշտոնապես ճանաչեցին Հայոց ցեղասպանությունը, Ապրիլի 24-ը հռչակելով իբրև Հայոց ցեղասպանության ոգեկոչման օր: Այսպիսով, 36-ի բարձրացավ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած նահանգների թիվը:

Ապրիլ 27

Ֆրանսիայի Արնվիլ լէ Գոնես քաղաքում տեղի ունեցավ Հայոց Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանի բացումը:

Ապրիլ 29

Մոսկվայի լրագրողների տանը տեղի ունեցավ Մոսկվայի Հայ երիտասարդության «Միտք» միության կազմակերպած ուսանողական խորհրդաժողովը՝ օրակարգում ունենալով Հայոց ցեղասպանությունը: Զեկուցումներով հանդես եկան օտար ուսանողներ ևս:

Մայիս 6

Գերմանական «Շպիգելման» ամսագրի թղթաթանկից՝ Վոլֆգանգ Գուստը ինտերնետում հրապարակեց Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող մոտ 1000 գերմանական փաստաթղթեր:

Մայիս 6 – 7

Երևանում տեղի ունեցավ «Ցեղասպանության գործունը Հայ-թուր-

քական հարաբերությունների կարգավորման գործում» խորագրով միջազգային գիտագործնական ժողովը:

Մայիս 12

Երևանում գտնվող Եվրոպական խորհրդարանի անդամ Փեր Կաթոն Հայտարարեց, որ Թուրքիան պետք է ճանաչի 1915-ի Հայոց ցեղասպանությունը:

Մայիս 14

ԱՄՆ-ի Պենսիլվանիայի նահանգային խորհրդարանը միաձայն որդեգրեց Հայոց ցեղասպանությունը վերաբերող մի բանաձև, նահանգում Ապրիլի 24-ը Հայտարարելով Հայերի ցեղասպանության ոգեկոչման օր:

Մայիս 14 – 16

Ս.Շ.Լ.Ա. համալսարանի Արդի Հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ՝ պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ միջազգային 14-րդ գիտաժողովը, որը նվիրված էր Իրանի Հայ համայնքների անցյալի և ներկայի պատմությանը:

Մայիս 19

Մեծ Եղեռնի հուշահամալիրի հավերժական կրակի մոտ ոգեկոչվեց Պոնտոսի հույները 1915–1922 թթ. ցեղասպանության հիշատակը:

Մայիս 21

ԱՊՀ պաշտպանության նախարարների խորհրդի նիստի համար Երևան ժամանած պատվիրակությունները այցելեցին Միծեռնակաբերդի համալիր, ծաղկեպսակ գետեղելով անմար կրակի շուրջ:

Մայիս 29

Նորվեգիայի Կրակերո ավանում տեղի ունեցավ Բոդիլ Կատարինա Պետրինի նվիրված հուշարձանի բացումը: Նորվեգացի այս քույրը Մեծ Եղեռնի ընթացքում մարդասիրական մեծ օժանդակություն է ցուցաբերել Հայ որբերին և վերապրողներին:

— ԱՄՆ-ի Վերմանթ նահանգի Հանրապետական կառավարիչ՝ Զեյմա Դակլը Մեծ Եղեռնի 89-րդ տարելիցի առթիվ Ապրիլի 24-ը հռչակեց «Հայ նահատակների օր»: Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող նահանգների թիվը բարձրացավ 37-ի*:

* «Նոր կեանք» շաբաթաթերթ, ապրիլ 19, 2001թ.:

«Նոր Հայաստան» օրաթերթ, ապրիլ 20, 2001թ.:

Ապրիլ 23, 2002թ.: Ապրիլ 22, 2003թ. Ապրիլ 23, 2004թ.:

ԳՆԱՀԱՏԱՆՔԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ՈՒՂԵՐՋՆԵՐ ԵՎ
ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՑԱՆԿԸ Ա. ՀԱՏՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

Առաջին հատորի վերջում բերված հավելվածում հրատարակել էինք մեր աշխատություններին վերաբերող գնահատանքի նամակները, ուղերձներն ու ողջույնի խոսքերը, ինչպես նաև հրատարակված գրախոսությունների ցանկը:

Առաջին հատորի մասին ևս եղան գրախոսություններ, նամակ – ուղերձներ: Գոհունակությամբ պիտի նշենք, որ բոլոր գրություններում գրական կարծիք և ըստ պատշաճի գնահատական էր տրված կատարված աշխատանքին:

Ուստի, հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունները բոլոր նամակների հեղինակներին և գրախոսներին, ինչպես նաև հայ մամուլի խմբագրություններին, որոնք յուրահատուկ ծանուցումներով հանրությանը ներկայացրին Առաջին հատորը:

Ստորև տրվում է հրատարակված գրախոսականների ցանկը, ինչպես նաև նամակ–ուղերձների բովանդակությունները Առաջին հատորի մասին:

1. Հովհաննես Աճմարանյան, դոկտոր Ավետիս Փափազյանի նոր գիրքը, («Նոր Հայաստան» օրաթերթ, դեկտեմբեր 20, 2003 թ. էջ 15):
2. Երվանդ Պապայան, պրոֆեսոր Ավետիս Փափազյանի «Պայքար հանուն արդարության» գիրքը, («Նոր կեանք» շաբաթաթերթ, փետրվար 5, 2004, էջ 2, 37: «Մասիս» շաբաթաթերթ, փետրվար 7, 2004, էջ 14, 17: «Նոր օր» շաբաթաթերթ, փետրվար 28, 2004, էջ 9, 14):
3. Հրաչ Սեփեթճյան, Ավետիս Փափազյանի «Պայքար հանուն արդարության» հատորը, («Նոր օր» շաբաթաթերթ, մարտ 27, 2004, էջ 12):

WESTERN DIOCESE OF
THE ARMENIAN CHURCH OF NORTH AMERICA
Հայաստանի Արևելյան Եկեղեցու Արևմտյան Դիոցեզիա
HIS EMINENCE ARCHBISHOP HOVNAN DERDRIAN, PRIMATE

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄՐԱՋԱՆ ՀՕՐ ՊՇԱՑՆԻ ԽՕՍԱՔԸ
ՍԻԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՀԵՂԻՆԱԿԱԾ
«ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՆՈՒՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ»
ԳԻՐՔԻ Ա ՀԱՏՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայց. Եկեղեցւոյ Արեւմտեան Թեմի Առաջնորդարանէն սրբազինս կ'ողջունենք Տիար Աւետիս Փափազեանը եւ կը շնորհատրենք զինք իր հեղինակած «Պայքար Հանուն Արդարութեան» գիրքի Ա հատորի հրատարակութեան առթիւ, որուն տպագրութիւնը 2003 թուին յանձն առած էր Հայաստանի Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտը:

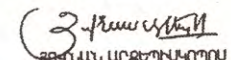
Գիրքը գրուած է Օսմանեան Կայսրութեան կողմէ Հայ ժողովուրդի դէմ գործադրուած Ցեղասպանութեան Յօրդ պարեմիցի առթիւ: Ցարդ Թուրքիան կ'ուրանայ իր գործադրած անմարդկային արարքը եւ կը ջանայ ժխտել իրականութիւնը, որ օրը օրին արձանագրուած է օտար դեսպաններու եւ քաղաքական գործիչներու կողմէ: Գիրքին մէջ Պրն. Փափազեան զգալի տեղ յատկացուցած է Թուրք պալմաքաններու կողմէ ցեղասպանութեան պատմութեան խեղաթիւրումներու քննադատութեան: Հատորը մասնագիտական բնոյթ ունի եւ ընթերցողին մէջ լուրջ հետաքրքրութիւն կը ստեղծէ:

Այս գիրքը նոր լոյս մը կ'աւելցնէ արդարութեան անունով մեր իրաւագէտի պայքարը շարունակելու կապակցութեամբ: Արդէն իսկ շարք մը պետութիւններ եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մեծ թիւով նահանգները պաշտօնապէս ճանչցած են Հայոց Ցեղասպանութեան իրականութիւնը:

Մեր աղօթքն ու մաղթանքն է, որ Աստուած քաջառողջութիւն եւ արեւշարութիւն պարգեւէ Պրն. Փափազեանին, որպէսզի նոր ոգեւորութեամբ եւ պալմաքանի քննական մօլեցումով շարունակէ իր ազգանպաստ ծառայութիւնը՝ իր նորանոր յօդուածներով եւ գիրքերով:

Այս առթիւ կը գնահատենք Տէր եւ Տիկին Փիէր եւ Ասպետուհի Սիմոնեանները, որոնք այս գիրքին հովանաւորութիւնը ստանցեալ են ի յիշարակ Նոյա Հայկապանի: Կ'աղօթենք նաեւ հանգուցեալի հոգիի խաղաղութեան համար:

Միոյ Ողջունիւ եւ Օրհնութեամբ.
Աղօթարար՝

ՅՈՒՆԱՆ ԱՐԽԵՊԻՍԿՈՍ
Առաջնորդ

Պրդպէք, Յունիս 24, 2004

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԹԵՄԻ

WESTERN PRELACY
OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH OF AMERICA

314-31

30 Ապրիլ 2004

Մեծայարգ
Փրոֆ. Աւետիս Փափագեան
4611 Finley Ave.
Los Angeles, CA 90027

Միջոցի Փրոֆ. Ա. Փափագեան,

Ճեղատպագրության գոհեցումն ձեր տարեկան ծախսերի մասին ձեր «Պաշտպանության» (2003) աշխատությանը որոշ ուղղորդումներ և անհատականացումներ, որոնք կը ձեր կողմից ձեր տարեկան ծախսերի մասին:

Նախ և առաջ կ'ուզեմ ձեր համար ձեր տարեկան ծախսերի մասին անհատականացումներ և անհատականացումներ, որոնք կը ձեր կողմից ձեր տարեկան ծախսերի մասին:

Արագ անցանք մեր ձեր այս հատուկ էջերում՝ ձեր տարեկան ծախսերի մասին անհատականացումներ և անհատականացումներ, որոնք կը ձեր կողմից ձեր տարեկան ծախսերի մասին:

Ուրախ եմ, որ մեր ժողովուրդը ունի ձեր համար մտադրականություն և գիտաշխատանքներ: Կը մաղթեմ, որ ձեր տարեկան ծախսերի մասին անհատականացումներ և անհատականացումներ, որոնք կը ձեր կողմից ձեր տարեկան ծախսերի մասին:

Միջոցի ձեր մոտեցումներ,

Աղջկա՝

Ա. Փափագեան

Մուշկ Ար. Մարտիրոսյան, Առաջնորդ
Ա.Մ.Ն. Արեւմտեան Թեմ

Դեկտեմբեր 22, 2003

Դոկտ. Փրոֆ. Աւետիս Փափագեան
Լոս Անջելես, Գալիֆորնիա

Թանկագին բարեկամ՝ Դոկտ. Փրոֆ. Փափագեան,

Երախտագիտական շնորհակալություն անհատականացումներ և անհատականացումներ ձեր «Պաշտպանության» (2003) աշխատությանը որոշ ուղղորդումներ և անհատականացումներ, որոնք կը ձեր կողմից ձեր տարեկան ծախսերի մասին:

Այս առիթով սրտանց կ'ուզեմ ձեր տարեկան ծախսերի մասին անհատականացումներ և անհատականացումներ, որոնք կը ձեր կողմից ձեր տարեկան ծախսերի մասին:

Ամենօրե եւ Սուրբ Մեծիկեան գոյգ ունենալով բարեբեր առիթով՝ ձեր ու ձեր ընտանիքին կը մաղթեմ փառաբանություններ, երջանկություններ, արեւշատություններ եւ երկնային յարգանքներ օրհնություններ:

Քրիստոս Մեծ եւ Յայտնեցաւ, Ձեր Մեծիկեան Աւետիս:

Սոֆ. Կարպիս Տեր Եղիայան

Սոֆ. Կարպիս Տեր Եղիայան
Նախագահ

Rev. Pastor Ochanian

98 Rutland Street, Watertown, MA 02472-2108 • USA
617-926-2915

Յարգարման

Փրոֆ. Ա. Փափազեան-Los Angeles CA

Մերելի եղբայր

Կողմնակց ձեզ Տեր Յիսուսի պատուական անունով, որով փառք և գովաբանություն ունեցած եմ Ձեր Հայրացար Լուսնուն Արդարության զոհար գործը: Ես միշտ այն Համոզումը ունեցած եմ, թե Ձեր դիրքը որ կը կառավարի Ձեր մաքրելու սրտին, չկրնար սխալ ընթացանք: Ընդ կուզեմ, թե այն միտքը և սիրտը որ Բրիտանիայի Պատվի Օթեմանն եղած է, իր ուղղութիւնը կ'ստանայ Տեր Յիսուսին, որ խաչը յանձն առաւ: «Նշարտութեան» սիրտին, և Գիտատան ըստ: Եւ մէկը որ ճշմարտութեան է՝ իմ ժաշկիս ակամբ կը դնէ: Եւ Գիտատան Հարցուց անոր, Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը, և զայն ըսելով զուրպ հարց: Յովհ. 18: 27-28: Գիտա՞մի նման լատ եմ, որ կը Հարցնեն, թէ Բիւշ է ճշմարտութիւնը սակայն երբեք գիտեալ չեն փափաքիր: Թուրքը անոնց զուրպը կեցող ժողովուրդն է:

Մերելի եղբայր իմ, միշտ և որ ձեզի ծանոթեամ կը փափաքէի եղեակի վերաբերող դիրքեր ունենալ: Սակայն Ձեզի ծանոթանալէս առջին Ձեր գիրքերով կը գոհանամ:

Քանի որ

1) Ձեր գիրքերը արդարամտութեամբ

2) Աւելանումներով

3) Արդարութեամբ կը դիմեն Հարցը

4) Թուրքը մտաւորապես նպատակով չեն զրուիր

5) Ինչպէս Թուրքերէնով կ'ըսեն «Ժողով» մէջ տալիս են կարծիք և իմաստալից կ'ըլլան:

6) Իրատես կ'ըլլան

7) Եղեակագիտութեան Համայնագիտարան կ'ըլլան:

Կը մասն եղբայրական անկողն ու շնոր սիրով, և լաւագոյն մաղթանքներով յառաջիկայ պոչ տանական ուղերու: Նաեւ Մաղթելով զերէնի դատարանին և կեանքի երկարութեան, նաեւ մտքի պայծառութեան Հետ մարմնի առողջութեան, և փառս Աստուծոյ և ի նպաստ Հայադուկեան ազգին դատին:

18 / 12 / 2003 Աւստրալիա

Եղբայրացի
Գարգիս Օրշանեան

"The Lord is my light and my salvation..." Psalm 27

Դամասկոս, 26, 4, 2004

Յարգելի պարոն Աւետիս Փափազեան,

2-3 շաբաթ առաջ, ասացայ Երեւանի Արեւելագիտութեան ինստիտուտի գիտաշխատողի մը միջոցաւ, որ այցելեց Դամասկոս, օրինակ մը ձեր նոր գրքին «Պայքար Հանուն արդարութեան» Ա Հատորը:

Ջերմօրէն կը շնորհակտուրեմ ձեզ գիտական այս նոր աշխատանքի Համար: Յեղասպանութեան ճանաչման Համար տարուած աշխատանքը կարօտ է առարկայական ճշգրիտ ու հիմնաւոր փաստերու, և դուք այդ Հազուադէպ գիտնականն էք, որ կը հայթայթէք զանոնք: Որքան կարիքը ունինք օսմանաբէտներու, տեղեկութիւնները բուն աղբիւրներէ քաղելու Համար:

Անգամ մը եւս զգացուեցայ տեսնելով ձեր գրքին մէջ Հրատարակուած իմ ձեզի ուղղած մայիս 21, 2003-ի նամակը: Շնորհակալ եմ, որ յիշած էք զայն:

Ես յարատեւօրէն կը Հաւաքեմ ու կ'ուղարկեմ Երեւան, սալնամէները (օսմանյան տարեգրքեր-Ա.Փ.): Բոլոր փափաքս այն է, որ մեր գիտնականները օգտագործեն և գիտականօրէն մշակեն այդ Հարուստ գրականությունը...:

Մեծ գոհունակութեամբ կարդացի ձեր գրքի Ե. գլխուն մէջ, 1965 յուլիս 15-ին Միջազգային Համագումարի մը առնուած որոշումի մը մասին, որ կը դատապարտէր «Օսմանեան կայսրութիւնում տեղի ունեցած 1915-ի ցեղասպանութիւնը»:

Այդ բանաձեւ աննշմար մնաց երկար տարիներ, մինչդեռ այդ բնույթով որոշում մը առաջին անգամն էր, որ կը որդեգրուէր միջազգային ժողովէ մը ուր կը մասնակցէին աշխարհի չորս կողմերէ աւելի քան 2000 պատուիրակներ: Հոս, Հպարտ եմ ըսելու, որ ես Հեղինակը եղած եմ այդ «որոշումին», տրուած ըլլալով, որ այդ Համագումարի Հիմնական յանձնախումբներու մէկին Rapporteur-ն էր (Commission Rapporteur): Եթէ ձեզ կը Հետաքրքրէ այս կետը, կրնամ ձեզի Հասցնել այդ բանաձեւին ընդունման ընթացքի Հանգրուանները:

Յուսամ Երեւանի Արեւելագիտութեան ինստիտուտի Հետ ձեր գիտական յարաբերութիւնները կը շարունակուին:

Յուսամ նաեւ, որ ընտանեօք լաւ էք:

Ընդունեցէք լաւագոյն մաղթանքներս:

Յարգանքներով
Վարուժան Սալաթեան

AVETIS PAPAZYAN
STRUGGLE FOR THE SAKE OF JUSTICE
(2 – nd volume)

The book contains scientific researches of the author about the Armenian Question and the Genocide, which were published during 1994–2004 in the Armenian press of Los Angeles.

It includes articles, book reviews, chronicles and translations from Turkish materials, which once more affirm the cruel policy of the government of Sultan Abdul Hamid and the Young Turks in organizing the massive deportations and massacres of Western Armenians.

This book was published for the use of the general readers.

Dedicated to the commemoration of the 90 th anniversary of the Armenian Genocide.

CONTENTS

A. Documentary sources

1. Armenian historians about seljuk-turks and Ottoman Empire (11–18th centuries)	8
2. The petition of Krikor Zohrab directed to the Grand Vizier Said Pasha (November 28, 1911)	32
3. About the official document directed to the Sublime Porte, on the eve of the 1915 Genocide by the Armenian Patriarchy of Constantinople	42

B. Papers

1. The monument of Genocide in Dzidzernakapert	48
2. The Armenian question and the Treaty of Sevres	53
3. The first devoted man in collecting the orphans of the Armenian Genocide	57
4. Once again about the Cilician town of Marash	61
5. The massacres of Adana in the Testimony of contemporaries (on the occasion of 90th anniversary)	69
6. Let's remember the friends of the Armenian people Henry Lynch – the English Armenolog – Traveller	73
7. Is it possible that the Ambassador of the Great Britain wasn't aware of these evidences?	75
8. About the "Organization against the Genocide"	80

C. Review of the books

1. The Armenian Question. Encyclopedia, Yerevan, 1996, p. 528	83
2. The Countries and peoples of the Near and Middle East, XVI, Yerevan, 1996, p. 264	89
3. About Krikor Zohrab's unknown Turkish book titled "Criminal Right"	95
4. Shahen Kadoyan, The village in the Mountains of Kortuk. Frezno, 1997, p. 408	97

5. Khachik Amirian, Some Armenian wards adopted by modern Turkish Language, Yerevan, 1996, p. 96	102
6. Rev. Barkev Ordjanian, Betel, The History of the church and school, (1922–2001), Watertown, 2001, p. 418	106
7. Nikolay Hovhannisian, The History of Arab Countries, I, Yerevan, 2003, p. 416	110
8. The 110 years aged Dictionary	114
9. Linguistic issues in Turkish language (Dictionary and Text book)	117

D. Chronology

1. The Armenian Kingdom of Cilicie	121
2. Chronology about 10 years History of Struggle for the Freedom of Artsakh	132
3. Armenian question and Genocide (2000–2004)	150

E. Appendix

Letters of estimation and the list of book review about the First volume of this book	192
---	-----

F. Summary in English....	198
---------------------------	-----

G. Contents...	200
----------------	-----

ԱՎԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՆՈՒՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ

Բ ՀԱՏՈՐ

Հրատարակչության տնօրեն
Մ ա շ ա Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն

Գեղարվեստական խմբագիր
Ա ր ա Բ ա ղ ղ ա ս ա ղ յ ա ն

Համակարգչային ձևավորումը՝
Վ ի տ ա լ ի Ա ս ր ի ն ի

Տպագրությունը՝ օֆսեթ

Չափսը՝ 60x84 1/16

Թուղթը՝ օֆսեթ

Ծավալը՝ 12.75 տպ. մամուլ

Տպաքանակը՝ 250 օրինակ

Գինը՝ պայմանագրային

«ԶԱՆԳԱԿ-97» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
375051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2

Հեռ.՝ (+3741) 23 25 28,

Ֆաքս՝ (+3741) 23 25 95

Էլ. փոստ՝ info@zangak.am

Էլ. կայք՝ www.zangak.am